

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МИХАЙЛОВ МИХАЙЛО БОРИСОВИЧ

УДК 342.34

**ДИСЕРТАЦІЯ
НЕТИПОВІ (ДОПОМІЖНІ) ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ
ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРІЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ
РЕГУЛЮВАННЯ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.Б. Михайлов

Науковий керівник:

РАДЧЕНКО Олександр Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Михайлов М.Б. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія та конституційно-правове регулювання. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Харківський національний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019.

Дисертація присвячена узагальненому дослідженню відмінних від виборів та референдуму форм безпосередньої демократії, обґрунтуванню необхідності поділу її форм на типові (основні) та нетипові (допоміжні), визначенню найбільш важливих нетипових (допоміжних) форм, а також аналізу перспектив та напрямів удосконалення вітчизняного законодавства з метою забезпечення права українського народу на реалізацію належної йому влади через найбільш широке коло форм безпосередньої демократії.

У дисертаційному дослідженні розкривається сутність безпосередньої демократії шляхом аналізу її об'єкта, суб'єкта та принципів реалізації. Безпосередню демократію визначено як суспільні правовідносини, пов'язані з вираженням народної волі у формах, не заборонених законом, шляхом безпосереднього прийняття суб'єктами, коло яких визначене законом, владних рішень, результати яких не опосередковані владним впливом державних інституцій, або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття.

Проаналізовано ознаки та особливості сучасних форм безпосередньої демократії та наявні підходи до їх класифікації. Запропоновано комплексний критерій класифікації, що охоплює історичне підґрунтя, значущість для підвищення ефективності народного волевиявлення, поширеність у практиці, типовість для конкретної правової системи та ступінь законодавчої урегульованості, за яким усі форми прямого народовладдя поділяються на

типові (основні) та нетипові (допоміжні). Вибори та референдум традиційно розглядаються як основні форми. До нетипових форм віднесено інші форми прямого народовладдя, що, враховуючи особливості різних правових систем, не є типовими та виконують більшою мірою допоміжну роль у реалізації народом свого права на владу.

Зроблено висновок про те, що саме група нетипових (допоміжних) форм набуває все більшого значення, оскільки без їх допоміжного впливу на суспільні правовідносини стає все менш можливою повноцінна реалізація народом своєї влади. Встановлено, що нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя дозволяють народу висловити, донести та втілити у життя свою волю з максимально широкого кола питань як місцевого, так і загальнодержавного значення. Такі форми безпосередньої демократії виконують важливу захисну (від посягань держави на народний суверенітет) та контрольну функції.

Автором проведено аналіз особливостей розвитку та становлення форм безпосередньої демократії. Акцентується увага на тому, що в часи античності демократія повною мірою ототожнювалася із сучасним розумінням прямого народовладдя. Запропоновано виокремити два історичні етапи розвитку безпосередньої демократії, а саме етап давньої (архаїчної) безпосередньої демократії як демократії народних зборів, та сучасний етап прямого народовладдя, що передбачає протиставлення прямої демократії представницькій, а також невідпинний процес морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя та їх конституціоналізація.

З'ясовано, що сучасна безпосередня демократія характеризується стрімким морфогенезом її нетипових (допоміжних) форм. При цьому морфогенезом є сукупність процесів зародження та формування нових, а також поширення і вдосконалення вже відомих форм безпосередньої демократії. Морфогенез нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя передбачає перехід різноманітних проявів безпосередньої демократії (діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі,

спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати) до форм безпосередньої демократії внаслідок їх включення до системи суспільних правовідносин, у тому числі через їх конситуціоналізацію. Причиною морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя доцільно визнати кризу представницької демократії, яка перестала задовольняти прагнення громадян на більш активну й повноцінну участь у визначенні долі держави, у тому числі у міжнародних правовідносинах, а також втрата механізмами типових (основних) форм безпосередньої демократії здатності встановлювати необхідний інтерактивний комунікативний зв'язок між владою та суспільством.

Виділено та проаналізовано групу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування, а саме: народне вето, народна правотворча ініціатива, відкликання обраних осіб (представників) з виборних посад. Крім того, визначено їх головні особливості, зокрема те, що вони можуть бути реалізовані виключно з ініціативи суб'єктів прямого народовладдя, дозволяють останнім здійснювати вирішальний вплив на діяльність представницьких органів влади та контроль за нею, а також їх абсолютну обов'язковість, оскільки вони не можуть мати рекомендаційного чи консультативного характеру.

Виділено та проаналізовано нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів (загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, мітинги, демонстрації, пікети тощо) та шляхом звернення громадян (петиції та місцеві ініціативи). Встановлено, що їх ефективність обернено пропорційна населенню територіальної одиниці, в межах яких вони реалізуються.

Розкрито сутність та значення особливої технократичної форми прямого народовладдя – прямої електронної демократії, зміст якої полягає у використанні інформаційно-комунікативних технологій з метою забезпечення безпосереднього вираження громадянами своєї волі в режимі он-лайн та втілення її у життя. Пряма електронна демократія

характеризується високим ступенем інтерактивності. Вона дозволяє зробити процес реалізації народом своєї влади безперервним. Запропоновано розглядати її як складову електронної демократії. Остання є новою формою демократії, яка посідає дещо відокремлене від прямої та представницької демократії місце, проте проникає у тіло обох цих форм.

Виокремлено складові елементи даної нетипової (допоміжної) форми безпосередньої демократії, а саме конструктивну участь суспільства у соціальних мережах, електронні петиції, он-лайн ініціативи, електронні обговорення, електронну участь у законодавчому процесі, а також моніторингову демократію як юридичний засіб активного контролю громадянського суспільства за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб. Звернено увагу на особливості новітньої технології блокчейн (технологія децентралізованого та захищеного обміну інформаційними даними), яка все частіше використовується для забезпечення безперервної участі суб'єктів прямого народовладдя у владних процесах. Зокрема, проаналізовано напрацювання сучасних іноземних науковців щодо теорії блокчейн-демократії, яка полягає в обґрунтуванні можливостей для створення національних блокчейн-платформ, що забезпечать безпосередню участь громадян в державному управлінні шляхом онлайн-голосування, внесення пропозицій чи ініціатив, обговорення проєктів та прийняття владних рішень.

У дисертаційному дослідженні сформульовано пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання окремих форм безпосередньої демократії в Україні. Запропоновано низку точкових змін до Конституції України, а також сформульовано мету та значення розробки спеціалізованого законодавчого акту – Закону України «Про безпосереднє здійснення влади народом України», який має визначити основні засади реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, а також запропоновано основу його майбутньої структури.

Ключові слова: класифікація форм безпосередньої демократії, нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, народовладдя, пряма електронна демократія, блокчейн демократія, моніторингова демократія, морфогенез форм безпосередньої демократії, принцип народного суверенітету, конституціоналізація.

ABSTRACT

Mikhailov M.B. Atypical (auxiliary) forms of direct democracy: theory and constitutional regulation. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.02 - constitutional law; municipal law. - Kharkov National University of Internal Affairs Ministry of Internal Affairs; Kharkiv National University named after V.N. Karazin Ministry of Education and Science of Ukraine , Kharkov, 2019.

The dissertation is devoted to the general study of forms of direct democracy that are different from elections and the referendum, the justification of the need to separate its forms into typical (main) and atypical (auxiliary), to determine the most important atypical (auxiliary) forms, as well as to analyze the prospects and directions for improving domestic legislation in order to ensure the right of the Ukrainian people to exercise their power through the widest range of forms of direct democracy.

The dissertation research reveals the essence of direct democracy by analyzing its object, subject and principles of implementation. Immediate democracy is defined as public relations related to the expression of the people's will in forms not prohibited by law, by the direct adoption by the entities, which are determined by law, of power decisions, the results of which are not mediated by the power influence of state institutions, or the incitement of state authorities or local governments to their adoption.

The signs and characteristics of modern forms of direct democracy and the available approaches to their classification are analyzed. Comprehensive

classification criteria are proposed that encompasses the historical basis, significance for increasing the effectiveness of popular expression, prevalence in practice, typicality for a specific legal system and the degree of legislative regulation, according to which all forms of direct democracy are divided into typical (basic) and atypical (auxiliary) ones. Elections and referenda are traditionally seen as the main forms. Other forms of direct democracy are attributed to atypical forms, which, given the particularities of various legal systems, is not typical and fulfill to a greater extent an auxiliary role in the realization by the people of their right to power.

It is concluded that it is precisely the group of atypical (auxiliary) forms that is gaining increasing importance, since without their auxiliary influence on public relations it becomes less and less possible for the people to fully exercise their power. It has been established that atypical (auxiliary) forms of direct democracy allow the people to express, convey and realize their will with the widest possible range of issues of both local and national importance. Such forms of direct democracy carry out an important defensive (from state encroachment on people's sovereignty) and control function.

The author analyzes the features of the development and establishment of forms of direct democracy. Attention is focused on the fact that in antiquity, democracy was fully identified with the modern understanding of direct democracy. It is proposed to distinguish two historical stages in the development of direct democracy, namely the stage of the ancient (archaic) direct democracy as a democracy of the national assembly, and the modern stage of direct democracy, provides for the opposition of direct democracy to representative, as well as the continuous process of morphogenesis of atypical (auxiliary) forms of direct democracy and their constitutionalization .

It has been found that modern direct democracy is characterized by the rapid morphogenesis of its atypical (auxiliary) forms. Moreover, morphogenesis is a set of processes of nucleation and formation of new ones, as well as the spread and improvement of already known forms of direct democracy. The morphogenesis of

atypical (auxiliary) forms of direct democracy presupposes the transition of various manifestations of direct democracy (the activity of society, consists in expressing its will aimed at directly influencing power relations and their results) to forms of direct democracy as a result of their inclusion in the system of public legal relations, in including through their institutionalization. It is advisable to recognize the crisis of representative democracy as the reason for the morphogenesis of atypical (auxiliary) forms of direct democracy, the desire to more actively and fully participate in determining the fate of the state, including in international legal relations, as well as the loss by the mechanisms of typical (basic) forms of direct democracy of the ability to establish necessary interactive communicative connection between power and society.

The group of atypical (auxiliary) forms of direct democracy, realized by voting, was identified and analyzed, namely: the people's veto, the people's law-making initiative, the recall of elected persons (representatives) from elected posts. In addition, their main features have been identified, in particular, that they can be implemented solely on the initiative of subjects of direct democracy, allow the latter to exercise a decisive influence on the activities of representative bodies of power and control over it, as well as their absolute bindingness, since they cannot have advisory or advisory in nature.

Non-standard (auxiliary) forms of direct democracy are singled out and analyzed through a meeting (general meetings of citizens at the place of residence, public hearings, rallies, demonstrations, pickets, etc.) and through citizens' appeals (petitions and local initiatives). It has been established that their effectiveness is inversely proportional to the population of the territorial unit within which they are implemented.

The essence and significance of a special technocratic form of direct democracy - direct electronic democracy, the meaning of which is to use information and communication technologies to ensure that citizens directly express their will online and bring it to life, is revealed. Direct e-democracy is characterized by a high degree of interactivity. It allows you to make the process of

people realizing their power continuous. It is proposed to consider it as a component of e-democracy. The latter is a new form of democracy, occupies a place that is somewhat separate from direct and representative democracy, but penetrates the body of both of these forms.

The constituent elements of this atypical (auxiliary) form of direct democracy are highlighted, namely, the constructive participation of society in social networks, electronic petitions, online initiatives, electronic discussions, electronic participation in the legislative process, as well as monitoring democracy as a legal means of active control of civil society over the activities of bodies state authorities and local self-government and their officials. Attention is drawn to the features of the latest blockchain technology (the technology of decentralized and secure exchange of information data), which is increasingly being used to ensure the continuous participation of subjects of direct democracy in power processes. In particular, it analyzes the achievements of modern foreign scientists on the theory of blockchain democracy, which consists in substantiating the possibilities for creating national blockchain platforms that ensure direct participation of citizens in public administration through online voting, making proposals or initiatives, discussing projects and making power decisions.

In the dissertation research, proposals were formulated to improve the constitutional and legal regulation of individual forms of direct democracy in Ukraine. A number of point changes to the Constitution of Ukraine are proposed, and the purpose and importance of developing a specialized legislative act - the Law of Ukraine "On the direct exercise of power by the people of Ukraine", which should determine the basic principles for the implementation of atypical (auxiliary) forms of direct democracy, are also formulated, and the basis for its future is proposed structure.

Keywords: classification of forms of direct democracy, atypical (auxiliary) forms of direct democracy, democracy, direct e-democracy, blockchain democracy, monitoring democracy, morphogenesis of forms of direct democracy, the principle of popular sovereignty, constitutionalization.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Михайлов М. Б. До питання про принципи безпосередньої демократії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 82–84.
2. Михайлов М. Б. Класифікація типових та нетипових форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 127–131.
3. Михайлов М. Б. Моніторингова демократія: поняття, зміст та місце в системі форм безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2018. № 1, ч. 2. С. 26–31.
4. Михайлов М. Б. Особливості морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 133–137.
5. Михайлов М. Б. Проблема суб'єктного складу безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2017. № 5, ч. 2. С. 30–35.
6. Михайлов М. Б. Электронная демократия в системе форм прямого народовластия. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 6. С. 110–115.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Михайлов М. Б. Безпосередня демократія як організаційно-правова основа взаємодії суспільства та держави. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини : тези доп. Всеукр. круг. столу* (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 183–186.
8. Михайлов М. Б. Пряма електронна демократія: сутність та проблеми конституційно-правового регулювання. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 20–21 лип. 2018 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.
9. Михайлов М. Б. Реалізація деяких форм безпосередньої демократії як складових правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція*

держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 201–204.

10. Михайлов М. Б. Сутність, значення та конституційно-правовий статус нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 27–28 лип. 2018 р. Запоріжжя : Запоріз. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 21–24.*

11. Михайлов М. Б. Шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання безпосередньої демократії в Україні. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства : Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 31 серп. – 1 верес. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 23–26.*

12. Михайлов М. Б. Щодо еволюції форм безпосередньої демократії. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку : міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 3–4 серп. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 33–35.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ	23
1.1 Поняття та юридична природа форм безпосередньої демократії...	23
1.2 Класифікація форм безпосередньої демократії.....	48
1.3 Еволюція та морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.....	69
Висновки до розділу 1.....	93
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НЕТИПОВИХ (ДОПОМІЖНИХ) ФОРМ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	97
2.1 Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються у формі голосування.....	97
2.2 Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються у формі зібрань та звернень	118
2.3 Електронна пряма демократія як нова нетипова (допоміжна) форма безпосередньої демократії	133
2.4 Шляхи конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії в Україні.....	158
Висновки до розділу 2	174
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ.....	221

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Побудова сталого демократичного суспільства в Україні відбувається в умовах зростання потреби народу в реалізації влади, джерелом якої він є, та наданої йому як носію суверенітету. На теперішній час, як ніколи, суспільство вимагає максимального забезпечення закріпленого у ст. 5 Конституції України права на безпосереднє здійснення влади та права брати участь в управлінні державними справами, що знайшло своє відображення у ст. 38 Основного Закону.

Пріоритетними формами реалізації прямого народовладдя в українській правовій системі, які знайшли своє безпосереднє конституційне закріплення в переважній більшості країн світу (й Україна не стала в цьому переліку винятком), стали вибори та референдум. Проте, з розвитком громадянського суспільства та його основних інститутів, на тлі системних кризових явищ в ключових сферах суспільного життя України і, насамперед політичній, вони перестали повною мірою забезпечувати бажаний владний вплив народу на державну владу.

Наразі суспільство й науковці здійснюють наполегливі спроби пошуку нових форм реалізації народом права безпосереднього здійснення ним влади. Це стало нагальною проблемою як у багатьох розвинених європейських країнах, так і в країнах, що розвиваються, через втрату інтересу пересічного громадянина до виборів та референдумів як таких, що не спроможні на сучасному етапі розвитку державних інститутів задовольнити у повній мірі всі очікування суспільства. Насамперед, мова йде про посилення впливу громадян на процес управління державними справами, у тому числі на міжнародному рівні. Підтвердженням цього є прийнята ще у 2010 року Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ) № 1746 «Демократія в Європі: криза та перспективи», у якій, зокрема, наголошувалося на зростанні комунікативної прірви між органами влади та громадянами. При цьому, інформаційне перенасичення виступає

каталізатором для актуалізації потреби суспільства у залученні до процесів розроблення та прийняття найбільш важливих владних рішень місцевого, державного та міжнародного значення. Більше того, звертається увага на необхідність розширення кола суб'єктів безпосередньої демократії, а саме надання права участі у владних правовідносинах особам, що постійно проживають у державі, проте не є її громадянами. Саме тому необхідним є пошук нових та вдосконалення вже існуючих форм прямого народовладдя.

Стаття 69 Конституції України фактично визначила можливість існування необмеженого кола форм безпосередньої демократії, що відкриває широкі можливості для їх наукового опрацювання та законодавчого закріплення. Таке законодавче положення дає всі підстави порушити дискусію щодо впровадження нових форм прямого народовладдя, а також тих форм, що не набули значного поширення саме у вітчизняній правовій системі.

Досвід розвинених демократій вказує на дієвість поки що нетипових для України форм безпосереднього народовладдя, реалізація яких мала б відповідні правові наслідки, а саме права народного вето, народної ініціативи, народного відзиву, електронної демократії та інших форм, які відіграють важливу допоміжну роль в реалізації народного суверенітету. Окрім того, сучасне суспільство не стоїть осторонь науково-технічного прогресу, який, з поміж іншого, має слугувати для забезпечення прав та інтересів громадян у сфері владних правовідносин. Мова йде про електронну демократію, перехід до якої відбувається у розвинутих демократичних країнах. Очевидно, нові форми безпосередньої демократії мають відкрити нові горизонти застосування інституту демократії та розширити шляхи участі громадян в управлінні державними справами.

Відтак, питання нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії потребує поглибленого дослідження з метою формування теоретичного базису для їх практичної реалізації в межах оновленої правової системи України. Це, своєю чергою, має дозволити, зокрема, вирішити

питання системної кризи у відносинах суспільства та влади, яка стала логічним наслідком втрати комунікативного зв'язку між ними. Такий стан речей часто призводить до деструктивних суспільних явищ, яким має бути надано конструктивної форми шляхом розширення можливостей донесення волі народу до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Стан наукової розробки теми. Проведене дослідження ґрунтується на теоретичному базисі, сформованому в роботах вітчизняних науковців, у ньому було використано здобутки зарубіжних учених-юристів, а також фундаментальні класичні напрацювання мислителів різних епох.

Загалом питання нетипових форм безпосередньої демократії та виокремлення їх з поміж інших (типових) форм не були предметом безпосередніх досліджень учених-юристів, за винятком окремих праць таких науковців як О.О. Галус, С.М. Дерев'янка, Р.П. Князевича, Ю.Р. Мірошніченка, І.М. Панкевич, В.Ф. Погорілка, О.В. Радченка, В.М. Тернавської та деяких інших, які опосередковано здійснили аналіз деяких відмінних від виборів та референдуму форм прямого народовладдя. Чимало уваги різноманітним проявам та формам прямого народовладдя приділено зарубіжними науковцями, а саме М. Гунелем, Р. Далем, Л. Дюгі, Дж. Кіном, М.І. Климовою, С. де Конка, М.А. Райнером, В.М. Руденком та іншими. Проте, розгорнутого наукового дослідження світового досвіду реалізації права народного вето, народної ініціативи, народного відкликання, реалізації прямої електронної демократії, у тому числі практики блокчейн-голосування, а також механізмів їх імплементації до правової системи України, здійснено не було.

Зазначені форми прямого народовладдя, наразі відіграючи допоміжну роль стосовно вже усталених типових форм безпосередньої демократії, перебувають на етапі свого становлення і підвищення значущості та в перспективі можуть претендувати на віднесення їх до категорії типових (або класичних) поряд з наявними або навіть витісняючи їх. У будь-якому випадку нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії повинні

стати невід'ємною частиною владних правовідносин та отримати належне конституційно-правове врегулювання.

Отже, теоретико-правові питання, а також питання конституційно-правового регулювання нових форм безпосередньої демократії наразі стоять на порядку денному українського суспільства і в контексті ініційованої главою нашої держави конституційної реформи мають неабиякий ступінь актуальності, а їх вирішення потребує відповідного фахового підходу із залучення провідних вітчизняних науковців-конституціоналістів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Проведене дослідження повною мірою відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016-2020 роки, що були визначені у Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки (затверджена загальними зборами Національної академії правових наук України 3 березня 2016 року).

Мета і завдання дослідження. Метою даного дисертаційного дослідження є: визначення сутності безпосередньої демократії та її форм; встановлення найбільш поширених способів класифікації форм безпосередньої демократії та обґрунтування комплексного критерію для їх поділу на типові (основні) та нетипові (допоміжні); визначення сутності та значення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії; встановлення витоків форм безпосередньої демократії, особливостей їх історичного розвитку та становлення, а також з'ясування особливостей їх морфогенезу; осмислення сутності, значення та світового досвіду реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої, що реалізуються шляхом голосування, зборів та звернень, а також застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій для безпосереднього владного волевиявлення народу; визначення основних напрямків і методів удосконалення правового регулювання форм безпосередньої демократії.

Для досягнення зазначеної мети ставляться та вирішуються наступні завдання:

1. Визначити поняття та з'ясувати юридичну природу форм безпосередньої демократії.

2. Проаналізувати зміст поняття «форми безпосередньої демократії», окреслити коло сучасних форм прямого народовладдя, здійснити аналіз поширених підходів до їх класифікації та обґрунтувати необхідність їх поділу на типові (основні) та нетипові (допоміжні) форми.

3. Охарактеризувати та визначити головні історичні етапи та історичний контекст еволюції нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, а також з'ясувати характер їх морфогенезу, його причини та наслідки.

4. Встановити особливості та узагальнити досвід реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування, а саме народного вето, народної правотворчої ініціативи та відкликання з посад.

5. Виявити закономірності та проаналізувати особливості реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів та звернень громадян, на підставі чого узагальнити відповідний досвід.

6. З'ясувати місце електронної демократії серед інших форм демократії, розкрити сутність та значення прямої електронної демократії як найважливішої складової е-демократії; охарактеризувати моніторингову демократію як нову нетипову форму прямого народовладдя, що реалізується завдяки механізмам прямої електронної демократії та дослідити окремі аспекти застосування технології блокчейн у процесі реалізації права народу на владу.

7. Визначити основні напрямки конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії у вітчизняній правовій системі та запропонувати шляхи вдосконалення вітчизняного конституційного законодавства з метою встановлення дієвих механізмів реалізації права народу на владу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері реалізації конституційного права громадян на безпосереднє здійснення публічної влади.

Предметом дослідження є нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія та конституційно-правове регулювання.

Методи дослідження. Достовірність, повнота, об'єктивність та всебічність результатів дисертаційного дослідження були досягнуті завдяки поєднанню загальнонаукових та спеціальних методів пізнання об'єктивної дійсності. Під час роботи над дисертацією систематично застосовувалися загальні прийоми пізнання, а саме аналіз, синтез, дедукція та індукція. В основу дослідження сутності безпосередньої демократії та її форм, їх розвитку та становлення, а також з'ясування особливостей еволюції та морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3) було покладено історико-правовий метод. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити дослідження досвіду правового регулювання інститутів електронної демократії (підрозділ 2.3), форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування, зборів та звернень громадян цивілізованих, а отже демократичних держав світу (підрозділи 2.1, 2.2). Метод структурно-функціонального аналізу було покладено в основу дослідження місця та ролі прямої електронної демократії в системі форм прямого народовладдя (підрозділ 2.3). Логіко-семантичний метод активно використовувався для аналізу безпосередньої демократії та формулювання авторських визначень безпосередньої демократії, морфогенезу форм безпосередньої демократії, прямої електронної демократії, а також моніторингової демократії (підрозділи 1.1, 1.3, 2.3). Формально-юридичний метод було покладено в основу аналізу чинного правового регулювання нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя в Україні та розроблення ефективних шляхів їх конституціоналізації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в даній дисертації здійснено науково-практичне обґрунтування необхідності

виділення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, проведено аналіз особливостей даної групи форм прямого народовладдя та запропоновано шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства в частині забезпечення права народу на реальне та ефективне безпосереднє здійснення належної йому влади.

За підсумками проведеного дослідження було отримано наступні конкретні результати, що містять наукову новизну, зокрема:

вперше:

- запропоновано та обґрунтовано поділ форм безпосередньої демократії, в основу якого покладено комплексний критерій, що включає історичне підґрунтя, значимість для ефективного народного волевиявлення, поширеність у практиці, типовість для конкретної правової системи та ступінь законодавчої урегульованості, на типові (основні) форми, що характерні для правових систем більшості демократичних держав світу, і є основними виразниками волі народу та мають високий ступінь правового врегулювання, та нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що, враховуючи особливості різних правових систем, не є типовими засобами реалізації народом належної йому влади та виконують при цьому більшою мірою допоміжну роль у його безпосередньому владному волевиявленні;

- запроваджено до категоріального апарату конституційного права термін «морфогенез форм безпосередньої демократії» та розкрито його зміст, зокрема визначено етапи становлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, а також розроблено морфогенетичний підхід до аналізу форм та проявів безпосередньої демократії, який дозволив визначити стан їх розвитку, значення та перспективи реалізації;

- запропоновано розглядати прояви безпосередньої демократії як діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їхні результати, які, проте, так і не набули достатніх ознак форм прямого народовладдя;

удосконалено:

- поняття безпосередньої демократії, зокрема як соціальної системи, форми якої виступають засобами комунікативного зв'язку між суспільством та владою;

- підходи до визначення та класифікації форм безпосередньої демократії, а також визначення кола її суб'єктів з позиції застосування широкого та вузького підходів;

- розуміння сутності електронної демократії. Зокрема, запропоновано виокремити важливу її складову – пряму електронну демократію, яку необхідно розглядати як самостійну нетипову (допоміжну) форму безпосередньої демократії, а також звернено увагу на неабияке значення конструктивного використання громадянами соціальних мереж у процесі реалізації права народу на владу;

- систему принципів, покладених в основу реалізації різноманітних форм прямого народовладдя;

- підходи до конституційної реформи, спрямованої на децентралізацію влади та забезпечення практичної реалізації народом влади, джерелом якої він є, у рамках яких, зокрема, доведено важливість для стабільності конституційного ладу держави забезпечення громадян реальною можливістю безпосередньої участі в процесі прийняття владних рішень;

отримали подальший розвиток:

- здобутки іноземних науковців щодо сутності та можливостей блокчейн-технологій у забезпеченні безпосередньої та інтерактивної участі громадян у владних правовідносинах, а також моніторингової демократії, реалізація якої актуалізувалася завдяки механізмам прямої електронної демократії;

- узагальнення щодо особливостей, сутності та значення таких форм безпосередньої демократії як: народне veto, народна правотворча ініціатива, відкликання з посад, загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, петиції, місцеві ініціативи;

- положення про конституційний принцип народного суверенітету та значення нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя в його практичній реалізації;

- дослідження окремих історичних етапів становлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

Практичне значення одержаних результатів найбільш повно проявляється у:

- правотворчості, оскільки одержані за підсумками проведеного дослідження висновки та сформульовані рекомендації можуть бути покладені в основу конституційної реформи у частині децентралізації публічної влади, розширенням кола форм безпосередньої демократії та вдосконаленням механізмів їх практичної реалізації;

- правозастосовній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, оскільки запропоновані підходи до розуміння особливостей практичної реалізації форм прямого народовладдя дозволяють значно підвищити їх ефективність;

- науково-дослідній діяльності, адже сформульовані в роботі ідеї можуть стати відправною точкою для більш глибокого та детального дослідження сутності та значення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії;

- навчальному процесі, а саме при розробці навчальних програм, підручників та посібників, а також під час викладання навчальних дисциплін «Конституційне право України» та «Конституційне (державне) право зарубіжних країн».

Апробація результатів дослідження. Ключові положення, ідеї та висновки, сформульовані під час проведення даного дослідження, систематично обговорювалися на засіданнях кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ. Окрім того, основні ідеї, положення, пропозиції, рекомендації та висновки, викладені у дисертації, доповідалися та були предметом

конструктивних дискусій на національних і міжнародних науково-практичних конференціях з подальшою публікацією тез доповідей у відповідних збірниках, а саме: «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 20-21 липня 2018 року), «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми» (м. Харків, 25 листопада 2016 року), «Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення» (м. Запоріжжя, 27-28 липня 2018 року), «Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку» (м. Харків, 3-4 серпня 2018 року).

Публікації. Фундаментальні положення, ідеї та висновки дисертаційного дослідження опубліковані у шести статтях у наукових фахових виданнях, зокрема одному науковому виданні іноземної держави, затверджених Вищою атестаційною комісією України та Міністерством освіти і науки України, а також у шести тезах доповідей на науково-практичних конференціях, у тому числі п'яти зі статусом міжнародних.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 221 сторінка, з них основного тексту – 189 сторінок. Кількість використаних джерел – 236 найменувань на 32 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ Й ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1 Поняття та юридична природа форм безпосередньої демократії

Сучасний конституціоналізм ґрунтується на принципі представництва, а тому неабияку цікавість викликають особливості існування та реалізації форм безпосередньої демократії в межах представницької системи. У світі прийнята значна кількість національних нормативно-правових та міжнародних актів, що передбачають гарантії існування прямої демократії. Так, Загальною декларацією з прав людини, яку ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, закріплено право громадян на безпосередню участь в управлінні своєю країною. Конституціями сучасних держав, і Україна тут не стала виключенням, громадянину держави гарантовано право на використання різноманітних форм прямої демократії.

Теоретичне осмислення демократії як такої було здійснено ще в працях античних філософів Платона, Аристотеля, Ксенофонта, Полібія, Цицерона та інших мислителів, якими було висловлено узагальнене бачення даного явища, а в подальшому, протягом розвитку правової науки, сформувалося чимало підходів до розуміння даного поняття. У процесі формування теорії демократії, науковці, зокрема сучасні, ухилялися від чіткого дефінітивного визначення демократії, що дещо ускладнює розуміння похідних від неї понять, у тому числі безпосередньої демократії. Це пов'язано із багатогранністю самої суті демократії та існуванні багатьох підходів до усвідомлення її сутності. Зокрема, вважаємо слушною проведену А.З. Георгіциною та Н.Г. Шукліною систематизацію підходів до змісту конституційно-правової категорії «демократія», а саме розуміння демократії

як суспільно-політичної організації, як політичного світогляду, як політичної цінності та як політичного процесу [21, с.47].

Деякими науковцями певна увага також акцентується на наступних трьох концепціях демократії: ліберальній, за якої демократія полягає у належному забезпеченні прав і свобод індивіда; соціал-демократичній, яка базується на поняттях рівності та народовладдя; народній, за якої влада належить виключно народові та здійснюється в його інтересах [141, с.157].

Досить часто демократію розглядають як певний ідеалізований устрій, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ. Але не менш поширеним є підхід, відповідно до якого її розглядають більшою мірою як систему принципів і норм, які мають бути покладені в основу побудови такої держави [110, с.110]. Саме тому Л.М. Шипілов звертає увагу на той факт, що наразі демократія формується більше як ідеологічна цінність, яка визначає певні стандарти суспільного життя та функціонування держави [159, с.12]. Такий підхід сам по собі не може бути покладено в основу дослідження безпосередньої демократії.

Г.О. Мурашин сформулював, на нашу думку, досить вдале визначення демократії, запропонувавши розглядати її, як організацію суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [92, с.61-62]. Воно узгоджується з базовим етимологічним змістом демократії – владою народу. Очевидно, що виходячи саме з такого етимологічного підходу Авраамом Лінкольном було сформульовано та проголошено, ставши загальновідомим, бачення демократії як правління, що належить народу, здійснюється народом та служить народу (або ж влада народу і для народу) [200].

За такого підходу демократія виступає формою організації і здійснення державної влади народом, який є єдиним її джерелом та носієм суверенітету. Такий погляд на демократію, поза її ідеологічними та ціннісними проявами,

дозволяє звернути увагу на традиційне ототожнення демократії із поняттям «народовладдя» і «народоправство», обґрунтоване ще такими відомими мислителями минулого, зокрема Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. де Монтеск'є та ін. [9, с.30]. Викладене підштовхує до необхідності звернути увагу на те, що вітчизняний термін «народовладдя», який своїм джерелом має словосполучення «влада народу», є повноцінним синонімом демократії в контексті дослідження форм безпосередньої демократії, а тому буде нами активно використовуватися й в подальшому.

Таким чином, в контексті предмета нашого дослідження, демократія має бути ототожнена із народовладдям. Її необхідно розглядати як особливу форму організації державної влади. Єдиним джерелом такої влади визнається народ, який вільний у її реалізації та здійсненні. При цьому, як відомо, залежно від форм волевиявлення народу або ж форм здійснення влади народом [9, с.29], демократія поділяється на дві форми – безпосередню та представницьку. Враховуючи, що форма – це зовнішнє вираження об'єкта, то логічним видається вираження волі народу у певних формах, як прямо (без посередників), так і опосередковано через уповноважених представників (посередників). Тобто, реалізація та здійснення влади може відбуватися як безпосередньо, так і опосередковано.

Таким чином, залежно способів та механізмів реалізації народом своєї влади виділяють безпосередню та представницьку демократію. Головним для розмежування безпосередньої та представницької демократії є те, чи залежить результат народного волевиявлення виключно від волі народу, чи опосередкований владним впливом державних інституцій, що діють в інтересах та від імені народу. Необхідність поділу демократії на безпосередню та представницьку вперше ґрунтовно вмотивував Ш.Л. Монтеск'є, вказавши, що оскільки на великій території здійснення народовладдя неможливо, то певні повноваження делегуються представницькому органу [91].

Серед форм демократії, саме пряме народовладдя заслуговує на особливу увагу, враховуючи, що саме воно забезпечує необхідний комунікативний зв'язок між народом та владою, а також відображення задоволення дійсних потреб та інтересів суспільства. При цьому, не дивлячись на значний науковий доробок в питанні сутності безпосередньої демократії, на сьогодні, немає єдиної усталеної концепції визначення даного поняття.

Аналізуючи визначення безпосередньої демократії наданого В.М. Руденком, а саме - спосіб здійснення публічної влади безпосередньо самим народом шляхом прийняття ним публічно-владних рішень [124, с. 121], можна дійти висновку, що в його основу було покладено саме «владу народу», яка в даному випадку реалізується народом безпосередньо, без залучення додаткових інституцій. Саме таким способом безпосередню демократію визначив і В.Ф. Погорілко, зазначивши, що вона являє собою абсолютне чи відносне волевиявлення народу або його частини у незаборонених ... формах [106, с. 26]. Такі визначення є виправданими, оскільки дозволяє уникнути дискусій довкола надзвичайно широкого змісту терміну «демократія», хоча вони й дозволяють розкрити усі аспекти сутності безпосередньої демократії. Саме тому, ймовірно, В.Ф. Погорілко допускає й таку характеристику безпосередньої демократії: «самостійна реалізація народом власної волі щодо власних інтересів, власної долі (в цілому чи щодо частини суспільства або окремих осіб) або щодо інших народів і держав» [107, с.280].

Певною мірою вдалими можна вважати узагальнюючі дефініції безпосередньої демократії, які уникають деталізації форм та способів її реалізації. Так, даючи роз'яснення суті прямої демократії, М.А. Бучакова [14, с. 13] зазначає, що це форма здійснення влади народу самим народом через інститути прямої демократії. В. Пазенок [100, с. 5] вважає, що це безпосередня участь народу у вирішенні державних та суспільних справ.

Проте, такі визначення не відображають сутності безпосередньої демократії як форми народовладдя, і, хоча й позбавлені недоречної конкретизації форм та способів її здійснення, не дають можливості з'ясувати характер участі народу в управлінні державою та критеріїв відмежування її від демократії представницької. З іншого боку, звисно, невиправданим буде й включення до визначення безпосередньої демократії конкретних питань, які має вирішувати народ, реалізуючи своє право на владу, оскільки їх коло, в залежності від конкретної правової системи, може бути фактично необмеженим.

Такими, що заслуговують на увагу є визначення, що спрямовані на широке розкриття змісту поняття безпосередньої демократії, серед яких, вважаємо за доцільне зупинитися на визначеннях, запропонованих нижче згаданими науковцями.

Так, В.Ф. Коток сформулював одне з найбільш поширених в радянській юридичній науці визначень безпосередньої демократії, а саме як ініціативу і самодіяльність народних мас в управлінні державою, їх пряме волевиявлення при розробці і прийнятті державних рішень, а також пряму участь в реалізації цих рішень, у здійсненні народного контролю [57, с. 3].

М.Ф. Чудаков вказував, що безпосередня демократія становить собою суспільні відносини, в межах яких здійснюється широкий комплекс способів участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, в результаті чого воля громадянина (колективу) безпосередньо, тобто без обов'язкової допомоги обраних (призначених) у державні органи представників, впливає на формування державної політики та її здійснення, а також створює представницьку систему і рішуче впливає на її функціонування [156, с. 18].

М.І. Ставнійчук запропоновано певним чином адаптований до сучасного розвитку суспільних відносин в Україні визначення безпосередньої демократії, під якою вона розуміє систему форм безпосереднього владного волевиявлення народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, шляхом прямої участі у встановленні

представницьких органів державної влади й органів місцевого самоврядування та безпосередньому прийнятті владних рішень з передбачених Конституцією та законами підстав [144, с. 289].

В.В. Комаровою наголошує на тому, що безпосередня демократія становить собою суспільні відносини, які виникають в процесі вирішення певних питань державного і суспільного життя суб'єктами державної влади, правомочними виражати їх суверенітет, шляхом безпосередньо владного волевиявлення, і підлягає загальному виконанню (в масштабах питання, що вирішується) та не потребує будь-якого затвердження. Одночасно з цим вона визначає безпосереднє народовладдя як пряме волевиявлення особливого кола суб'єктів щодо вирішення питань державного і суспільного життя, корекції здійснення владних функцій органами влади, зіставлення волі народу з їх діяльністю [42, с. 7].

М.В. Оніщуком запропоновано розглядати безпосередню демократію у широкому значенні, як таку, що передбачає безпосередню участь громадян України у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, а також залучення громадян до формування політичної волі цих представницьких органів, та у вузькому, що передбачає прийняття громадянами рішень, що мають імперативну силу та не потребують подальшого санкціонування [99, с. 5].

Не зважаючи на досить різні підходи до розуміння безпосередньої демократії, вважаємо, що є підстави резюмувати деякі найбільш значущі позиції, щодо яких наукове товариство має спільні погляди. Так, безпосередня демократія спрямована на прийняття владних рішень, що мають великий суспільний інтерес в межах держави та/або окремої територіальної одиниці. При цьому, такі владні рішення стають результатом прямого волевиявлення носія суверенітету, тобто приймаються безпосередньо самим народом або ж з його ініціативи чи на його вимогу. Важливим аспектом, який залишається поза увагою при визначення поняття безпосередньої демократії, є посилення на те, що безпосереднє владне

волевиявлення може реалізовуватися в різноманітних формах. Цінність безпосередньої демократії виражається саме у різноманітності її форм, які дозволяють зробити реалізацію належної народу влади доступною, ефективною, своєчасною та доцільною.

Цілком слушною вважаємо позицію Л.М. Шипілова щодо необхідності розкриття елементного складу такого особливого виду владних відносин як безпосередня демократія [159, с. 100]. До елементів безпосередньої демократії можна віднести її принципи, об'єкт та суб'єктів. Їх розкриття дозволить максимально чітко усвідомити сутність не тільки самої безпосередньої демократії, але й форм, яких вона набуває та особливостей їх практичної реалізації.

Принципами безпосередньої демократії є засадничі загальнообов'язкові та універсальні ідеї, що виступають основою реалізації та гарантування безпосередньої демократії як способу здійснення народом своєї влади. Науковцями досягнуто консенсусу щодо багатьох з них, які беззаперечно визнаються основними для інституту прямого народовладдя. Так, І.М. Панкевич [102, с. 98] та В.Ф. Погорілко [106, с. 27] з-поміж інших принципів безпосередньої демократії виділяють принцип законності та рівності, які є загально-правовими та притаманні всім галузям права, а також принцип загальності, який логічно випливає з попередніх. З такою позицією можна цілком погодитися, оскільки право на участь у реалізації різноманітних форм безпосередньої демократії належить рівною мірою всім громадянам (без необґрунтованих обмежень і дискримінації) та може бути обмежене виключно у випадках, прямо передбачених законом.

Сутність безпосередньої демократії та її форм розкривається також через принципи повновладдя народу [106, с. 27], який полягає у поширенні народної волі на всі сфери життєдіяльності. При цьому, певні обмеження кола питань, що можуть бути вирішені народом безпосередньо, встановлені Конституцією України, не зменшує ролі даного принципу.

Особливим принципом безпосередньої демократії є плюралізм, який полягає, по-перше, у багатоманітності та необмеженості форм безпосередньої демократії, а, по-друге, у забезпеченні багатоманітності ідей та точок зору під час реалізації прямого народовладдя.

І.М. Панкевичем запропоновано виділити такий принцип, як безпосереднє народовладдя [102, с. 98], що може вважатися необґрунтованим, принаймні з точки зору формулювання, яке створює невинуватиту тавтологію. За змістовим навантаженням даний принцип, на нашу думку, є тотожним принципу безпосереднього волевиявлення народу, запропонованого В.Ф. Погорілкою [106, с. 27], або ж, як нам видається за доцільне, принципу безпосередності. Таке формулювання дозволяє поглибити зміст та значення даного принципу, оскільки процес волевиявлення народу може бути опосередкований діяльністю державних інституцій, які виконують не так допоміжну, як організаційну функцію. Такі дії органів влади та місцевого самоврядування, залежно від особливостей форм прямого народовладдя, можуть полягати в організації процесу волевиявлення, як то відбувається під час виборів, або ж обмежуватися в організаційній діяльності, спрямованій на втілення волі народу у життя (наприклад, народна ініціатива). Таким чином, принцип безпосередності полягає у тому, що воля народу та кінцевий результат народного волевиявлення перебувають поза владним впливом державних інституцій.

Не можемо погодитися із позицією науковців, які до принципів безпосередньої демократії відносять поєднання безпосередньої та представницької демократії, а також пріоритетність безпосереднього народовладдя в системі демократії. Вважаємо неправильним таке формулювання, оскільки не має підстав стверджувати, що під час реалізації безпосередньої демократії відбувається її поєднання з представницькою демократією. Навіть у випадку, коли внаслідок реалізації деяких форм безпосередньої демократії відбувається формування представницьких органів влади, ми говоримо саме про здійснення прямого народовладдя.

Пріоритетність безпосередньої демократії може бути оцінена виключно в системі народовладдя, яке може здійснюватися як безпосередньо, так і через органи державної влади чи місцевого самоврядування.

Аналогічною видається ситуація й у випадку віднесення до принципів безпосередньої демократії принципу суверенітету народу, який означає верховенство влади народу, який є єдиним її джерелом. Як слушно було зазначено О.О. Скрипнюком, народний суверенітет виступає центральним елементом системи базових принципів, які покладено в основу такого специфічного способу організації суспільних відносин як народовладдя. Говорячи про безпосередню демократію та її форми, йдеться не про народовладдя як таке, а лише про окремі способи його реалізації [137, с.31, 34]. Таким чином, суверенність народу є беззаперечною характеристикою прямого народовладдя, яка, однак, рівною мірою притаманна і представницькій демократії.

Чимало науковців звертають увагу на такий особливий принцип безпосередньої демократії, як імперативний характер її форм та рішень, прийнятих внаслідок їх реалізації [128, с. 12]. Обґрунтовуючи імперативність безпосередньої демократії А.Є. Гузій вказує, що диспозитивний характер такої форми безпосереднього народовладдя як консультативний референдум не дає можливості говорити про нього як про механізм здійснення громадянами своєї влади, так як вона підпорядкована подальшій волі органів влади [24, с. 8]. При цьому, враховуючи можливість існування імперативних форм безпосередньої демократії, звертається увага на нерентабельність консультативного референдуму [24, с. 9]. Запровадження такого принципу може пояснюватися намаганням звернутися до класичного розуміння безпосереднього народовладдя. Так, наприклад, Ж.-Ж. Русо детально описував образ «дійсної демократії» як «правління без правителів». Звертаючи увагу на такі ознаки реалізації волі народу як імперативність та загальність, Ж.-Ж. Русо виключав норми приватного, а тим більше рекомендаційного характеру, як прояви безпосередньої демократії [131].

Проте, на нашу думку, зазначене вище твердження відомого філософа-правника про імперативність результатів безпосередньої демократії на теперішній час є таким, що не повною мірою відображає її сутність та суперечить загальновизнаній позиції про необмеженість форм прямого народовладдя, тобто безпідставно штучно обмежує форми безпосередньої демократії.

Посилання науковців на участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування в подальшій реалізації влади народу, що має місце, наприклад, у випадку з консультативним референдумом, не вказують на неможливість віднесення такого інституту до форм безпосередньої демократії. Так, будь-яка форма безпосередньої демократії не може бути реалізована поза діяльністю органів влади. Реалізація загальнодержавного референдуму, який носить імперативний характер, можлива лише за попередньої нормотворчої діяльності та у подальшому вчиненні дій, спрямованих на його ініціювання державою або створення механізмів прояву такої ініціативи народом, а також його призначення. Все це вказує на те, що пряма демократія є важливим засобом взаємодії суспільства та держави та неможлива поза такою взаємодією.

Нерентабельність деяких диспозитивних форм безпосередньої демократії, на чому наголошував А.Є. Гузій, не свідчить про їх недоцільність чи неконструктивність, а є підставою для подальшого вдосконалення. При цьому, реалізація народом свого права на владу не може бути обмежена виключно з підстав заощадження бюджетних коштів.

У аргументах науковців щодо виключної імперативності форм безпосередньої демократії [128, с. 15] вбачаємо сумніви стосовно можливості забезпечення правового результату диспозитивних форм прямого народовладдя, з чим, вочевидь, не можемо погодитися. З цього приводу, найбільш конструктивною видається позиція М.Ф. Чудакова, який вважає найголовнішою ознакою безпосередньої демократії певний результат, певний вплив на державно-правову сферу, що відбувся внаслідок діяльності

громадян, котрі не є професійними державними службовцями або ж не обрані для виконання державних функцій [155, с. 20].

Реалізація як імперативних, так і диспозитивних форм безпосередньої демократії тягне за собою певні правові наслідки. При цьому, різниця полягає лише у характері таких наслідків та ступені впливу на державно-правові процеси.

На нашу думку, імперативність безпосередньої демократії має суб'єктивний характер та значною мірою є морально-етичною складовою народовладдя, яка полягає в обов'язковому донесенні волі народу до органів державної влади та врахування її при прийнятті ними відповідних рішень. Саме тому підтримуємо позицію О.О. Галус, яка зазначає, що статус консультативних форм безпосереднього народовладдя не випадає із загальної формули імперативності, оскільки вони тісно пов'язані із нею та сприяють її ефективності [18, с. 55].

Імперативний характер ідеальної моделі безпосередньої демократії може бути реалізований шляхом встановлення обов'язкового розгляду органами державної влади або місцевого самоврядування можливості надання нормативного характеру прийнятому громадянами рекомендаційного рішення або ж його обов'язковий розгляд під час власної нормотворчої діяльності. Таким чином, вважаємо за необхідне сформулювати такий принцип безпосередньої демократії як імперативність. При цьому, він не має ототожнюватися з виключно імперативним характером прийнятих внаслідок реалізації деяких форм прямого народовладдя рішень, оскільки вони можуть мати і диспозитивний характер.

Безпосередній демократії притаманний також принцип реальності. Вважаємо, що він включає дві складові. По-перше, відповідність форм безпосередньої демократії її змісту, тобто, як зазначив В.Ф. Погорілко, відповідність існуючих суспільних відносин приписам Конституції, законів та міжнародних стандартів [106, с. 28]. По-друге, складовою цього принципу є ефективність безпосереднього народовладдя, тобто забезпечення реального

впливу народного волевиявлення на суспільні відносини, на які воно спрямоване.

Важливо зазначити, що реальність, як принцип безпосередньої демократії, притаманна саме ідеальній моделі прямого народовладдя, яка може функціонувати лише за демократичного режиму. При цьому, можливість обмеженого функціонування деяких форм безпосередньої демократії існує і у випадку порушень вказаного принципу при невідповідності між формою та змістом демократії.

Реальність безпосередньої демократії можлива лише за наявності ефективної системи гарантій, які спрямовані на забезпечення її дієвості та захисту права громадян на здійснення влади. Таким чином, можна говорити про принцип гарантованості. Принцип гарантованості, як правило, визначають як забезпечення захищеності, непорушності та недоторканості безпосередньої демократії, що встановлюється Конституцією та законами. Гарантії безпосереднього народовладдя у демократичному суспільстві становлять собою широку систему та не обмежуються лише законодавчим захистом права народу на безпосереднє волевиявлення. Так, О.Г. Мурашин цілком слушно пропонує виділяти наступну систему гарантій: економічні гарантії, що полягають у здатності держави забезпечити фінансування різноманітних форм безпосередньої демократії; соціальні гарантії, тобто існування гармонійного громадянського суспільства та формування високої правосвідомості громадян; нормативно-правові гарантії, а саме чинну систему нормативно-правових актів, що забезпечують процес реалізації безпосередньої демократії та встановлюють відповідальність за його порушення; організаційно-правові гарантії – існування спеціальних суб'єктів, що уповноважені здійснювати судовий та позасудовий контроль за додержанням законодавства у сфері безпосереднього законодавства [93, с. 5-6].

Таким чином, можемо констатувати наступне: зміст безпосередньої демократії розкривають принципи рівності, законності, загальності,

повновладдя, плюралізму, імперативності, реальності та гарантованості. Дійсна безпосередня демократія може бути реалізована лише у випадку наявності завершеної системи вищенаведених принципів, а тому, вважаємо, що вони дозволяють сформувати цілісне уявлення про ідеальну модель прямого народовладдя [93, с. 6]. Саме ці принципи дозволяють окреслити коло форм безпосередньої демократії.

Вважаємо, що питання об'єкту безпосередньої демократії визначається сферами владного впливу, перелік яких не має викликати суперечностей. Так, при реалізації безпосередньої демократії можуть бути вирішені будь-які суспільно-значущі питання, окрім тих, вирішення яких безпосередньо народом неможливе з огляду на пряму законодавчу заборону. Так, Конституцією України встановлена заборона на вирішення шляхом референдуму питань податків, амністії та бюджету. Натомість, виключно всеукраїнським референдумом обмежено вирішення питання про зміну території України. При цьому, такі обмеження свідчать більшою мірою не про виключення вказаних питань зі складу об'єктів безпосередньої демократії, а про обмеженість об'єкту такої її форми як референдум.

У наукових джерелах міститься чимало різноманітних підходів стосовно окреслення кола суб'єктів безпосередньої демократії. Проте, вважаємо за необхідне звернути увагу саме на ключову спільну позицію більшості науковців. Так, аналіз наукової літератури вказує на фактично беззаперечне визнання народу, як основного суб'єкта безпосередньої демократії. Б.М. Чичерін ще у XIX столітті визначив, що основним суб'єктом народовладдя є «народ, і в першу чергу, народ як соціальна спільнота, що має приналежність до відповідної держави» [154]. В.В. Пилін зазначив, що народ-населення виступає головним суб'єктом публічної влади як на федеральному, так і на регіональному рівні, а також на місцях в певних організаційних формах [119, с. 14]. Відтак, з контексту його дослідження вбачається, що мова йде саме про форми безпосередньої демократії.

Вважаємо очевидним те, що науковцями народ було віднесено до основних суб'єктів безпосередньої демократії саме на ґрунті етимологічного аналізу змісту терміну «демократія - влада народу», а також сформульованої на підставі цього доктрини народного суверенітету. Такий підхід до розуміння суб'єкта безпосередньої демократії виправданий, хоча має деякі нюанси, на які хочемо звернути увагу.

Так, на сучасному етапі розвитку правової думки бачимо намагання науковців розширити коло суб'єктів безпосередньої демократії. Наприклад, можна зустріти пропозиції з віднесення до суб'єктів не тільки народ, але й частину народу, обраних народом представників, сформовані безпосередньо народом або його представниками органи [159, с. 277] Л.В. Лук'янчикова у своєму дисертаційному дослідженні робить висновок, що суб'єктами безпосередньої демократії є індивід та різноманітні колективи індивідів (народ чи територіальні спільноти), які є такими відповідно до встановленого державою об'єктивного права [68, с. 72]. Л.А. Нудненко поділяє їх на обов'язкові та факультативні. До перших належать громадяни, місцеве співтовариство. До числа факультативних суб'єктів безпосередньої демократії в системі місцевого самоврядування науковець відніс спостерігачів від виборчих об'єднань і блоків під час їх подання і підрахунку голосів на виборчих ділянках [96].

Як бачимо, у процесі визначення кола суб'єктів безпосередньої демократії науковці так чи інакше тяжіють до конкретних форм безпосередньої демократії і саме в залежності від учасників таких форм намагаються окреслити суб'єктний склад прямого народовладдя. Фактично одночасно із суб'єктами безпосередньої демократії визначаються й суб'єкти здійснення безпосередньої демократії у різноманітних її формах. У зв'язку із цим можемо стикнутися з чималою кількістю логічних суперечностей, виправити які, вважаємо, можна застосувавши запропоновану В.В. Комаровою[40] ідею широкого та вузького підходів до розуміння суб'єктів безпосередньої демократії.

За широкого підходу єдиним суб'єктом безпосередньої демократії доцільно вважати народ. Народ, як категорія мультигалузева, розглядається і як історична спільність людей [71, с. 245], і як єдність громадян окремої держави, і як історично-територіальне суспільство, в основі якого лежить етнополітична нація [159, с. 48, 58]. У контексті ж нашого дослідження заслуговує на увагу позиція А.В. Нестеренка, який зазначив, що народ варто розглядати не як просту сукупність жителів певної території, а як особливе складне системне утворення, що представляє усе населення держави в його єдності та взаємозв'язку окремих груп (етнічних, територіальних, професійних і будь-яких інших). Народ є державно організованим суспільством. При цьому, як і суспільство, не зводиться до простої математичної суми індивідів, так і народ не аналогічний сумі громадян, його складових [95, с. 51].

Вищезазначене розуміння поняття народ повною мірою відповідає теорії народного суверенітету, проте підтверджує позицію про його абстрактність, оскільки політичні відносини владного характеру на практиці розмежовують людей за ознакою їх громадянства, а не ознакою їх приналежності до народу. Саме певною мірою абстрактний, а отже і широкий зміст поняття народ зумовлює широкий (абстрактний) підхід до суб'єктного складу безпосередньої демократії.

Вузький підхід до даного питання зумовлений конкретизацією суб'єктів безпосередньої демократії в контексті реалізації права народу на владу в різноманітних формах прямого народовладдя. У такому випадку, як зазначає В.В. Комаровамова йде про активний елемент (індивіда чи колектив), який шляхом безпосереднього владного волевиявлення здійснює державну владу чи іншу публічну владу [41, с. 55]. Заслуговує на увагу також і підхід В.В. Хевсакова, відповідно до якого суб'єктами є особи, що володіють відповідними суб'єктивними правами та обов'язками, а також можливістю їх реалізації при прямому волевиявленні з вирішення питань державного та суспільного життя [151]. За умови такого підходу говорити

про народ як про суб'єкта безпосередньої демократії не є доцільним, що далі буде відображено більш детально.

У даному контексті можемо звернутися до основного виразника філософської думки доби просвітництва, а саме до однієї з перших європейських конституцій - Конституції Франції 1793 року та Декларації прав людини і громадянина, що увійшла до її складу. Варто зазначити, що у вказаному політико-правовому акті, який виражає ідею народного суверенітету, і, здавалось би, ідеї визначення народу як суб'єкта влади, лише один раз використовується термін «народ» (*peuple*). Авторами даного історичного документа було віддано перевагу поняттям «людина» (*l'homme*), «громадянин» (*citoyen*), «члени суспільства» (*les membres de la societe*), «індивід» (*individu*) [49]. Такому абстрактному суб'єкту як народ було надано лише відповідне абстрактне за своїм змістом право на повстання (стаття 35).

Досліджуючи проблему визначення суб'єкта безпосередньої демократії, чимало науковців звертається до положень Конституції України та правових висновків, викладених у рішенні Конституційного Суду України №6-рп/2005 від 05 жовтня 2005 року (справа про здійснення влади народом). Згідно із положеннями Преамбули Основного Закону України народом України є громадяни України усіх національностей [55]. На підставі такого фундаментального положення єдиний орган конституційної юрисдикції зазначив, що складовою процесу безпосереднього здійснення влади народом є реалізація громадянами України конституційних прав і свобод, передусім права голосу на виборах і референдумі [121]. Фактично до суб'єктів віднесено громадян України, що мають право голосу на виборах і референдумах. Хоча застосоване Конституційним Судом України формулювання не є категоричним, такий підхід є дещо обмеженим. З такої позиції неможливо повною мірою охопити всіх суб'єктів безпосередньої демократії, оскільки згідно з Конвенцією про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, прийнятої Радою Європи 5 лютого 1992 року, право на участь у місцевому самоврядуванні (у тому числі через різноманітні

форми безпосередньої демократії) отримують й іноземці та особи без громадянства, що постійно проживають на відповідній території. При цьому, позиція, за якої суб'єктний склад прямого народовладдя доповнюється поряд із народом й іншими суб'єктами, наприклад іноземцями або особами без громадянства, фактично виправдовувала б тезу про те, що влада належить народу та, відповідно, іноземцям або особам без громадянства, яка є значною мірою абсурдною за своїм змістом.

Такою, що спрямована на усунення вищенаведеного парадоксу, є позиція науковців, які доповнюють коло суб'єктів безпосередньої демократії й іншими, окрім народу, суб'єктами. Наприклад, Ю.Р. Мірошніченко пропонує віднести до них територіальні громади, органи самоорганізації населення та органи професійного самоврядування [90, с. 115]. Проте, ми не можемо однозначно погодитися із наведеною позицією, так само, як із аналогічними позиціями, відповідно до яких коло суб'єктів прямого народовладдя поряд із народом доповнюється будь-якими іншими суб'єктами, що беруть участь у правовідносинах під час реалізації різноманітних форм прямої демократії. Так, при розмежуванні народу та, наприклад, територіальної громади в межах категорії «суб'єкт безпосередньої демократії», здійснюється фактичне вилучення членів територіальних громад зі складу народу, що є неприпустимим, оскільки територіальна громада, наприклад міста Полтави чи будь-якого іншого міста України, рівною мірою є народом України. Мешканці територіальних одиниць, будучи громадянами України, одночасно виступають членами відповідних територіальних громад. При цьому більша за обсягом категорія «народ» охоплює собою і категорію «територіальна громада». Вважаємо такою, що підтверджує вищевикладене, позицію висловлену Ф. Люшером, який зауважив, що колективні утворення лишаються частиною народу, а тому не можуть самовизначатися окремо від народу. Цю тезу він вважає логічним вираженням неподільності суверенітету [69, с. 211]. Влада у державі належить до загалу осіб, що входить до складу колективного

суб'єкта суверенності [166, с. 311]. При цьому, очевидним вважаємо єдність та неподільність такого суб'єкта.

Слушним у даному контексті вважаємо також зауваження А.В. Нестеренка, який зазначив, що захисники Зимового палацу у 1917 році були не меншою мірою народом, чим так звані революціонери, що протистояли ним [95, с. 51]. З цього випливає безпідставність розділення народу, яка відбувається у випадку віднесення деякими науковцями до суб'єктів безпосередньої демократії будь-якої «частини» народу [106, с. 28].

Народ як особливий публічно-правовий суб'єкт є більшою мірою ідеальним, або, як вказує А.В. Нестеренко, абстрактним, хоча і спрямованим на відображення реального об'єкта [95 с. 52]. Саме з неподільності абстрактної категорії народ і випливає неподільність, повнота і невід'ємність народного суверенітету. Народ не може підмінятися правосуб'єктністю окремих громадян або їх організованих груп, оскільки суверенітет належить народу у цілому. Народ становить собою загальнодержавну категорію (єдине джерело влади у державі), а тому не може бути партикульований без втрати цього статусу [159, с. 101].

Враховуючи викладене, при вузькому підході до визначення суб'єктів безпосередньої демократії необхідно оцінити дану проблематику з точки зору позитивного права. Так, аналіз норм чинного національного законодавства (законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України, а також Закону України «Про всеукраїнський референдум», що втратив чинність тощо) дає можливість з'ясувати коло суб'єктів, наділених правом участі у відповідних формах прямої демократії та безпосередньому вираженню волі народу. До таких суб'єктів законодавство відносить громадян України. Проте, вважаємо передчасним робити висновок про те, що суб'єктам безпосередньої демократії в межах вітчизняної правової системи виступають громадяни України. Коло осіб, наділених правом безпосередньої участі у прийнятті рішень владного характеру не є сталим, оскільки залежить від конкретної

форми прямого народовладдя, процесів розвитку держави та суспільства та еволюції правової системи. На будь-якому окремому етапі розвитку держави та суспільства кількісне та якісне вираження суб'єктів, наділених правом на реалізацію народної волі, визначається відповідними нормами права. При цьому, на практиці влада народу у формі виборів може бути реалізована як мільйонами виборців президента країни X, тисячами виборців мера міста Y, так і сотнями виборців сільського голови села Z.

Таким чином, для окреслення кола суб'єктів безпосередньої демократії необхідно розглядати їх, насамперед, як категорію правову. При цьому, одночасно необхідно відійти від буквального застосування законодавчих норм, які не можна вважати сталими об'єктами аналізу.

З точки зору вітчизняного виборчого законодавства суб'єктами безпосередньої демократії у формі виборів виступають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років [115]. Проте, залежно від змін у правовій системі, а також у залежності від морфогенезу різноманітних форм прямого народовладдя, коло осіб, що ми відносимо до суб'єктів безпосередньої демократії, може кардинально змінюватися.

Таким чином, вважаємо логічним висновок про те, що до суб'єктів безпосередньої демократії належать особи, наділені правом безпосередньої участі у прийнятті рішень владного характеру або спонукання органів влади до прийняття рішень з питань місцевого (локального) або загальнодержавного значення, діяльність яких спрямована на вираження народної волі у формах, не заборонених законом, та не опосередкованих владним впливом державних інституцій. Таке визначення дозволяє ширше поглянути на суб'єктний склад прямого народовладдя, а також дозволяє не прив'язуватися до конкретної правової системи та ситуативних факторів, що впливають на нормативно-правове регулювання права народу на владу [83, с. 33].

Встановивши особливості безпосередньої демократії, її принципи, суб'єктно-об'єктний склад, отримуємо можливість усвідомити зміст та

сутність поняття «форма безпосередньої демократії» та з'ясувати, які саме прояви влади народу можна відносити до форм прямого народовладдя. У подальшому це дозволить встановити максимально чіткі критерії, які б дозволяли охарактеризувати їх з точки зору усталеності та значення результатів волевиявлення громадян в окремій правовій системі.

Аналізуючи форми безпосередньої демократії та визначаючи їх зміст, чимало науковців звертає увагу саме на перелік таких форм (вичерпний чи відкритий). Так, О.О. Галус вказує на існування в науці конституційного права широкого та вузького підходів до визначення форм безпосередньої демократії, посиляючись при цьому на роботи відомих конституціоналістів в частині переліку конкретних форм (вибори, референдум, народні обговорення тощо), а також можливості віднесення до них деяких виняткових актів прояву народної волі (наприклад, політичні страйки, протести, акції громадянської непокорності та інші) [18, с. 52]. Проте, на нашу думку, сутність та зміст поняття «форма безпосередньої демократії» підлягає первинному встановленню порівняно з конкретними проявами здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого на реалізацію належної йому влади. Це пояснюється тим, що саме доктринальні положення теорії безпосередньої демократії мають забезпечити можливість виокремлення серед необмежених форм прояву народної волі ті, що за своєю сутністю та владним характером відповідають змісту прямого народовладдя.

Наразі вважаємо фундаментальним запропоноване В.В. Комаровою визначення форм безпосередньої демократії, під якими вона розуміє способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною, які виключають передачу владних повноважень будь-яким органам чи особам. При цьому, формами безпосередньої демократії є ті її прояви, які «інституціюють» безпосереднє волевиявлення народу як володаря усієї повноти влади [41, с. 26]. Таке визначення є універсальним для широкого кола форм прямого народовладдя. На жаль, воно не виправдано наділяє частину народу владними повноваженнями, що, як вже було нами з'ясовано

раніше, суперечить принципу неподільності народного суверенітету. Проте, з точки зору усвідомлення базових характеристик, що дозволяють говорити про окремі прояви народної волі як про форми прямого народовладдя, таке визначення є, безумовно, вдалим.

В.Ф. Погорілко зазначає, що пряме народовладдя, як і будь-яка влада, здійснюється у певних формах, які становлять собою, як правило, способи волевиявлення народу з метою здійснення суспільних функцій, які мають правові наслідки [106, с. 29]. Заслуговує на увагу визначення сформульоване О.О. Галус, яка розглядає форми безпосередньої демократії як способи безпосереднього волевиявлення народу, які мають імперативний та легітимний характер, з метою вирішення питань, що становлять суспільний інтерес [18, с. 55]. Форми безпосередньої демократії визначають також і як способи виявлення волі народу щодо питань державного життя, від яких залежить юридична сила та політичні наслідки результатів народного волевиявлення [112, с. 103]. Л.М. Шипілов розглядає форми безпосереднього народовладдя як пряме владне волевиявлення народу, яке тягне за собою юридичні наслідки із суспільно-значущих питань [159, с.100]. Таке визначення містить слушне посилення на правові наслідки волевиявлення народу. Дійсно, виходячи із принципу реальності та ефективності прямого народовладдя, визначальними стають саме юридичні наслідки народного волевиявлення. Варто зазначити, що такі наслідки не завжди можуть отримувати належне правове вираження, проте реалізація будь-якої з форм прямого народовладдя прагне саме до цього.

Вбачаємо, що розбіжності у запропонованих науковцями підходів до розуміння сутності поняття форм безпосередньої демократії все ж таки не мають концептуального значення, а тому, на нашу думку, можна стверджувати, що у науковій літературі, в найбільш загальному розумінні, сформувався більш-менш уніфікований підхід до розуміння форм безпосередньої демократії, а саме як особливого способу (сукупності способів) здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого

на реалізацію влади, носієм якої він є за визначенням. При цьому, виходячи із сутності прямого народовладдя, такі способи мають забезпечувати пряме, безпосереднє виявлення волі народу, а також незворотні правові наслідки її прояву. Окрім того, реалізація будь-яких форм безпосередньої демократії спрямована на вирішення значущих для суспільства та/або держави питань, зміст та характер яких корелює з конкретними формами прямого народовладдя.

То ж які саме способи владного волевиявлення народу можна вважати формами безпосередньої демократії?

Окреслюючи коло форм безпосередньої демократії, науковці зараховують до її системи конкретні форми у залежності від особистого бачення сутності прямого народовладдя. Більшість науковців формами безпосередньої демократії безумовно вважають вибори та референдум. Проте, деякі з них [75, с. 231], таким переліком і обмежуються. На противагу такому підходу, хотілося б звернути увагу на виважену позицію О.В. Скрипнюка. Він зазначає, що безпосереднє народовладдя може здійснюватися у будь-якій формі, окрім тих, що прямо заборонені законом [136, с. 282].

О.О. Галус відносить до форм безпосередньої демократії, окрім загальновизнаних, ще й мітинги, походи, демонстрації та виняткові немирні форми, такі як революції, повстання, акти громадської непокори, протести, пікетування [19, с. 99]. Такий підхід науковця є цікавим, проте не позбавленим ознак дискусійності. Натомість В.М. Руденкодотримується протилежної позиції, оскільки вважає, що під час мітингів, пікетувань чи демонстрацій не відбувається прийняття остаточного рішення з певних питань [129, с. 42]. Зауважимо, що такі прояви громадської активності спрямовані на спонукання до прийняття відповідних рішень уповноваженими органами чи посадовими особами, а отже цілком можуть бути віднесені до форм безпосередньої демократії. З цього приводу вдалими вважаємо формулювання Р. Максакової, яка наголошує, щочерез ці форми можуть бути

закладені основи подальших змін в існуванні або функціонуванні публічно-владних інститутів, вони виступають засобом передачі інформації від народу до політично домінуючого суб'єкта [70].

Окрім вище зазначених форм, деякі науковці вважають за можливе віднести до системи прямого народовладдя також революції, з'їзди, збори трудових колективів, форми реалізації імперативного мандату (накази виборців, звіти представників депутатів перед виборцями, право відкликання депутата) [5, с. 164]. В.В. Хевскаков також вважає за можливе віднести до форм безпосередньої демократії ще й звіти органів та посадових осіб перед населенням [151, с. 14]. Однак звітування є активною дією органу влади, посадової особи тощо, але не суб'єкта безпосередньої демократії. Такий звіт може стати лише каталізатором для подальшої реалізації форм безпосередньої демократії, наприклад акцій протесту з вимогою більш ефективної діяльності відповідного органу.

Поширеною є позиція науковців, які розглядають як форми безпосередньої демократії виключно ті способи та засоби, які дозволяють реалізувати безпосередній прояв волі носія державної влади. Відповідно листи, індивідуальні звернення громадян, діяльність громадських організацій не можуть розглядатися як реалізація форм прямого народовладдя. До подібної точки зору схиляється, зокрема, М.І. Ставнійчук, яка відносить до системи форм безпосередньої демократії референдум та вибори як основні форми, а також консультації громадян, відкликання депутатів та загальні збори громадян [141, с. 23]. Цілком підтримуємо зазначену позицію щодо необхідністю застосування саме таких критеріїв виділення форм безпосередньої демократії.

Отже, помилково говорити про збори трудових колективів, рішення органів суддівського самоврядування, індивідуальні звернення, звіти представників тощо як про форми безпосередньої демократії. Вважаємо, що тут мова йде скоріше про форми політичної активності громадян, яка також полягає у вираженні позицій, поглядів, ідей окремих громадян, груп

громадян, настроїв суспільства тощо. Проте, наприклад, участь громадян в політичних партіях, балотування на виборах чи створення та діяльність громадських об'єднань не дозволяє безпосередньо реалізувати владний вплив на суспільні правовідносини, а лише створює базу для належного функціонування прямої та представницької демократії.

У контексті окреслення кола форм прямого народовладдя варто звернути увагу на те, що західна наукова доктрина не відносить вибори до таких форм. Вони розглядаються як спосіб формування складу представницьких органів влади. При цьому, голосування (voting) розглядається як форма прямого народовладдя лише у випадку, якщо його предметом виступають окремі конкретні питання або нормативні акти [167].

Наприклад, польський науковець Вальдемар Войташек визнає, що конкурентні вибори визначають демократичну легітимацію дій публічної влади. Проте, значною мірою, ним акцентується увага на їх політичному характері, який не завжди узгоджується із реальними інтересами громадян. До функцій виборів ним віднесено делегування політичного представництва, вибір політичної еліти, легітимація влади, контроль над владою, забезпечення політичної підзвітності, практичне вираження суспільної думки[236]. Аналіз змісту таких функцій не підштовхує автора до висновку про те, що первинною відносно вищевказаних функцій є реалізація народом права на владу через участь у виборах. Вважаємо, що вибори є надважливим інститутом реалізації та існування публічної влади в сучасних суспільствах й становлять особливу сферу реалізації прав громадян. Як слушно зазначив Ю.А. Веденєєв, законні вибори є найбільш ефективною і юридично безумовною формою реалізації і захисту громадянами власних економічних і соціальних інтересів[15, с. 44]. Реалізація права народу на владу у формі виборів дійсно спрямована на формування органів представництва, а отже і на легітимацію їх діяльності. Проте, необхідно поглянути саме на механізм виборів, який полягає у тому, що суб'єкти безпосередньої демократії приймають юридично обов'язкове рішення, яким і визначається склад

представницького органу. Результати виборів у такому випадку можна розглядати як специфічний нормативний акт. Окрім того, волевиявлення народу під час виборів дуже часто спрямоване на прийняття чи відхилення запропонованих кандидатами програм розвитку держави або її окремої територіальної одиниці. Таким чином, навіть з точки зору усталеного серед західних науковців вузького підходу до окреслення кола форм прямого народовладдя, вибори цілком справедливо у вітчизняній теорії конституційного права розглядаються як важлива форма безпосередньої демократії.

Цілком поділяємо вже згадувану нами точку зору О.В. Скрипнюка щодо фактичної необмеженості форм безпосередньої демократії, оскільки вона відповідає сутності та змісту прямого народовладдя. При цьому, виходячи з вищевикладеного, вважаємо за необхідне окреслити головні ознаки, яким відповідають форми безпосередньої демократії. Зокрема, вони виражаються у безпосередньому волевиявленні суб'єктів безпосередньої демократії. Відтак, будь-який прояв волі іншого суб'єкта не може вважатися реалізацією конкретної форми прямого народовладдя. Тому під час волевиявлення громадської організації, політичної партії, трудового колективу мова про форми безпосередньої демократії йти не може. Окрім того, важливою ознакою форм безпосередньої демократії є їх, так би мовити, спрямованість. Реалізуючи своє право на владу через конкретні форми прямого народовладдя, народ спрямовує свою волю на вирішення важливих для нього питань державного або місцевого значення. Виходячи з цих підстав, не можемо не погодитися з позицією К.В. Шустрової, яка звертає увагу на те, що петиції громадян є однією з важливих форм безпосередньої демократії, оскільки вони є колективними та спрямованими на спонукання органів державної влади та/або місцевого самоврядування вчиняти дії з вирішення суспільно-значущих питань, у тому числі шляхом прийняття нормативних актів в межах їхніх повноважень [160, с. 56]. Окрім того, форми прямої демократії передбачають безпосереднє прийняття народом владних

рішень або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття. Їх реалізація презюмує відповідну кінцеву мету у формі владного рішення. За таких обставин, діяльність окремих громадян або групи громадян, спрямована на вирішення особистих чи колективних питань, у тому числі звернення громадян, не може розглядатися як форма безпосередньої демократії. Така діяльність орієнтована на прийняття уповноваженими органами актів індивідуальної дії. Вона не тягне за собою безпосереднього прийняття нормативно-правового акту, а також не спрямована на спонукання уповноважених органів до їх прийняття. Відтак, зазначеним ознакам відповідають, окрім виборів та референдуму, народна законодавча ініціатива, народне вето, відкликання з посад, збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, обговорення, петиції, ініціативи, законодавчі пропозиції тощо. Не є формами безпосередньої демократії різноманітні прояви громадянської активності, що не мають на меті подальше ухвалення владного рішення, діяльність професійних груп, трудових колективів, а також політичних партій.

1.2 Класифікація форм безпосередньої демократії

Надзвичайно широкий перелік можливих у різних правових системах форм безпосередньої демократії вимагає їх систематизації та класифікації. Це значно полегшить їх подальше вивчення та аналіз, а також нормативно-правове регулювання.

Виходячи з різноманіття поглядів щодо окреслення кола форм прямого народовладдя, науковці пропонують багато варіантів їх класифікації. Зокрема В.Ф. Погорілко пропонує поділяти форми безпосередньої демократії за правовими підставами здійснення на конституційні і законодавчі; за змістом питань, що підлягають вирішенню на конституційні, законодавчі, міжнародно-правові тощо; за наслідками здійснення на імперативні, вирішальні та консультативні [106, с. 31]. Вважаємо таку класифікацію

цілком виправданою, оскільки вона ґрунтується на практичному вираженні різноманітних форм безпосередньої демократії. Частково відтворює вищевказану класифікацію Я.В. Чистоголянний, який вважає головною підставою її класифікації характер правового регулювання, відповідно до якої форми безпосередньої демократії поділяються на конституційні та законодавчі[153, с. 196].

Чимало науковців акцентують увагу на важливості поділу форм безпосередньої демократії відповідно до рівня їх реалізації на загальнодержавні форми та форми прямого народовладдя на місцевому (самоврядному) рівні[114, с. 230]. Проте, на нашу думку, така класифікація може призвести до протиставлення безпосередньої демократії у місцевому самоврядуванні з безпосередньою демократією як такою, що є неприпустимим. Якщо вищезазначені способи класифікації дозволяють здійснити систематизацію різноманітних форм безпосередньої демократії, то їх поділ за рівнем реалізації позбавлений такої можливості, оскільки майже будь-які форми прямого народовладдя, хоча й із різним ступенем ефективності, можуть бути реалізовані як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні. Схиляємося до позиції, що сутність безпосередньої демократії жодним чином не змінюється у залежності від рівня її реалізації, а тому під час дослідження безпосередньої демократії не вважаємо за необхідне розглядати різноманітні її форми та прояви окремо на загальнодержавному й місцевому рівнях. Однак, ми не заперечуємо можливості реалізації деяких форм безпосередньої демократії виключно на місцевому рівні, а тому сама по собі класифікація має право на існування, хоча потребує певного уточнення. Так, форми безпосередньої демократії можуть бути поділені залежно від того, на якому рівні вони можуть бути реалізовані – на загальнодержавному чи місцевому. У такому випадку до місцевих мають бути віднесені виключно ті форми безпосередньої демократії, що властиві саме місцевому самоврядуванню та непридатні загальнодержавному рівню. До числа таких можна віднести, наприклад,

сходи громадян, діяльність органів самоорганізації населення тощо. У зв'язку із цим цілком доречним є поділ форм безпосередньої демократії, запропонований В.В. Комаровою, залежно від виду влади, на форми безпосереднього народовладдя, що використовуються при здійсненні державної та муніципальної влади та форми, що використовуються винятково під час здійснення муніципальної влади [42, с. 32]. Поділяємо її наукову позицією щодо того, що критерій рівня реалізації форм безпосередньої демократії доречний більше для класифікації конкретних форм, наприклад виборів, а відтак дає підстави поділяти перші на місцеві та загальнодержавні.

Вдалими вважаємо й інші запропоновані В.В. Комаровою підходи до класифікації форм безпосередньої демократії. По-перше, залежно від наявності або відсутності правової регламентації інституту безпосередньої демократії вона поділяє на правові та фактичні. По-друге, за способом впливу на загальнодержавні відносини запропоновано виокремити правоутворюючі (референдум) і ті, які не утворюють норм права (мітинги, демонстрації, пікетування). Остання класифікація повною мірою узгоджується із нашим баченням сутності форм безпосередньої демократії, а саме у контексті не тільки безпосереднього прийняття нормативно-правових актів, але й спонукання до їх прийняття уповноваженими органами та посадовими особами як результат практичної реалізації тієї чи іншої форми.

Логічним також вважаємо надзвичайно поширений поділ форм безпосередньої демократії залежно від правового наслідку їх реалізації на імперативні та диспозитивні. Часто використовують термін «консультативні», проте, вважаємо, що диспозитивні форми є повним антонімом імперативних, а також беззаперечно включають у себе різноманітні форми спонукального характеру.

Вважаємо за необхідне, звернути увагу на те, що наукова література, присвячена дослідженню форм безпосередньої демократії, беззаперечно перевагу серед її окремих форм надає виборам та референдуму, визначаючи

їх як пріоритетні [159, с. 102], найбільш суттєві [155, с. 22], головні [107, с. 281], основні [142, с. 82]. Фактично, науковцями негласно здійснено класифікацію форм прямого народовладдя з точки зору їх значущості, усталеності та ефективності, оскільки існування головних, основних, пріоритетних форм передбачає існування форм допоміжних, другорядних тощо. Однак, науковці не розглядають такий поділ як самостійний вид класифікації форм безпосередньої демократії та не наводять підстав для такого поділу. Класичним під час дослідження різноманіття форм прямого народовладдя є загальновизнана й визначена законодавством формула – «вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії». Вважаємо, що логіка такого розподілу невиправдано залишилася поза увагою науковців. Відмова від зазначеної класифікації залишить значення й сутність інших форм безпосередньої демократії як таких, що утворюють окрему підсистему, поза ґрунтовним і системним аналізом.

Ймовірно, відсутність уваги до зазначеної класифікації пов'язана з існуванням усталеної нині класифікації форм прямого народовладдя, відповідно до якої виділяють конституційні форми, тобто ті, що закріплені в Основному Законі, а відтак мають пріоритетність з огляду на їх високий конституційний статус. Проте, на нашу думку, усвідомленню підлягають базові особливості виборів та референдуму, оскільки їх пріоритетність визначається не конституційним статусом, а саме тим, що їх першорядність та значимість потягнула за собою отримання такого статусу. Так, В.В. Комарова звертає увагу на історичний аспект даного питання, вказуючи, що саме вибори та референдум спочатку відносили до форм безпосередньої демократії, а також відзначає їх значимість, вказуючи, що саме через них почало відбуватися імперативне волевиявлення носія влади – народу [41, с. 55]. Повною мірою підтримуємо таку позицію, оскільки саме особливості форм безпосередньої демократії, досліджені з точки зору поєднання цих критеріїв, вважаємо основоположними для їх подальшої класифікації. При цьому, обмежившись одним з критеріїв, позбавляємося можливості

встановити коло типових (основних) форм прямого народовладдя. Наприклад, така історично перша та, безумовно, важлива в контексті розвитку демократії форма безпосереднього народовладдя як загальні збори (громадян, мешканців тощо), з огляду на її низьку ефективність та складність реалізації в межах сучасних реалій не може розглядатися як типова для наявних правових систем або як основна для реалізації народом своєї влади.

Без сумніву, становлення виборів та референдуму, як найбільш відомих праву та найбільш значимих для суспільно-політичного життя масових процесів, сягає ще античних часів. Науковці, досліджуючи процеси становлення форм безпосередньої демократії, часто нівелюють значення античного етапу формування виборів та референдуму, вказуючи на їх принципово інший характер, порівняно із сучасними моделями. Зазначається, що глибокі відмінності між античною та сучасною демократією полягають в тлумаченні рівності та загальності суб'єктивного виборчого права [22, с. 31], а тому реальною точкою відліку виборчого права вважають Французьку революцію 1789-1799 років. Дещо інша хронологічна ситуація має місце у випадку референдуму. Відправною точкою дослідження вважається референдум 1449 року, проведений у швейцарському кантоні Берн щодо його фінансового становища [104, с. 44]. Викладене, хоча і є достовірним фактом, проте обмежує розуміння історичної значимості та глибини демократичної традиції цих форм безпосереднього народовладдя.

Ідея політичного представництва була добре відома ще античному світу. Процедура виборів фактично сформувалася на базі загальних зборів, що підтверджується Плутархом, який початок голосування пов'язував із моментом, коли збереться народ та буде готовий криком вирішувати питання щодо того, хто з кандидатів є гідним обійняти посаду у Раді Старійшин Спарти [16, с. 5]. Державний апарат Афінської республіки вже у V-IV ст. до н.е. формувався з врахуванням територіальної організації населення та майнового цензу. Основними принципами заміщення посад були: виборність, строковість, колегіальність, безоплатність і звітність. Обрання кандидатів

здійснювалося шляхом виборів, які проходили щорічно шляхом відкритого голосування в Народних зборах[146, с. 166].

Античне коріння має і інститут референдуму, який у Стародавньому Римі розглядався як постанова, прийнята зборами плебеїв. Даний інститут виник на початку V століття до н.е. в період станової боротьби патрициїв і плебеїв. Плебісцит не затверджувався сенатом і спочатку його дотримання було обов'язковим лише для плебеїв. Перетворення результатів плебісциту на постанову, обов'язкову для всього народу, пов'язують із законом Валерія і Горація (449 рік до н.е.), законом Публія (339 рік до н.е.) та із законом Гортензія (287 рік до н.е.)[134].

Підсумовуючи сказане, має підстави стверджувати, що вибори та референдум доцільно вважати першими (окрім народних зборів) повноцінними формами безпосередньої демократії, які на теперішній час, пройшовши значний шлях розвитку та реформування, стали найбільш поширеними та значимими формами прямого народовладдя, гарантованими більшістю конституцій світу.

Наразі науковцями важливість виборів визначається, як правило, у трьох основних аспектах: як джерело легітимації влади через участь у структуруванні державних органів; як спосіб народу визначати власних представників, делегувати їм повноваження та здійснювати контроль; як політичний механізм виявлення лідерів – формування політичних еліт[120, с. 15]. На сучасному етапі розвитку суспільства вибори стали невід'ємною складовою його життя та відображають ступінь демократизму державного режиму, а також виступають основною формою реалізації суверенної влади народу. Значимість референдумів проявляється у тому, що вони є достатньо ефективним юридичним інструментом вирішення найбільш нагальних проблем суспільного життя, а також сприяють розвитку самоуправлінських механізмів функціонування суспільства. У цьому контексті, заслуговує на увагу позиція, за якої дана форма безпосередньої демократії має суттєвий виховний аспект, оскільки через її реалізацію відбувається зростання

правосвідомості серед населення, його самоорганізація, усвідомлення значимості у вирішенні питань державного та місцевого значення[14, с. 14]. При цьому, надважливою спільною рисою виборів та референдуму, що підтверджує їх виняткову роль у реалізації народом права на владу, є високий рівень їх імперативності.

Безумовно, слушною вважаємо позицію щодо віднесення виборів та референдуму саме до цих форм. Справедливість відповідного розподілу, принаймні на цю мить, визначається положеннями ст. 69 Конституції України, яка недвозначно виділяє з-поміж інших форм саме вибори та референдуми. Аналогічні положення містяться у конституціях багатьох інших країн. Цікавим фактом є й те, що пріоритет виборів та референдумів визначається і нормативно-правовими актами, що врегульовують реалізацію народом права на владу через участь у місцевому самоврядуванні. Так, Статутом міста Полтави передбачено, що найважливішими формами безпосереднього здійснення територіальною громадою місцевого самоврядування є місцевий референдум і місцеві вибори. Важливо усвідомити, що одним з критеріїв, який дозволяє виокремити з широкого кола різноманітних форм прямого народовладдя саме типові (основні), є характер їх правового регулювання, оскільки він відображає особливості суспільних правовідносин, що виникають у державі під час реалізації народом права на владу.

Таким чином, виходячи з ключових ознак виборів та референдуму як форм безпосередньої демократії, можемо констатувати, що вони є типовими, з огляду на тривалі процеси становлення та поширеність у сучасних правових системах, формами прямого народовладдя, а також основними формами вираження волі народу. Окрім того, типовість вказаних форм прямого народовладдя визначається тим, що їх першорядне значення та їх надважливість для сучасного демократичного суспільства визнається усіма демократичними країнами[80, с. 129]. У то самий час, говорячи про інші форми безпосередньої демократії, ми вже не можемо бути настільки

категоричними. Відтак, наполягаємо на доцільності виокремлення другої групи форм безпосередньої демократії – нетипових (допоміжних).

На наше глибоке переконання, у контексті значного наукового доробку у питанні прямого народовладдя, вкрай актуальним стає аналіз форм прямого народовладдя, які, наразі, відіграючи допоміжну роль стосовно вже усталених, типових форм безпосередньої демократії, не знайшли значного поширення або перебувають на етапі свого становлення та завоювання популярності у світі. Підтвердженням вищезазначеної тези можна вважати події останніх років як в Україні, так і в інших молодих демократіях Східної Європи, що полягали у об'єктивізації волі народу у нетипових формах, таких, як мирні збори, демонстрації та протестні рухи. Це можна розглядати беззаперечним свідченням неспроможності визначених та гарантованих конституціями форм безпосередньої демократії бути єдиним дієвим засобом здійснення народом належної йому влади та задовольняти усі його потреби в процесі управління суспільними і державними справами.

На теперішній час науковцями обґрунтовується важливість для забезпечення реальності прав народу на владу таких форм безпосередньої демократії як загальні збори населення, народна законодавча ініціатива, відкликання обраного народного представника, народне вето, народний розпуск[128, с. 12], народні обговорення, електронна демократія та багатьох інших. У даному контексті необхідно ще раз акцентувати увагу на необмеженості форм прямого народовладдя. Їх утворення та розвиток, як правило, випереджає їх нормативно-правове закріплення з огляду на стрімкий розвиток суспільно-політичного життя та зростаючі вимоги народу на доступ до безпосереднього здійснення належної йому влади. Зародження нових форм безпосередньої демократії розпочалося лише в останні століття, що пов'язано із розвитком демократії, ускладненням суспільно-політичних відносин та, як наслідок, розширенням політичних прав і свобод громадян. Так, наприклад, інститут народної ініціативи не був відомий античному суспільству. Його зародження пов'язане лише з розвитком демократії в США

наприкінці XVIII століття [128, с. 13]. Таким чином, можемо констатувати, що «інші» форми безпосередньої демократії є відносно молодими, хоча це, звісно, не применшує їх важливості.

Не дивлячись на важливість вищезазначених та інших, не згаданих наразі нами, форм безпосередньої демократії для належної реалізації народного суверенітету, на теперішній час, принаймні з точки зору вітчизняної правової системи, такі форми ми не можемо вважати типовими (основними), оскільки вони не набули масового поширення, не отримали ґрунтовної доктринальної і нормативної бази та виконують більшою мірою допоміжну роль у виявленні народної волі. Аналогічну позицію висловлює В.Ф. Погорілко, який зазначає, що більшість форм безпосередньої демократії не мають рис, притаманних виборам та референдумам (визначеність, державне і громадське забезпечення, гарантування тощо). Окрім того, значна їх кількість якщо і передбачена Конституцією або законами України, проте порядок їх реалізації, проведення, як правило, не визначені [106, с. 31].

Викладене, однак, не доцільно розглядати з точки зору знецінення форм безпосередньої демократії, які ми не відносимо до типових (основних). Хотілося б наголосити на принциповій важливості налагодження практичної реалізації максимального кола форм прямого народовладдя, оскільки лише за таких умов можливе існування демократичного суспільства, де народу гарантується можливість участі у здійсненні влади доступними способами, які можуть адекватно трансформувати його волю у певні рішення. Таку позицію вважаємо переконливою ще й з точки зору наявної кризи типових (основних) форм прямого народовладдя. Так, у резолюції ПАРЕ № 1746 2010 року зазначається, що традиційні форми безпосередньої демократії (передусім вибори) не спроможні на сучасному етапі розвитку державних інститутів задовольнити у повній мірі всі очікування суспільства[27]. Відтак, постає нагальна проблема налагодження взаємодії між суспільством і владою через інші форми безпосередньої демократії. Дійсно, еволюція інституту демократії йде шляхом розширення прав та можливостей громадян, у тому

числі й щодо участі у владних процесах. При цьому, паралельний розвиток громадянського суспільства трансформує інтереси громадян, змінюючи акценти прямого народовладдя з уже усталених його форм на більш нові, які здатні стати більш яскравим виразником їхніх потреб, позицій та вимог. Як бачимо, важливим є реалізація форм прямого народовладдя, що не належать до типових (основних), та виконують допоміжну роль у забезпеченні безпосередньої участі народу у здійсненні влади, оскільки вибори та референдум самі по собі вже, вочевидь, не здатні своєчасно та повною мірою віддзеркалювати народну волю.

Виходячи з викладеного, вважаємо доцільним виокремлення значної групи нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, які, по-перше, не є типовими способами здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є (мова йде про такі форми прямої демократії як народні обговорення, законодавча ініціатива, народне вето та ін., що, об'єктивно, є мало поширеними або не передбачені практикою вітчизняного народовладдя), а по-друге, виконують, насамперед, допоміжну роль, відображаючи ті суспільні настрої та ідеї, що не можуть бути виражені під час реалізації основних форм. Такі форми не мають деяких важливих рис, притаманних типовим (основним) формам прямого народовладдя.

Так, нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, як правило, почали формуватися лише на найновішому етапі розвитку суспільства, хоча дана ознака й не має самостійного визначального значення для запропонованої нами класифікації. На нашу думку, більш значущим є те, що такі форми не отримали суттєвого (порівняно із типовими (основними) формами), доктринального та нормативно-правового підґрунтя. Так, наукові та науково-практичні дослідження окремих нетипових форм безпосередньої демократії не набули такого поширення як це має місце у випадку з виборами та референдумами.

Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії часто не врегульовані на рівні конституції держави або ж не визнаються основним законом пріоритетними. Нерідко такі форми не мають законодавчої деталізації та опираються більшою мірою на правову культуру громадян. Рівень правового регулювання може бути продемонстрований на прикладі форм безпосередньої демократії, що закріплені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, робота органів самоорганізації населення. Правове регулювання вищевказаних форм прямого народовладдя у вітчизняній правовій системі має деяку специфіку. Так, організаційні та процедурні питання їх реалізації мають бути врегульовані статутами територіальних громад (загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання) або спеціальним законом (органи самоорганізації населення). Проте, аналіз змісту статутів територіальних громад обласних центрів України засвідчує, що статuti обмежуються загальними положеннями щодо порядку реалізації громадянами свого права на владу у згаданих формах.

Окрім того, у своїй переважній більшості форми прямого народовладдя, які ми вважаємо нетиповими (допоміжними), не породжують за собою прийняття винятково імперативних рішень. Хоча, з огляду на принцип імперативності, характерний для безпосередньої демократії, реалізація нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, за належного рівня демократизму правової системи, неминує породжувати певні правові наслідки. Такі правові наслідки можна було спостерігати в результаті нещодавніх протестних рухів у Румунії та Польщі, що потягли за собою зміну антикорупційної політики уряду та зміни напрямку судової реформи відповідно. Однак, у такому випадку мова не йде про визначені законодавством наслідки вираження волі народу у відповідних формах прямого народовладдя.

У контексті вищезазначеного варто звернути увагу на ідею «м'якої безпосередньої демократії» (soft direct democracy). Необхідність виділити з-поміж усіх форм прямого народовладдя значну групу «м'яких» форм досить детально обґрунтувала фінський політолог Майя Єске. Її науковий доробок має тісний зв'язок із запропонованою нами класифікацією форм безпосередньої демократії.

Так, юридично консультативні інструменти прямої демократії отримали критику з боку вчених-юристів і теоретиків демократії. Багато хто погоджується з тим, що форми народного волевиявлення, які не мають імперативності, дійсно мають певні якості, характерні для прямого народовладдя, проте не розглядають їх як повноцінну пряму демократію[223]. Така логіка ґрунтується на позиції, що юридично не обов'язкова безпосередня демократія порушує принцип народного контролю. У цілому визнається значимість консультативних інструментів участі громадян задля досягнення певних демократичних цілей, наприклад легітимація влади та її рішень, хоча вони ігноруються в контексті реалізації права народу на безпосереднє владарювання. Саме тому виникла необхідність говорити про м'яку безпосередню демократію та відповідні «м'які» форми, які є способами, що дозволяють владі консультуватися з громадянами, а не засобами делегування їм можливості прямого прийняття рішень[190]. На перший погляд, може здатися, що мова йде про класифікацію форм прямого народовладдя у залежності від обов'язковості прийнятих внаслідок їх реалізації рішень на імперативні та диспозитивні. Однак мова йде саме про те, що м'які форми, на відміну від основних, за своєю суттю не спрямовані на безпосереднє прийняття громадянами рішень (наприклад нормативно-правових актів). На думку Майї Єске до м'яких форм прямого народовладдя належать усі форми народного волевиявлення, результат яких не відображається в юридично обов'язкових рішеннях. До таких форм, окрім консультативних референдумів, вона відносить різного роду народні ініціативи, слухання, петиції. Фактично це всі ті форми, що

були нами віднесені до нетипових. Дійсно, не дивлячись на всю важливість м'яких форм безпосередньої демократії, вони із самого початку не ставлять за мету ухвалення рішень. Відповідні рішення мають бути прийняті органами державної влади або місцевого самоврядування. Суб'єкти безпосередньої демократії спрямовують своє волевиявлення на спонукання влади до дій та/або окреслення бажаних результатів таких дій. Внесення у формі громадської законодавчої ініціативи на розгляд органам влади проектів юридично обов'язкових рішень або затвердження таких проектів під час громадських слухань безпосередньо не спричиняє прийняття відповідних рішень. Останнє залишається прерогативою органів влади. У даному випадку, без сумніву, мова йде про реалізацію народом права на владу через форми безпосередньої демократії. Незгода деяких західних науковців із можливістю віднесення вищезазначених форм до інституту прямого народовладдя базується на тій позиції, що основною формою безпосередньої демократії є референдум[226]. Інші ж форми не наділені усіма необхідними ознаками прямого народовладдя, хоча, звісно, і включають у себе деякі з них та є важливим для існування демократичного суспільства. Надавши такій позиції менш категоричного змісту, а також, врахувавши особливості теорії м'якої прямої демократії, можемо констатувати, що відбувається розподіл форм безпосередньої демократії на типові (основні) та нетипові (допоміжні). Таким чином, поєднавши вищезазначені підходи до розуміння змісту, значення та класифікації форм прямого народовладдя, можна говорити, що визначальним, з-поміж іншого, є те, якого саме характеру набуває безпосереднє волевиявлення, тобто чи спрямоване воно на прийняття юридично обов'язкового рішення. Вказане можна розглядати як додатковий критерій для поділу форм безпосередньої демократії, а отже і як додаткові ознаки, характерні для типових чи нетипових форм.

Проаналізовані ознаки дозволяють провести чітку межу між правовим статусом та практичним втіленням типових (основних) та нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя в Україні. Зауважимо, що лише

комплексна оцінка запропонованих до аналізу ознак у їх сукупності та взаємозв'язку може дати більш-менш вичерпну відповідь на те, чи можна вважати окремо взятую форму безпосередньої демократії типовою (основною) або нетиповою (допоміжною). Критерій поділу в такому випадку є комплексним: історичне підґрунтя, важливість для ефективного народного волевиявлення, поширеність у практиці, типовість для конкретної правової системи, ступінь законодавчої урегульованості. Усі ці підкритерії взаємопов'язані. Так, важливість виборів для ефективного народного волевиявлення тягне за собою надання йому високого конституційного статусу та детального правового закріплення. При цьому, це пов'язано із поширеністю та типовістю такої форми безпосередньої демократії для більшості правових систем, а також глибоким історичним базисом. Отже, формується єдиний комплексний критерій, який і дозволяє говорити про типові (основні) та нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії. Аналіз конкретних форм безпосередньої демократії необхідно здійснювати з урахування цього комплексного критерію, а не конкретних підкритеріїв, оскільки деякі форми безпосередньої демократії можуть мати достатній рівень правового регулювання та конституційний статус, проте мати допоміжну роль вираженні волі народу та не мати достатнього рівня поширеності у практиці.

Зауважуємо, що називаючи групу форм безпосередньої демократії нетиповими (допоміжними) ми, у жодному разі, не вважаємо термін «нетиповий» та «допоміжний» синонімами. Використання одразу двох термінів дозволяє охопити усі запропоновані нами критерії. Більше того, нетиповість конкретних форм безпосередньої демократії має наслідком і їх допоміжний характер.

Важливо звернути увагу на той факт, що група нетипових (допоміжних) форм є більш динамічною, ніж група типових (основних) форм. Так, триває розробка нових форм, способів та методів реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними

справами. Окрім того, враховуючи особливості різних правових систем, а також невинну еволюцію ключових інститутів демократії, будь-які форми прямого народовладдя можуть набувати ознак типовості та переходити до основних способів здійснення влади народом. Більше того, далі нами буде досліджено які нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії вимагають належної конституціоналізації та цілком здатні стати основними. Однаковою мірою, у довгостроковій перспективі, типові (основні) форми можуть втратити свій високий статус та почати відігравати лише допоміжну роль у забезпеченні безпосереднього вираження волі народу. Група нетипових (допоміжних) форм набуває дедалі більшої ваги у виявленні волі народу, оскільки без їх допоміжного впливу на суспільні відносини стає все менш можливою повноцінна реалізація народом своєї влади. Відтак, у найближчій перспективі серйозну увагу науковців має бути приділено саме відносно молодим та динамічним нетиповим (допоміжним) формам прямого народовладдя задля формування під ними належної доктринальної, а в подальшому і нормативно-правової, бази [86, с. 23].

З вищевикладеного можна зробити висновок про достатню обґрунтованість поділу форм безпосередньої демократії на типові (основні) та нетипові (допоміжні) форми. Типовими (основними) формами є ті форми безпосередньої демократії, що характерні для більшості демократичних правових систем, є основними виразниками волі народу та мають високий рівень правового врегулювання. Нетиповими (допоміжними) є ті форми безпосередньої демократії, що не мають достатнього рівня поширеності, нормативного урегулювання, популярності у вираженні народної волі та відіграють допоміжну роль у прийнятті владних рішень або спонуканні до їх прийняття. Така класифікація не перебуває у безпосередній залежності від процесів розвитку правових систем, дозволяє оцінити форми безпосередньої демократії з точки зору їх особливостей як заходів, спрямованих на здійснення влади безпосередньо народом, а також звернути увагу на процеси появи та становлення нових форм прямого народовладдя.

Виділивши нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, вважаємо за необхідне звернути увагу на їх важливість для практичного втілення принципу народного суверенітету, ідея якого полягає у тому, що будь-яка політична влада має виходити з народу. Демократична та правова держава характеризується тим, що суб'єктом влади у ній є народ. Саме він делегує частину своїх владних повноважень державі, при цьому залишаючи за собою невідчужуване право на участь в процесах державного управління, на контроль за діяльністю держави, а також на вимогу відповідальності держави за свої дії. Різноманітні форми прямого народовладдя є головними засобами для втілення народного суверенітету у життя, що варто вважати цілком закономірним. По-перше, це повною мірою відповідає особливостям історичного розвитку демократії як такої, оскільки демократія сформувалася саме на ідеях про безпосереднє владарювання народу. По-друге, будь-яке право, рівною мірою як право власності, так і право на владу, може бути реалізоване у найбільшому обсязі саме безпосередньо, поза участю третіх осіб, що виконують роль посередників чи представників. Пряма демократія є вираженням народного суверенітету – права громадян вирішувати питання, що мають принципове значення, безпосередньо і авторитетно, без участі представників. Як зазначає шотландський конституціоналіст Еліот Балмер, наявність такого права має як символічну важливість, так і практичну необхідність при легітимації основних рішень, таких, як створення нової держави чи конституції[167].

Говорячи про реалізацію різноманітних форм прямого народовладдя як про засіб втілення народного суверенітету, науковці вказують, насамперед, на вибори та референдум. Таким чином, саме типові (основні) форми безпосередньої демократії розглядаються як механізми реалізації народного суверенітету. При цьому, окрім багатьох переваг зазначених форм прямого народовладдя, звертається увага і на їх принципові недоліки. Зокрема, В.М. Руденко, аналізуючи особливості референдуму, вказує, що однією зі слабких сторін цього інституту є неможливість проведення народом в життя

проектів, які громадяни хотіли б реалізувати з власної волі. У цьому випадку референдум дає народу владу приймати і відхиляти лише ті закони і постанови, проекти яких запропоновані та розроблені представницьким органом влади. За допомогою референдуму народ може виступити проти нововведення, виробленого парламентом, але сам не має можливості запропонувати нічого нового [130]. Тому, на думку конституціоналіста, референдум, навіть обов'язковий, у юридичному сенсі не є вираженням суверенітету народу. Як зауважує А.М. Шадже, під час проведення виборів та референдуму ставлення громадян до участі у вирішенні державних справ стає дійсно відчутним, проте на практиці вони використовуються досить не часто, а їх предметом стають виключно найбільш важливі питання суспільного та політичного життя [156]. Стоячи на позиції пріоритетності прямого народовладдя у системі механізмів забезпечення реальності народного суверенітету, не можемо не погодитися з вищенаведеними позиціями. Дійсно, аналізуючи недоліки типових (основних) форм прямого народовладдя, зокрема їх певним занепадом у плані ефективності, наукове співтовариство має підстави для висновків про необхідність зміщення акцентів на користь представницької демократії. При цьому, ролі та значенню нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя у процесах втілення народного суверенітету увага майже не приділяється. Але, якщо обмежитись вищевикладеними позиціями та підходами до аналізу проблеми реалізації народного суверенітету, відбувається безпідставне нівелювання важливості прямого народовладдя для забезпечення реальності даного принципу. У такому випадку не в повному обсязі аналізуються можливості та потенціал безпосередньої демократії, яка, з огляду на фактичну необмеженість її форм, є багатогранним інститутом, а отже недоліки одних форм прямого народовладдя можуть бути у повному обсязі компенсовані перевагами інших. Саме у такому випадку повною мірою проявляється важливість нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

Нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя, враховуючи їх особливості, відіграють допоміжну роль у реалізації народом свого права на владу. Вони заповнюють прогалини народного суверенітету, які залишають після себе типові (основні) форми безпосередньої демократії та інститути представницької демократії. З огляду на допоміжний характер нетипових форм прямого народовладдя, можемо зробити висновок про те, що їхня роль та значення у реалізації конституційного принципу народного суверенітету є вторинною, а отже мінімальною та такою, що спрямована виключно на коригування локальних розривів у системі механізмів комунікації народу та влади. Проте, такий висновок буде поспішним та таким, що не відображає дійсний стан сучасних владних правовідносин у демократичних державах.

Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії характеризуються тим, що вони забезпечують безперервність процесів реалізації належної народу влади. Типові (основні) форми дійсно через свою періодичність та процедурну складність не здатні задовольнити потребу громадян у донесенні своєї волі та наданні їй форми владних рішень. Така потреба є перманентною, оскільки представницькі органи влади не мають механізмів оперативного реагування на нагальні проблеми загальнодержавного чи місцевого значення. Окрім того, інститути представницької демократії не можуть забезпечити своєчасну відповідність потреб, побажань чи вимог громадян владним рішенням, що приймаються органами влади від імені народу, а, фактично, замість народу. Безперервність комунікативного зв'язку між народом та владою здатні забезпечити такі нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя як колективні петиції, різноманітні елементи електронної демократії, у тому числі конструктивна робота соціальних мереж, загальні збори населення, народна законодавча ініціатива тощо. Надзвичайно важливим інститутом, який здатен забезпечити оперативне вираження волі народу, а також реагування на діяльність держави, є участь громадян у мирних масових протестах, пікетуваннях, зборах. Сьогодні такі форми прямого народовладдя можливо видаються чи

не найбільш примітивними. Проте вони здатні ефективно виконувати покладену на нього функцію – вираження народної волі з питань, що мають неабияку суспільну вагу. На зборах, мітингах і протестних акціях здійснюється формулювання, винесення на обговорення та власне обговорення питань, що, як правило, близькі громадянам, які обізнані у аспектах проблематики, що досить часто можуть бути невідомі посадовим особам чи органам влади. При цьому, такі форми прямого народовладдя дозволяють мінімізувати темпоральний розрив між появою питання, що підлягає вирішенню, та формуванням і вираженням позиції та волі громадян з цього приводу. Високий рівень оперативності процесів реалізації народного суверенітету забезпечується завдяки сучасним інформаційно-комунікативним технологіям, на основі яких базується пряма електронна демократія. Як бачимо, нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя виступають тим механізмом, що забезпечує безперервність й оперативність практичної реалізації принципу народного суверенітету.

Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії дозволяють захистити народний суверенітет від протиправних посягань та обмежень. Виконання такої захисної функції гарантується реалізацією народного вето (у деяких правових системах аброгативного референдуму), відкликання з посад, а також народна правотворча ініціатива, яка дозволяє захистити громадян від ігнорування представницькими органами влади нагальних проблем суспільства [85, с. 202].

Надзвичайно важливим у процесі реалізації влади, що належить народу, є можливість вираження волі громадян з усіх питань, що мають достатню суспільну значимість. У той час, коли типові (основні) форми прямого народовладдя відіграють важливу роль у вирішенні найбільш фундаментальних питань суспільного життя, а саме формування складу представницьких органів державної влади, а також прийняття головних законодавчих актів у державі, нетипові (допоміжні) форми дозволяють громадянам безпосередньо прийняти рішення, спрямовані на вирішення

повсякденних суспільних проблем, спонукати органи влади до їх якнайшвидшого вирішення або сформулювати власну позицію та винести її на розгляд представницьких органів.

Роль нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя у процесах реалізації народного суверенітету повною мірою розкривається ще й у тому, що вони надають можливість прийняття неординарних рішень, що стають виразником специфічних побажань народу. Наприклад, Конституція Князівства Ліхтенштейн [173] передбачає таку особливу форму безпосередньої демократії як скасування монархії. Процедура, встановлена конституцією, є досить тривалою та складною. Проте Основний Закон Князівства Ліхтенштейн, на відміну від більшості сучасних конституцій, дійсно передбачив можливість практичної реалізації такої складової народного суверенітету як права народу на зміну конституційного ладу. У даному випадку громадяни Князівства Ліхтенштейн мають право обрати між республіканською та монархічною формою правління.

З огляду на роль та значення нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя в реалізації конституційного принципу народного суверенітету логічним є висновок про те, що вони є більш ефективним механізмом його реалізації, аніж типові (основні) форми. Таким є парадокс реалізації народного суверенітету за допомогою безпосередньої демократії. У той час, коли головними інститутами демократичних владних правовідносин є вибори та референдум виключно в умовах існування та реалізації широкого кола нетипових (допоміжних) форм прямої демократії, народний суверенітет у повному обсязі перетворюється на політико-правову реальність.

Безумовною є необхідність існування розгалуженої системи нормативно-правових актів, що дозволять ефективно врегулювати та забезпечити різноманіття форм безпосередньої демократії, що забезпечить гарантування принципу народного суверенітету як на загальнодержавному рівні, так і на рівні місцевому. Завданням держави наразі є розширення кола форм прямого народовладдя, за допомогою яких народ може реалізовувати

свою владу. Так, О.О. Скрипнюк обстоює тезу про те, що урізноманітнення форм участі громадян в управлінському процесі об'єктивно дозволить підвищити рівень демократичності політичної системи в цілому, сприятиме подоланню наявного розриву між народом та владою, а також забезпечить адекватне перенесення інтересів і потреб громадян на рівень конкретних управлінських рішень [137]. Як бачимо, дослідники схиляються до думки, що народний суверенітет може бути реалізований у повному обсязі виключно у випадку розширення гарантованих державою форм прямого народовладдя. Відтак, наша позиція про те, що саме нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, які максимально розширюють зміст прямого народовладдя та відіграють першорядну роль у втіленні ідей народного суверенітету у життя, узгоджується з наявним науковим доробком у галузі конституційного права та фактично впливає з нього. Такі форми прямого народовладдя дійсно стають виразником народної волі у випадку існування належної системи нормативно-правових актів, що врегульовують їх реалізацію, а також механізмів, що надають громадянам реальну можливість скористатися своїм невід'ємним правом на владу.

Отже, сучасна теорія та практика конституційного права окреслює надзвичайно широке коло способів та засобів здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є. При цьому, коло форм безпосередньої демократії є фактично необмеженим. Серед різноманіття підходів до їх систематизації та класифікації виділяються як суто теоретичні, так і ті, що мають практичне значення для їх реалізації. Вважаємо надзвичайно важливим для усвідомлення сутності та змісту безпосередньої демократії як такої, а також для окреслення напрямків аналізу окремих її форм мати їх гнучкий поділ на типові (основні) та нетипові (допоміжні) залежно від того, наскільки конкретні форми безпосередньої демократії є значущими для ефективного волевиявлення народу, поширеними в конкретній правовій системі та який вони мають законодавчий статус і рівень правового урегулювання. При

цьому, встановлена нами важливість нетипових (допоміжних) форм у реалізації конституційного принципу народного суверенітету дозволяє говорити про необхідність більш глибокого дослідження конкретних форм безпосередньої демократії даної групи.

Важливо усвідомити, що нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії є динамічними, тобто продовжують розвиватися та розширювати свій зміст, що обумовлено стрімкою еволюцією суспільних правовідносин, пов'язаних із реалізацією народом свого права на владу. При цьому, глибокий аналіз сутності нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя неможливий поза розумінням історії їх розвитку та утворення. Конституційний принцип народного суверенітету набуває ознак правової реальності виключно у випадку визнання та гарантування інститутів конституційного права, за допомогою яких він може бути реалізованим.

1.3 Еволюція та морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії

Історія розвитку людства засвідчує, що ідеї та практика безпосереднього управління державними і суспільними справами сягають глибокої давнини. Вони дозволяли різним спільнотам людей будувати своє життя на принципах самоорганізації та самоуправління. Досвід безпосередньої участі членів таких спільнот в управлінні колективними справами поступово збагачувався, набуваючи все більш складних форм. Проте, говорячи власне про демократію, варто зауважити, що її античне походження вже стало аксіоматичним. Давньогрецьке коріння даного терміну та відповідного інституту не може бути піддано сумніву. Однак, витоки безпосередньої демократії та її розвиток потребують глибокого аналізу, оскільки дозволяють усвідомити причини та характер сучасної кризи, у яку поступово скочується демократія представницька. Окрім того, потреба суспільства у функціонуванні ефективних форм безпосередньої

демократії може бути обґрунтована лише під час дослідження історичних аспектів формування та розвитку прямого народовладдя.

Античне походження демократії має під собою глибоке історичне підґрунтя. Так, археологи стверджують, що на грецькій землі повсюдно зустрічаються залишки агори, яка в свою чергу вказує на існування практики зборів того чи іншого характеру [35]. В архаїчну епоху на території Ближнього Сходу місцеві общинні форми представництва могли включати у себе зародкові демократичні процедури – загальні збори, обрання відповідальних осіб. В такому випадку дослідники говорять про «первісну демократію» [148, с. 15]. Така первісна демократія передбачала саме безпосередню участь усіх повноправних членів громади у вирішенні її подальшої долі. Як бачимо, демократія зароджувалась саме у тій формі, яку ми сьогодні називаємо прямою (безпосередньою). Сутність демократії полягала у наданні громадянам доступу до участі у державному управлінні, а саме право голосу на народних зборах, де вирішувались найважливіші для міста-держави питання: війни та миру, розподілу доходів, зміни до законодавства тощо. До найбільш важливих питань відносились вибори посадових осіб та заслуховування їх звітів по закінченні їх повноважень [38, с. 289–299.]. Як стверджував Аристотель у трактаті про Афінський державний устрій [3], вперше саме Солоном у VI ст. до н.е. було впроваджено демократичне правління, яке полягало у розповсюдженні громадянських прав на збіднілі верстви населення. Такими діями було значно розширено склад народних зборів. Кількість їх учасників збільшилася у декілька разів. Змінилася при цьому не природа політичної системи або повноваження народних зборів, а її суб'єктний склад. Проте, саме після цього, політичний устрій, на думку Аристотеля, отримав ознаки демократичності.

Слід звернути увагу на скептичне ставлення мислителів до демократії. Так, Платон в своїх діалогах «Держава» [105] фактично визначив демократію як особливий державний устрій, що не здатен забезпечити належного

управління державою, проте є «приємним» та «різноманітним», оскільки їй притаманні такі важливі ознаки як рівність та свобода. При цьому демократія, на його думку, несе в собі низку ризиків, а саме велику імовірність некомпетентності правлячих осіб, а також самоусунення громадян від управління державою, що може призвести до «владного вакууму», який в подальшому повною мірою заповнюється тиранічною владою. Така позиція ґрунтується на недовірі до компетентності нових суб'єктів владних правовідносин. Дуже часто *demos* не проявляв необхідної цікавості до роботи народних зборів, у тому числі через брак коштів на дорогу до місця їх проведення, що вимагало грошового стимулювання у формі діабелій.

Як і у випадку з «первісною демократією», демократія антична не передбачала іншої окрім безпосередньої форми волевиявлення громадян, що беруть участь у загальних (народних) зборах. Демократія не могла бути поділена на безпосередню та представницьку. По-перше, участь членів громади, а в подальшому і громадян міста-держави, у владних правовідносинах мала виключно безпосередній характер. По-друге, будь-яке представництво демократією в античному суспільстві не вважалось. По-третє, власне безпосередня демократія виступала чи не єдиним засобом прояву волі народу відносно питань місцевого чи державного значення. Приходимо до висновку, що саме безпосередня демократія стала базою для подальшого формування демократичних ідеалів. При цьому єдиною, а отже й основною, типовою формою, були загальні (народні) збори. У подальшому вони дали поштовх до впровадження та функціонування різноманітних демократичних інститутів на різних рівнях та у різноманітних правових системах.

Давня безпосередня демократія – це демократія народних зборів, яка в традиційних суспільствах передбачала схід громадян, які обговорюють суспільно значущі питання і приймають по них рішення. Фактично вибори посадових осіб також реалізовувалися через дану форму безпосередньої

демократії. У давніх суспільствах народні збори представляли собою зосереджену масу їх повноправних членів, які збиралися в певному місці. У Стародавньому Римі коміції збиралися на Капітолії, Марсовому полі, форумі та в інших місцях. В давньогрецьких полісах народні збори проводилися на агорах - площах, які відігравали роль центру суспільного життя. З давніх часів народні збори скликалися і у німецьких народів. За відомостями Тацита, вони мали всю повноту влади [175]. Звичайно, з часом на півдні Німецької імперії здійснення верховної влади перейшло до короля, проте у Швейцарії воно так і залишилося в компетенції народних зборів аж до наших днів, коли вони трансформувались в інші форми прямого народовладдя, зокрема референдум.

Після падіння древніх демократій народовладдя знову стало з'являтися в Північній Європі, що свідчить про потенційну потребу людства у демократичній системі формування та здійснення влади. Так, у скандинавських країнах (близько 600-1000 рр.) були поширені місцеві збори, в яких брали участь вільні громадяни, які приймали закони і навіть обирали або усували від влади короля. В іншій частині Європи – в Альпах, на території сучасної Швейцарії з 800 року існували особливі суспільні правовідносини, які привели до створення Швейцарської конфедерації.

Саме досвід безпосередньої демократії на землях, що сьогодні перебувають у складі Швейцарії, заслуговує на серйозну увагу. Як і більша частина Європи в середні віки, швейцарські кантони керувалися місцевими олігархами, які більшою мірою пеклися про власні інтереси. Проте швейцарські селяни, як правило, вважали, що користуються більш широким спектром прав і свобод, ніж це існувало в більшості сучасних суспільств. Той факт, що населення було озброєним та кваліфікованим у справах військових, безсумнівно, допомагало налагодити демократичне спілкування з швейцарськими правителями. Найбільш важливим у розвитку прямої демократії була Landsgemeinde, щорічна, суверенна асамблея всіх чоловіків, які володіли необхідним статусом для голосування. Ця стародавня форма

безпосередньої демократії сягає своїм корінням XIII століття (перше підтверджене засідання асамблеї проходило у місті Швіц у 1294 році). Аж до початку XIX століття традиція Ландсгемейнде була добре відома у деяких швейцарських кантонах. Усі громадяни, що мали право голосу, повинні були відвідувати цю щорічну зустріч на відкритому повітрі, щоб голосувати за кантональні закони та укази. Landsgemeinde є однією з трьох задокументованих інститутів прямого врядування громадянами у світі. Інші два це стародавня афінська еклесія та міські збори Нової Англії. Важко переоцінити, наскільки незвичайним був Landsgemeinde, особливо в перші століття свого існування [194]. У той час, коли більшість країн Європи будувала модель державної влади, заснованої на пануванні феодального уряду та абсолютизму, безпосередня демократія розвивалася у швейцарських кантонах. Проте, таку прогресивну модель безпосередньої демократії не можна вважати сучасною, оскільки вона не виходить за межі парадигми демократії народних зборів.

Згідно з результатами історичних досліджень головними центрами зосередження влади у Київській Русі був князь та віче [34]. Останнє за своєю суттю було нічим іншим як народними зборами. Вічовий принцип побудови державної влади уособлював ідею її належності народу. Віче складалось з усіх повноправних повнолітніх громадян «старшого» міста, участь жителів передмістя також була можливою, оскільки зберігалася ідея всенародної участі в таких зборах. У той самий час вона практично не була реалізована через те, що фактично зібрати усіх жителів великої території в одному місці було неможливим, тому така участь було випадковою [94]. Як відзначив у своєму дослідженні М.С. Капінос, вічеві зібрання були нерегулярними та не мали чітко визначеного статусу, проте слугували визначальною ознакою правопорядку в державі як засіб легітимації тих чи інших важливих рішень [36, с. 9]. Щоправда, В.М. Князєв вважає вічеву демократією основою парламентаризму, з чим ми погодитися не можемо, оскільки віче є найбільш показовим відображенням давньої демократії народних зборів. Місцем

проведення багатолюдних віче в давньоруських містах було вільне місце під відкритим небом за містом або певне місце в місті (в Києві біля собору Святої Софії, у Новгороді - біля собору Святої Софії або на Ярославовому дворі) тощо. При цьому, у Київській Русі віче як явище звичаєвого права, за свідченнями літописів, існувало з незапам'ятних часів і регулярно скликалися у головних містах, а інколи й передмістях. Поступово вони трансформувалися у найважливіший орган державної влади – віче [133]. Вічові збори, як вид місцевих сходів, що скликалися в Київській Русі, Псковській і Новгородській республіках у формі участі всіх вільних людей, найдовше збереглися на цих територіях поряд з деякими швейцарськими кантонами [64, с. 18]. Виходячи з цього можемо дійти висновку, що правова та державницька традиція Київської держави будувалась на ідеях народоправства та децентралізації влади.

Історичний досвід розвитку демократії у згаданих суспільствах, не дивлячись на їх розбіжності в особливостях політичної організації та їх історичному підґрунті, а також на суттєві відмінності у культурі державотворення, дозволяє зробити висновок про можливість виділення окремого етапу розвитку безпосередньої демократії, а саме давньої (архаїчної) безпосередньої демократії або демократії народних зборів. Цей етап охоплює значну частину історії розвитку людства та характеризується відсутністю поділу демократії на представницьку та безпосередню, а також відсутністю необхідності класифікації її форм на типові (основні) та нетипові (допоміжні).

Еволюція народних зборів та поява ідей демократичного представництва призвела до формування сучасної моделі демократії, заснованої на її поділі на представницьку та безпосередню. Саме із цим пов'язуємо перехід на новий етап становлення прямого народовладдя – сучасний або модерністський. Проте, момент переходу від демократії народних зборів до більш складних форм безпосередньої демократії є дуже умовним, а тому поділ еволюційного процесу становлення прямого

народовладдя на запропоновані етапи має більшою мірою інституціональний та правовий зміст, а ніж суто історичний.

Етап сучасної безпосередньої демократії пов'язуємо з тим, що розвиток ідей народовладдя отримав суттєве прискорення на фоні краху абсолютизму в період XVIII-XIX століть. Цей розвиток багато у чому співпав із процесами становлення великих національних держав. У цих умовах обмеженість наявної моделі безпосередньої демократії стає очевидною та спричиняє формування нових, різноманітних підходів до представницької демократії. Такі прихильники прямого народовладдя як Ж.-Ж. Руссо [131] та Томас Джефферсон [147, с. 91] визнавали той факт, що безпосередня участь народу в управлінні державними справами неможлива в масштабах сучасних великих держав. Політики, громадські діячі та мислителі все частіше почали звертатися до ідеї представництва. Звісно, для Ж.-Ж. Руссо така ідея була абсолютно неприйнятною, проте, вищезгаданий Томас Джефферсон не був таким категоричним. Він вважав, що представницька демократія, поза сумнівом, не є настільки ж прийнятною, як демократія безпосередня, проте необхідною, оскільки реалії розвитку сучасного суспільства та державотворення вимагають впровадження практики представницької демократії. Інші ж мислителі та державні діячі навпаки не вагалися щодо питання доцільності впровадження інститутів представницької демократії. Зокрема, Джон Медісон вважав американську модель представницької демократії найвеличнішим досягненням цивілізації. Розвиток інститутів представництва спричинив глибокі трансформації форм прямого народовладдя.

У зв'язку із втратою прямою демократією у формі народних зборів інституціональної спроможності в масштабах держав, активізувалася розробка різноманітних політико-правових проектів перебудови суспільства на основі ідей безпосереднього народного управління державою. Зокрема, до таких проектів можна віднести навіть марксистські ідеї держави-комуни, що були висловлені К. Марксом та Ф. Енгельсом. Так, Дж. Хелд зазначив, що

марксистська концепція народного самоуправління є нічим іншим як одним з різновидів теорій безпосередньої демократії. Аналогічними утопічними проектами є анархо-синдикалістський проект Ж. Сореля, а також його модифікації, які в найбільш загальних рисах містили у своїй основі ідею прямого народовладдя [8]. Так, усі вказані проекти (модифікації державної влади) передбачали високий рівень децентралізації влади та управління, передачу головних функцій держави на місця, де їх мали б реалізовувати самоврядні спільноти громадян. У подальшому подібні ідеї досягли піку своєї утопічності, коли було обґрунтовано теорію відмирання держави та необхідності переходу суспільства до самоуправління.

Найбільш важливим аспектом, що дозволяє говорити про перехід від давньої (архаїчної) моделі безпосередньої демократії до сучасної (модерністської) є те, що така форма як народні збори почала відходити на другий план, перестаючи бути основною та поступаючись місцем спочатку виборам та референдуму, які почали зароджуватися ще в давні часи, а потім й більш сучасним формам прямого народовладдя, які давали можливість громадянам доносити свою волю найрізноманітнішими, але ефективними та зручними способами.

Разом із появою нових форм безпосередньої демократії розпочався стрімкий процес їх конституціоналізації. Наприклад, інститут народної правотворчої ініціативи з'являється в праві США. Його зародження пов'язано з прийняттям в 1715 року закону штату Массачусетс, який закріпив право народної правотворчої ініціативи на місцевому рівні. У 1898 році подібна за змістом поправка була внесена до Конституції штату Дакота [125, с. 303]. Прогресивна Конституція штату Массачусетс також вже у 1780 році [47] передбачила застереження, згідно з яким делегати Конгресу США могли бути відкликані в будь-який час протягом річного терміну їхніх повноважень. Статтями Конфедерації 1781 року передбачалося право законодавчих органів відкликати делегатів Конгресу. Питання про внесення до Конституції США поправки стосовно права громадян на відкликання

посадових осіб було предметом дискусій Конституційного Конвенту в 1787 році [180].

Визнання за громадянами права на внесення проектів правових актів в Європі пов'язано з боротьбою прихильників представницької і прямої демократії в окремих кантонах Швейцарії в середині XIX століття. Певний імпульс цим процесам дала Велика французька революція (1789-1794 рр.). Законодавчим втіленням французької революції стала Конституція 1791 року [50], яка вперше на такому високому рівні закріпила таку форму прямого народовладдя як вибори. Проте, ще тривалий час становлення інститутів і практик прямого народовладдя відбувалося в умовах боротьби держави і громадянського суспільства.

З середини XIX століття в кантонах Швейцарії почав активно використовуватися інститут народного вето. Причому поява народного вето передувала запровадженню прямого виборчого права і права громадян на участь у референдумі. У той час виборче право застосовувалося в Швейцарії у вкрай обмеженій формі: шляхом голосування народ міг відмовити в наданні згоди на закон, прийнятий законодавчим органом. Вперше народне вето було введено в кантоні Сен-Галлен (1831 р.) і Базелі (1832 р.), а згодом у Вале (1839 р.) та в Люцерні (1841 р.). Вже у 1874 році інститут народного вето був передбачений на загальнодержавному рівні Конституцією Швейцарії [202].

Саме у зазначений вище період розпочалося законодавче врегулювання права громадян на мирні збори. Так, у Конституції Франції 1848 року [51] йшлося про те, що громадяни Франції мають право збиратися мирно та без зброї. Фактично відбулася конституціоналізація такої форми прямого народовладдя як мирний протест. Звісно, впродовж декількох десятиліть це право здійснювалося з великим відхиленням від букви закону, проте сам факт його законодавчого закріплення був прогресивним кроком уперед на шляху становлення нових форм безпосередньої демократії.

Новий етап формотворення безпосередньої демократії розпочався у середині 60-х - на початку 70-х рр. минулого століття і був обумовлений з ініціалізацією процесу глибинної трансформації індустріального суспільства в сучасне інформаційне суспільство. Цей процес безпосередньо пов'язаний з досягненнями у сфері електроніки, телебачення, комп'ютерних технологій. У зв'язку із цим відкрилися можливості принципово нової взаємодії суб'єктів публічного права, до якої починають залучатися громадяни та громадські організації, органи влади усіх рівнів. Процеси розвитку комунікативних та інформаційних технологій, що відбуваються у сучасному суспільстві, найістотнішим чином позначаються на розвитку уявлень про подальші перспективи демократії, у тому числі й безпосередньої. Відтак, можемо констатувати, що науково-технічний прогрес поклав початок розвитку електронної демократії. Наразі ми стали свідками формування нового етапу розвитку прямої демократії, яка буде повною мірою ґрунтуватися на сучасних інформаційно-комунікативних технологіях. При цьому, триватиме процес глибинної трансформації наявних й поява нових специфічних, але водночас більш ефективних форм прямого народовладдя.

Таким чином, етап сучасної (модерністської) безпосередньої демократії можна поділити на три підетапи: нівелювання значення загальних зборів як єдиної основної форми безпосередньої демократії (почток XVIII століття); поява та правове закріплення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії (кінець XVIII – кінець XIX століть); інформатизація форм безпосередньої демократії (кінець XX століття й дотепер).

Як бачимо, формам безпосередній демократії притаманні невинні еволюційні процеси. Надважливим для усвідомлення сутності, значення та перспектив нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, є необхідність визначити основні чинники, що спричинили виникнення та зростання важливості таких форм, з'ясувати особливості переходу різних виявів народної волі до власне практичної реалізації безпосередньої

демократії, а також встановити особливості розвитку сучасних нетипових (допоміжних) форм і можливості для появи нових.

Формування в античному суспільстві ідей основних форм прямого народовладдя, зокрема виборів та референдуму, їх глибоке переосмислення в добу просвітництва та практичне втілення у новітній історії людства – це тривалий процес, що зумовлений чинниками різного змісту та характеру. Так само і утворення та включення до сучасної демократичної практики нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії не є спонтанним, а обумовлене сукупністю та взаємодією обставин, які, із плином часу, визначають необхідність та можливість реалізації права народу на владу за допомогою нових чи оновлених форм прямого народовладдя. Отже, мова йде про сукупність процесів утворення (формування, розвиток) нових нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Такі процеси є нічим іншим, як морфогенезом нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя.

Морфогенез (грец. *morphe* – форма, *genesis* – поява; дослівно – формотворення) – термін характерний, насамперед, для біології, який в останні десятиліття набув певного поширення, більшою мірою серед західних авторів, у інших сферах знань, зокрема геології, філософії, соціології, містобудуванні та архітектурі. Морфогенез використовується для визначення процесів формоутворення, виникнення і розвитку нових структур (органів, систем), що розглядають як в індивідуальному розвитку, так і в історичному, еволюційному [66, с. 18].

Як бачимо, морфогенез має набагато глибший зміст, аніж дослівний замінник «формотворення», оскільки характеризує динаміку процесів у їх сукупності та взаємозв'язку, а також причини їх ініціалізації та фактичні наслідки. Таким чином, даний термін дозволяє визначити процеси виникнення і розвитку різноманітних проявів вираження волі народу, набуття ними ознак форм безпосередньої демократії, а також їх конституціоналізації. Саме тому, вважаємо, що він може бути вдало інтегрований до категоріального апарату конституційного права. При цьому,

дослідження морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, дає можливість для аналізу не тільки особливостей їх зародження та становлення, а й процесів невинного розвитку, характерного як для більш-менш усталених, так і абсолютно нових форм.

Морфогенетичне тлумачення розвитку суспільних інститутів, якими, зокрема, є і форми безпосередньої демократії, було запропоновано провідним сучасним європейським соціологом Маргарет Арчер. Вона запровадила абстрактні поняття структури і організації, які в нашому випадку можна тлумачити як суспільство і демократію відповідно. Наголошується, що морфогенетичне тлумачення розвитку у жодному випадку не є теорією, а лише методом, завдяки якому можна пояснити динаміку багатьох суспільних явищ [203].

Відповідно до вищевказаного розуміння, ефективність певного суспільного інституту залежить як від його організації, так і від структури в якій він діє. При цьому, саме структура має вирішальне значення, оскільки до слаборозвиненої структури навіть найдосконаліші суспільні інституції інтегруються з великими труднощами. Обмеження наявної структури постійно змушує «організації» продукувати свідомі чи випадкові дії, наслідками яких можуть бути або збереження структури в первісному вигляді (*morphostatis*), або її трансформацію (*morphogenesis*). На думку Маргарет Арчер, суспільні процеси є ні чим іншим як морфогенетичними послідовностями в часі і, незалежно від їх природи, порядок, в якому вони відбуваються, дає ключ для виявлення причин змін в рамках «структура – організація». Таким чином, аналізу підлягають синхронні суспільні відносини, які і визначають характер народжуваних форм прямої демократії.

Такий аналіз можливий на основі існуючої теорії комунікації [174, с. 36]. Доцільність її застосування пов'язана з тим, що держава та суспільство завжди перебувають у відносинах постійної комунікації. Сучасне суспільство має достатньо багато каналів зв'язку із державою, проте такий зв'язок характеризував відносини в системі «суспільство-влада» протягом усієї

історії людства [78, с. 185]. Еволюція суспільних відносин змінювала лише інтенсивність та зміст такої комунікації. При цьому, саме реалізація різноманітних форм безпосередньої демократії є найбільш потужним засобом комунікації між суспільством і владою.

Морфогенезу соціальних систем, у тому числі форм прямого народовладдя, притаманна відносна стадійність. На думку науковців, що досліджують теорію комунікації, необхідно виокремити наступні стадії морфогенезу:

1. виникнення суспільного явища (emergence);
2. входження такого явища у суперечність з усталеними суспільними відносинами (divergence);
3. взаємна трансформація, пов'язана з необхідністю підлаштування нового явища під наявні суспільні відносини та еволюцією суспільних відносин з урахуванням актуалізації нового суспільного явища (transformation);
4. подальше повноцінне включення нового явища до системи суспільних відносин (convergence).

Власне стадійність, як ознака морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, не розкриває його сутності. Можливість окреслення відповідних стадій пов'язана з існуванням суспільно-політичних каталізаторів, які покладають початок процесам формування та розвитку нових соціальних систем.

Поява нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії безумовно пов'язана, передусім, із розвитком власне демократії як такої, якому передують розроблення та поширення відповідних філософсько-правових учень. Проте, з точки зору соціального характеру безпосередньої демократії, поява нових її форм завжди пов'язана із втратою комунікативних зв'язків між суспільством та державою в особі владних інституцій. Подібна позиція, із якою не можемо не погодитися, була висловлена П.А. Бособрод. Ускладнення структур політичної комунікації утворює розрив між державою

та суспільством, який не може залишатися незаповненим. Виникає необхідність у появі нових соціальних інститутів, які б були здатні здолати такий розрив. На думку П.А. Бособрод, кризові явища у демократії впливають з нездатності владних структур своєчасно реагувати на зростаючі вимоги з боку громадян. Викладене вважаємо цілком логічним, особливо враховуючи невисоку інтерактивність типових (основних) форм безпосередньої демократії. Результатом ігнорування державою актуальних суспільних потреб стає криза довіри[12].

Саме це породжує нові суспільні відносини, пов'язані із різноманітними проявами безпосередньої демократії. Ми говоримо саме про прояви, які є реакцією суспільства на кризу комунікативних зв'язків з державою, а не про форми прямого народовладдя, які виступають елементом у системі діючих та налагоджених комунікативних зв'язків. Це пов'язано із тим, що утворення та практичне втілення форми безпосередньої демократії є завершальною стадією її морфогенезу. Термін «прояви безпосередньої демократії» не є новим. Чимало науковців вживали його під час аналізу сутності та змісту безпосередньої демократії та її окремих форм. Наприклад, А.А. Янчук [163] вказує на те, що не всі прояви народовладдя можуть вважатися формами безпосередньої демократії. Він, як і багато інших науковців, вживає даний термін в контексті вираження волі народу, яке, залежно від його характеру, може носити ознаки форм безпосередньої демократії. Так, він зазначає, що формами безпосередньої демократії є тільки ті її прояви, які інституціоналізують безпосереднє владне волевиявлення народ [163]. Як бачимо, відбувається певне ототожнення форм та проявів безпосередньої демократії. Можливо, йдеться про те, що форми прямого народовладдя реалізуються через його прояви. Ми ж вважаємо, що під проявами безпосередньої демократії варто розуміти діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати, яка, проте, не набула достатніх ознак форм прямого народовладдя через недостатній рівень

імперативності та неузгодженість з наявними правовідносинами. Фактично, мова йде про певну стадію в процесі утворення та становлення форм безпосередньої демократії, а не просто про вираження волі народу. При цьому, до проявів безпосередньої демократії варто віднести вираження суспільної думки (позиції, вимоги тощо) як у правовому полі, так і поза ним. Необхідність появи нових (оновлених) проявів безпосередньої демократії пов'язана саме із відсутністю реальної можливості налагодити комунікативні зв'язки із владою через наявні форми прямого народовладдя, які набули належного правового закріплення. Через це, морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії завжди починається з протиставлення наявного правопорядку та реальних суспільних відносин. Факт протиставлення не вказує на те, що мова йде про порушення встановленого в державі правопорядку. Маємо на увазі, що у випадку відсутності дійсних правових механізмів або їх неспроможності забезпечити необхідний комунікативний зв'язок народу із владою, починається конкуренція між чинним правопорядком та реальними правовідносинами і механізмами, що визначають їх зміст і характер.

У контексті вищевикладеного, особливе зацікавлення викликає запропонована Сільвією де Конка [179] теорія співіснування в межах правової системи конституції державної та конституції громадянської. Відповідно до вказаної теорії державній конституції постійно протиставляється «громадянська конституція». Під державною конституцією в даному контексті варто розуміти власне конституцію держави як акт найвищої (за деяким виключенням) юридичної сили, а також систему чинних законодавчих та підзаконних актів. У такому випадку «громадянська конституція» становить собою систему правових та неправових важелів регулювання реальних суспільних відносин, до яких, з-поміж інших, можуть належати моральні, релігійні норми, громадська думка тощо. При цьому, наявна система права перебуває під постійним тиском «громадянської конституції», яка прагне інтегрувати до неї свої елементи [179].

«Громадянська конституція» стає основою так званого «гібридного права». Теорія гібридного права має чимало, іноді полярних, підходів до її розуміння, які ми оминаємо увагою з огляду на дещо інший предмет нашого дослідження. Проте, у межах наукового доробку Сильвії де Конка, гібридним правом варто вважати усю сукупність регуляторів, що існують в межах окремої правової системи.

На нашу думку, дана теорія знаходить своє вираження саме у морфогенезі нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Так, регулятивним підґрунтям проявів безпосередньої демократії і є розкрита Сільвією де Конка «громадянська конституція», у той час як форми безпосередньої демократії підпорядковані чинній системі права. При цьому, морфогенезом форм прямого народовладдя є ніщо інше, як процес розвитку різноманітних проявів безпосередньої демократії, що еволюціонують до форм прямого народовладдя внаслідок їх включення до правового поля держави та закріплення їх у системі владних правовідносин. Така еволюція неодмінно починається з конфлікту чинного у конкретний момент у конкретній правовій системі нормативно-правового регулювання особливостей безпосередньої реалізації народом своєї волі та так званої «громадянської конституції». З викладеного вбачаємо підтвердження позиції Кріпендорфа про те, що морфогенезу прямої демократії характерна взаємодія як правових, так і неправових механізмів соціальної системи [195].

Застосування морфогенетичного підходу до розвитку соціальних інститутів можливе під час дослідження будь-яких форм безпосередньої демократії – як типових (основних), так і нетипових (допоміжних). Вказана теорія може бути підтверджена, наприклад, практикою становлення інституту референдуму, а саме чинників, що сприяли його укоріненню у практиці безпосередньої демократії.

Саме під час дослідження процесів становлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії теорія морфогенезу може у повному обсязі набути свого практичного підтвердження. Це пояснюється

тим, що нові або оновлені форми безпосередньої демократії, як вже було з'ясовано нами у попередньому розділі, хоча й можуть в процесі їх розвитку бути віднесеними до типових (основних) форм, проте, на початкових стадіях їх морфогенезу, з огляду на їх певною мірою інноваційний характер, все ж таки є нетиповими (допоміжними).

Вважаємо, що доречним у цьому контексті може бути аналіз морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, що мав місце у XIX столітті на тлі буржуазних революцій. Вище нами було зазначено, що референдум, як основна форма прямого народовладдя, вже набув поширення, але, здебільшого, перебував на етапі свого становлення. Тому криза комунікації між громадянами та владою мала місце, насамперед, завдяки ще низькому рівню розвитку основних форм безпосередньої демократії – виборів та референдуму. Саме у цей період відбулося зародження таких форм безпосередньої демократії як народна ініціатива, народне вето, мітинги та демонстрації тощо. Так, за відсутності дієвих засобів із впливу на владні процеси, на перший план виходили протестні рухи [74], які варто вважати первинними проявами прямого народовладдя. Вони відбувалися, наприклад, у формі мітингів або демонстрацій. Такий прояв народної волі не узгоджувався з наявним правопорядком. Це пояснюється тим, що нормативне регулювання масових зібрань до початку XIX століття мало більшою мірою обмежувальний або заборонний характер [31, с. 15], Отже, можна говорити, що мав місце конфлікт між вищевказаними проявами безпосередньої демократії та наявними на той момент правовідносинами. У подальшому право на мирні збори було гарантоване на законодавчому рівні, а особливості реалізації такої форми прямого народовладдя отримало належне правове врегулювання (Білль про мітинги 1817 року в Англії, Конституція Франції 1848 року тощо) [74]. Так само і визнання за громадянами права законодавчої ініціативи (однієї з форм прямого народовладдя, що реалізується шляхом голосування) у Європі було пов'язане із боротьбою прихильників безпосередньої та представницької

демократії у Швейцарії у середині XIX століття. Результатом такого «протистояння» стало те, що у 1861 році загальнонаціональним референдумом були затверджені зміни до Конституції Швейцарії, які передбачили право народу на законодавчу ініціативу [125, с. 33]. Таким чином, можна говорити про те, що стійке бажання громадян впливати на законотворчу діяльність владних інституцій отримало належне правове регулювання та вираження у формі безпосередньої демократії на тлі конфлікту безпосередньої та представницької демократії, спричиненого комунікативною обмеженістю останньої.

На теперішній час жвава дискусія точиться навколо кризи представницької демократії і втрати ефективності тих форм безпосередньої демократії, які ми відносимо до типових (основних), та необхідність пошуку нових форм, які б задовольнили зростаючу потребу народу мати можливість дієвого впливу на процес вирішення питань місцевого, державного та навіть міжнародного значення [88, с. 34]. Суспільство перебуває у стані пошуку нових методів управління, що відповідають умовам XXI століття. Деякі науковці вказують на те, що криза демократії пов'язана з нездатністю сучасної держави реалізовувати на практиці принципи представницької демократії з її формальними процедурами та контролем над виконанням рішень та законів, що тягне за собою необхідність пошуку нових механізмів самоорганізації [12, с. 19]. Ю.Г. Барабаш акцентував увагу на загальноєвропейській тенденції до ігнорування будь-якого роду плебісцитів і домінування протестних форм волевиявлення [6, с. 43]. Найбільш показовою та виваженою з цього приводу вважаємо резолюцію Парламентського Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ) № 1746 2010 року, яка акцентує увагу на тому, що така криза ускладняється ще й падінням ефективності безпосередньої демократії, а точніше її типових (основних) форм. Її аналіз може дати відповідь на питання, які саме чинники визначають характер морфогенезу сучасних форм та проявів прямого народовладдя.

ПАРЄ у своїй резолюції зазначає, що світова економічна криза загострила симптоми кризи демократії. Згідно з резолюцією ПАРЄ криза представницької демократії та низька ефективність типових форм прямого народовладдя має низку вагомих причин. Зокрема, це відсутність необхідного регулювання і співпраці на міжнародному рівні, а також відсутність політичного контролю над фінансовими інтересами. Посилює кризу демократії і концентрація влади та грошей, а в деяких державах і надмірна концентрація засобів масової інформації (далі – ЗМІ) в руках небагатьох людей. Все більше політиків перебувають у залежності від великого капіталу чи побажань тих, хто визначає редакційну політику ЗМІ. Зростає нерівність і концентрація багатства в одних руках. Вищевказане значною мірою є справедливим і для вітчизняних політико-правових та соціально-економічних реалій[27].

Особливу увагу хотілося б звернути на падіння інтересу до наявних інституційних процедур демократії і кризу системи представництва. У більшості європейських країн різко впала явка виборців на вибори, а в деяких з них частка виборців, які, наприклад, не брали участь в виборах 2009 року до Європейського парламенту, сягнула 80%. Кризу демократії посилює і наявність у державних відомствах, зокрема, у поліції і службах соціального забезпечення, а також у приватних компаніях, практично необмеженого масиву особистих даних, що створює загрозу для особистої свободи і недоторканності приватного життя, які є важливими умовами існування демократичного суспільства. Скандал, що мав місце навесні 2018 року, навколо витоку особистих даних декількох мільйонів користувачів соціальної мережі Facebook вказує на далекоглядність авторів зазначеної вище Резолюції.

Окрім того, у Резолюції ПАРЄ згадана, на нашу думку, надважлива причина втрати дієвості основних форм прямого народовладдя, а саме занадто централізовані механізми прийняття рішень та ведення перемовин виконавчою владою на глобальному рівні при незначному парламентському

контролі, недостатня транспарентність і відсутність у громадян можливості участі в цих процесах. Це значною мірою посилює недовіру населення до демократичних інститутів і до якості демократії в повсякденному житті.

У межах нашого дослідження показовим є те, що ПАРЄ беззаперечно наголошує на тому, що нинішня криза представництва вимагає, аби поряд з традиційними формами, які передбачають отримання мандатів і делегування повноважень і все менше задовольняють громадян, політичні взаємини між суспільством і владою спиралися й на інші форми. Так, не ставлячи під сумнів доцільність існування представницької демократії, Асамблея підкреслює, що представництво не може більше вважатися єдиним вираженням демократії. При цьому задля подолання такої кризи та з метою уникнення остаточної деградації демократичних принципів варто сформувати більш стійкі форми взаємодії між населенням і владою, які виходили б за рамки звичайної представницької системи, дозволяючи включити до процесу прийняття рішень ретельно продумані елементи прямої демократії. Окрім того, вкрай необхідним є посилення форми прямої демократичної участі, розглядаючи його як процес, за допомогою якого всі люди, а не тільки громадяни країни, залучаються до управління громадськими справами на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях.

Аналогічної позиції дотримуються і провідні західні науковці, які зауважують на важливості пошуку нових допоміжних форм прямого народовладдя [183, с. 54]. Фактично типові (основні) форми безпосередньої демократії не мають достатніх механізмів впливу на правовідносини міжнародного характеру, які, враховуючи невпинні процеси глобалізації, відіграють все важливішу роль у житті будь-якого сучасного суспільства. Проте, повноцінна реалізація принципу народного суверенітету в питаннях внутрішньодержавних також стає неможливою у випадку обмеження безпосередньої демократії виключно її типовими (основними) формами.

Аналіз причин сучасної кризи демократії говорить саме про слабкість комунікативних зв'язків суспільства та держави – втрату необхідного зв'язку між народом та владними структурами, що, як було вже нами з'ясовано, є каталізатором та, по суті, першим етапом морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. При цьому, хоча морфогенетичний аналіз прямого народовладдя і не дає можливостей для визначення майбутніх її форм, з викладеного вважаємо цілком логічним зробити висновок про те, що в подальшому трансформація наявних або поява нових нетипових форм безпосередньої демократії буде визначатися саме можливістю їх впливу на правовідносини міждержавного та міжнародного характеру. Викладене, однак, не спростовує необхідність налагодження комунікативних зв'язків у форматі «народ-держава» у питаннях локального значення, а отже і важливість практичної реалізації молодих нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Аналіз причин кризи демократії та можливих шляхів виходу із неї також дає підстави стверджувати, що подальший морфогенез форм прямого народовладдя буде спрямований, з-поміж іншого, й на розширення кола їх суб'єктів [82, с. 135].

Наочність невинного морфогенезу форм безпосередньої демократії і, більшою мірою, етап переходу проявів прямого народовладдя до його форм, може бути проілюстрована важливим інститутом, який наразі перебуває на етапі свого становлення, а саме інститутом електронної демократії. Поява мережі Internet спричинила появу нових суспільних відносин, які з часом почали вимагати їх включення до правового поля держави. Пройшовши наведені нами етапи становлення, прояви безпосередньої демократії через інструменти мережі Internet стали невід'ємною частиною трансформованого суспільства та набули ознак специфічної, нової, нетипової (допоміжної) форми прямого народовладдя – електронної демократії. Саме подальший розвиток електронної демократії може посилити можливості впливу суспільства на владні структури як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях.

У даному контексті показовим також є становлення розвиток та інституту електронних петицій. Ми вже згадували про те, що чимало науковців скептично ставляться до петиційних форм прямої демократії. Фактично відбувається заперечення виправданості віднесення їх до форм безпосередньої демократії. Подібний підхід ми не вважаємо виправданим, проте його формування з огляду на невпинний морфогенез форм прямого народовладдя є цілком закономірним. Розглядаючи петиції як форму прямого народовладдя, ми розуміємо, що вони реалізуються громадянами задля спонукання влади до реагування на актуальні суспільні (не індивідуальні) проблеми. Однак поза мережею Інтернет такі петиції втрачають будь-яку інтерактивність, а отже неспроможні на втілення принципів безпосередньої демократії. Відсутність належного комунікативного зв'язку між громадянами та державою спричинила необхідність трансформування наявної форми прямого народовладдя з урахуванням наявних технічних можливостей (у даному випадку це інтернет-технології). Можемо говорити про неприпустимість статичного підходу до оцінки форм безпосередньої демократії. Відсутність їх морфогенезу, а точніше перешкоджання йому, на тлі невпинної еволюції реальних суспільних відносин, може призвести до того, що конкретні форми безпосередньої демократії втратять своє значення, тобто деактуалізуються. Таким чином, маємо підстави говорити про їх регрес – зворотній перехід від форм до проявів прямого народовладдя.

Криза демократії та шляхи виходу із неї у контексті вітчизняних реалій набуває неабиякого значення, враховуючи, насамперед, глибоку політичну, економічну та правову кризу, в якій перебуває Україна. Дискусійним у науковому співтоваристві є питання справедливості віднесення подій на Майдані Незалежності у м. Києві 2013-2014 років до форм прямої демократії, зокрема до нетипових форм. Вважаємо, що найбільш точно вирішити дане питання можна саме завдяки морфогенетичному аналізу такого особливого суспільного інституту. Відомим широкому загалу подіям зими 2014 року передувала реалізація народом гарантованого ст. 39 Конституції України

права на мирні збори, які безумовною більшістю науковців відносяться до форм безпосередньої демократії [41, с. 211]. Проте, відсутність комунікативних зв'язків між суспільством та владними структурами призвела до появи нових суспільних відносин, які увійшли у протиріччя з наявним правопорядком, проте були спрямовані на реалізацію народом належної йому влади. Таким чином, можемо говорити, що мав місце прояв безпосередньої демократії. При цьому, такий прояв мав дієвий вплив на владні правовідносини, а також спонукав до трансформації українського суспільства. Однак, наразі ми не вбачаємо достатніх підстав стверджувати, що відбулося включення такого прояву прямого народовладдя до правового поля держави та закріплення його у системі владних правовідносин, а отже і про те, що «Майдан» у найбільш активній його фазі, на даний момент здійснив перехід від прояву до форми безпосередньої демократії. Враховуючи активізацію громадянського суспільства, можемо стверджувати, що за подальшої його трансформації, а також удосконалення суспільних відносин, характерних для «вуличної демократії», можлива поява дієвої в українських реаліях нетипової (допоміжної) форми безпосередньої демократії, яка буде остаточно сприйнята вітчизняною правовою системою. Відтак, можемо з упевненістю говорити про те, що в сучасній вітчизняній правовій системі відбувається невинний морфогенез нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя.

Вищезазначений аналіз вказує на універсальний характер морфогенетичного підходу до дослідження нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Він дозволяє не тільки проаналізувати процеси становлення та розвитку будь-якої з форм прямого народовладдя, але й може бути мірилом того, чи трансформувалися окремі прояви безпосередньої демократії у її форми. Таким чином, морфогенез форм прямого народовладдя може дати відповідь на те, чи можна віднести конкретні соціальні системи до таких форм. Зокрема, вважаємо, що формою безпосередньої демократії можна вважати лише таку владну діяльність народу, яка сприйнята та

узгоджена з усталеними у державі суспільними відносинами. Відтак, революції та інші аналогічні процеси є насамперед проявами, а не формами прямого народовладдя. Однак вони, у будь-якому випадку, можуть вважатися важливим етапом у становленні та розвитку нових або реформуванні вже наявних форм безпосередньої демократії.

У контексті поділу форм прямого народовладдя на типові (основні) та нетипові (допоміжні), варто зазначити, що їх морфогенез передбачає поступовий перехід з однієї групи до іншої. Вважаємо, що в недалекому майбутньому типовою (основною) формою безпосередньої демократії у багатьох демократичних країнах цілком ймовірно може стати пряма електронна демократія як особлива технократична форма прямого народовладдя. Це вказує на важливість аналізу окремих нетипових (допоміжних) форм з точки зору їх спроможності посісти чільне місце у системі владних правовідносин, що й буде здійснено у наступному розділі нашого дослідження.

Викладене дозволяє говорити про те, що морфогенез нових форм безпосередньої демократії – це складний процес, підпорядкований певному закону, який рівною мірою є справедливим для кожної з нових форм. При цьому, морфогенез форм безпосередньої демократії є перманентним процесом, пов'язаним із тим, що народ прагне до розширення комунікативних зав'язків із владою через отримання більш ефективних важелів впливу на неї. Саме тому на різних етапах історії, у тому числі в сучасних реаліях, ми можемо стати свідками різноманітних проявів безпосередньої демократії, які спрямовані на донесення народом своєї волі до відома владних структур або ж самотійне прийняття важливих рішень. Вони набувають як правових, так і неправових форм та прагнуть до інтеграції до чинної системи владних правовідносин, стаючи новими формами безпосередньої демократії.

Враховуючи, що наявні суспільно-правові відносини характеризуються втратою належної комунікації у форматі «народ-держава», яка раніше

забезпечувалася типовими (основними) формами прямого народовладдя, активізується морфогенез нових – нетипових (допоміжних) – форм. Саме такі форми отримують все більшу вагу у повноцінній реалізації конституційного принципу народного суверенітету. Відтак, необхідність поглибленого аналізу змісту, специфіки та значення найбільш дієвих нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії не викликає жодних сумнівів.

Висновки до розділу 1

Безпосередню демократію (пряме народовладдя) варто розглядати як суспільні правовідносини, пов'язані з вираженням народної волі у формах, не заборонених законом, шляхом безпосереднього прийняття суб'єктами, коло яких визначене законом, владних рішень, результат яких не опосередкований владним впливом державних інституцій, або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття.

Формами безпосередньої демократії вважаємо особливі способи здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є. При цьому, виходячи із сутності прямого народовладдя, такі способи мають забезпечувати пряме, безпосереднє виявлення волі народу, а також незворотні правові наслідки її прояву. Вони спрямовані на безпосереднє прийняття нормативного-правових актів або ж у різний спосіб спонукають уповноважені органи до їх прийняття. Оскільки діяльність суб'єктів прямого народовладдя спрямована на вирішення найбільш актуальних питань загальнодержавного або місцевого значення, будь-які питання індивідуального характеру не охоплюються об'єктом безпосередньої демократії. Реалізація форм безпосередньої демократії підпорядкована принципам рівності, законності, загальності, повновладдя, плюралізму, імперативності, реальності та гарантованості.

Сучасними формами безпосередньої демократії є вибори, референдум, народна законодавча ініціатива, народне вето, відкликання з посад, збори

громадян за місцем проживання, громадські слухання, обговорення, петиції, ініціативи, законодавчі пропозиції тощо. Перелік форм безпосередньої демократії є відкритим. У зв'язку із цим виникає необхідність систематизації форм прямого народовладдя. У цьому напрямку науковцями проведено значну роботу та запропоновано чимало критеріїв для поділу форм безпосередньої демократії. Вважаємо, що вкрай важливим є поділ форм прямого народовладдя на два види: типові (основні) та нетипові (допоміжні). Такий поділ здійснюється за комплексним критерієм історичного підґрунтя, значимості для ефективного народного волевиявлення, поширеності у практиці, типовості для конкретної правової системи, ступеню законодавчої урегульованості. Ми розглядаємо вибори та референдуми як основні форми. До нетипових форм відносимо інші форми прямого народовладдя, що, враховуючи особливості різних правових систем, не є типовими та виконують більшою мірою допоміжну роль в реалізації народом належного йому конституційного права на владу.

Поділ форм прямого народовладдя на типові (основні) та нетипові (допоміжні) є досить гнучким, оскільки еволюція правовідносин у державі може призвести до зміни пріоритетних в конкретній правовій системі форм безпосередньої демократії. При цьому, саме група нетипових (допоміжних) форм набуває все більшого значення, оскільки без їх допоміжного впливу на суспільні правовідносини стає все менш можливою повноцінна реалізація народом своєї влади.

Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії забезпечують безперервність процесів втілення народного суверенітету у життя, у той час як типові (основні) форми не можуть подолати значний темпоральний розрив між вираженням та реалізацією народом своєї волі. Окрім того, нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя дозволяють народу виразити, донести та втілити свою волю з максимально широкого кола питань як місцевого, так і загальнодержавного значення. Такі форми безпосередньої

демократії виконують важливу захисну та контрольну функцію від зазіхань держави на народний суверенітет.

Безпосередня демократія та її форми пройшли тривалий еволюційний шлях становлення та розвитку. З часів античності демократія повною мірою ототожнювалася із сучасним розумінням прямого народовладдя та характеризувалася єдиною основною та типовою формою – народними (загальними) зборами. Через реалізацію такої форми демократії проходили й вибори посадових осіб. Етап давньої (архаїчної) безпосередньої демократії (період з VI ст. до н.е. – приблизно XVI ст. н.е.) називаємо періодом демократії народних зборів. З ускладненням суспільно-політичного життя розпочалося формування інститутів представництва, а також глибока трансформація народних зборів у інші форми прямого народовладдя. Виходячи з цього, виокремлюємо сучасну (модерністську) модель безпосередньої демократії, під час якого відбулося виділення виборів та референдуму у групу основних (типових) форм безпосередньої демократії та розпочалося стрімке виникнення нетипових (допоміжних) форм та їх правове регулювання.

Наразі еволюція безпосередньої демократії значно прискорилась. Найбільшою мірою це проявляється в частині розвитку нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя. Сучасна безпосередня демократія характеризується стрімким морфогенезом її нетипових (допоміжних) форм. При цьому морфогенезом є сукупність процесів зародження та формування нових, а також поширення і вдосконалення вже відомих форм безпосередньої демократії. Морфогенез нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя передбачає перехід різноманітних проявів безпосередньої демократії (діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати) до форм безпосередньої демократії внаслідок їх включення до системи суспільних відносин, у тому числі шляхом їх конситуціоналізації.

Причиною морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя є криза представницької демократії, яка перестала задовольняти прагнення громадян на безпосередню участь у вирішенні долі держави, у тому числі у міжнародних правовідносинах. Існуючі механізми типових (основних) форм безпосередньої демократії також почали втрачати здатність встановлювати інтерактивний комунікативний зв'язок між владою та суспільством. У зв'язку із цим розпочався процес вдосконалення нетипових (допоміжні) форми прямого народовладдя, зокрема через інтеграцію до них новітніх інформаційно-комунікативних технологій.

Результати дослідження, викладені у розділі 1, відображено у таких публікаціях автора:[79, с. 84], [80, с. 131], [82, с. 137], [83, с. 35], [86, с. 24].

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НЕТИПОВИХ (ДОПОМІЖНИХ) ФОРМ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

2.1 Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються у формі голосування

Особливості розвитку та становлення форм прямого народовладдя, як уже було нами встановлено, полягають у тому, що протягом тривалого часу формування демократичного суспільства відбувалася еволюція загальних (народних) зборів як первинної форми безпосередньої демократії до більш складних форм. Такі форми мають спільне коріння, проте, з ускладненням суспільних відносин, воно стає все менш очевидним. Одним з найбільш фундаментальних способів реалізації форм безпосередньої демократії, який має досить глибоку історичну традицію, є голосування, що забезпечує реалізацію виборів та референдуму, які ми відносимо до основних (типових) форм прямого народовладдя. Механізми голосування стали відправною точкою для морфогенезу багатьох сучасних нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

Вважаємо, що серед нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя варто виділити значну групу форм, які реалізуються у вигляді голосування, проте становлять собою самостійні, відмінні від виборів та референдуму, форми безпосередньої демократії, оскільки охоплюють інші сфери владних правовідносин. До таких форм можемо віднести народну правотворчу ініціативу, інститут народного вето та відкликання з посад. Ці форми відіграють чи не найбільшу роль у повноцінній реалізації влади, що належить народу відповідно до принципу народного суверенітету. Проте, підставою для їх розгляду як відокремленої групи нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя є спорідненість механізмів, що дозволяють

громадянам сформулювати та виразити свою волю. В умовах єдиного з референдумом та виборами механізму реалізації головною відмінністю згаданих нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя є те, що їх первинним наслідком не є безпосереднє прийняття нормативно-правового акту. Участь громадян у таких формах безпосередньої демократії може бути обумовлена необхідністю його прийняття, проте це є лише кінцевою метою усього демократичного процесу.

Найбільш близькою до референдуму формою прямого народовладдя, яка реалізується у вигляді голосування, є народне вето. Така близькість вимагає детального аналізу даної нетипової (допоміжної) форми безпосередньої демократії, оскільки її ототожнення з референдумом як основною формою прямого народовладдя, є помилковим.

Народне вето – це нетипова (допоміжна) форма безпосередньої демократії, яка передбачає право громадян на голосування з питання скасування чинних нормативно-правових актів, ухвалених представницьким органом державної влади чи місцевого самоврядування. Загальновідомим синонімом терміну народне вето є аброгативний референдум. Ці різні на перший погляд терміни покликані дати наменування одному й тому самому інституту. Термін «аброгативний референдум» виник у зв'язку зі сполученням змісту та форми народного вето. Так, за своїм змістом народне вето є анулюванням, скасуванням нормативного акту, тобто аброгацією (від лат. *abrogatio* – скасування, відміна; у Римському праві загальновживаним був термін *abrogatio legis*, тобто скасування закону [73]). Для його практичної реалізації застосовується механізм загального голосування, яке більшістю голосів повинно дати відповідь на те, чи відбудеться скасування чинного нормативно-правового акту, його частини чи певної його редакції.

Розкриваючи предмет народного вето, деякі науковці [28] допускають його двозначне та розмите формулювання, вказуючи, що громадяни отримують право на скасування нормативно-правових актів, прийнятих органами державної влади або місцевого самоврядування без вказівки на те,

чи набув такий нормативно-правовий чинності. Варто уникати такого поверхневого визначення, оскільки це може давати підстави для спекуляцій щодо наявності підстав для виокремлення аброгативного референдуму як самостійної форми прямого народовладдя. Конституціями демократичних держав, зокрема Швейцарії, Князівства Ліхтенштейн, ФРН та багатьох інших встановлюється обов'язок винесення на референдум питання щодо підтвердження народом прийнятого парламентом законодавчого акту. Його відхилення громадянами не означає, що відбулася реалізація народного вето. По суті, кожен референдум передбачає можливість відхилення винесеного на розгляд народу законопроекту, що спричиняє, хоча і не завжди, те, що він так і не набуває чинності. Лише народне вето (аброгативний референдум) надає можливість громадянам віддати свій голос за скасування уже прийнятого та такого, що набрав чинності, нормативно-правового акту. У зв'язку з цією обставиною, вважаємо помилковою опубліковану на сайті Національного інституту стратегічних досліджень аналітичну записку [26], автори якої вказують, що народне вето є видом референдуму, який проводиться з метою з'ясування волі народу щодо прийнятого парламентом закону. У такому випадку мова йде про дорадчий (консультативний) референдум, який принципово відрізняється від народного вето. Останнє має абсолютний характер. Держава не з'ясовує позицію громадян, оскільки останні самі ініціюють висловлення своєї позиції та, з рештою, виражають її в результатах голосування.

Відомий конституціоналіст В.М. Руденко[123, с. 17] допускає таке формулювання предмету народного вето: «закони (акти органів місцевого самоврядування), що були прийняті представницьким органом державної влади (органом місцевого самоврядування) та набрали законної сили. Вважаємо таке формулювання слушним, оскільки воно не допускає двозначних тлумачень та розмивання межі між референдумом та народним вето. Якщо референдум виступає певним етапом законодавчого процесу, то народне вето реалізується тоді, коли законодавчий процес було завершено, а

чинний нормативно-правовий акт з якихось причин суперечить інтересам суспільства.

Говорячи про предмет абrogативного референдуму, варто зазначити, що на його розгляд може бути винесено питання скасування як усього нормативно-правового акту, так і його частини. Вважаємо, що в такому випадку справедливим буде віднесення до предмету народного вето ще й окремої редакції нормативно-правового акту. Окрім того, як зауважує британська дослідниця Стефані Уолтер, різновидом народного вето є голосування щодо дезінтеграції, предметом якого є вихід зі наявних міжнародних інституцій. Прикладом такого референдуму науковець вважає розгляд питання щодо виходу Великої Британії зі складу Європейського Союзу (більш відомому як Brexit) [234]. Така позиція є слушною, проте має один суттєвий недолік. Референдум щодо членства Великої Британії у Європейському Союзі за своєю суттю є консультативним та таким, що не був ініційований безпосередньо громадянами держави. Конституції сучасних держав прямо не передбачають права громадян на реалізацію народного вето з питань участі держави в міжнародних інституціях, проте, на нашу думку, такий вияв абrogативного референдуму є цілком виправданим.

Особливість народного вето, як слушно зауважив Р.Р. Марадян [72], полягає у тому, що проведення голосування лише тоді набуває форми народного вето, коли воно проводиться з ініціативи громадян. Дійсно, ця важлива характеристика абrogативного референдуму допомагає виокремити ще одну важливу відмінну його рису, яка дозволяє говорити про нього, як окрему форму прямого народовладдя.

Інститут народного вето, що становить собою сукупність конституційно-правових норм, які закріплюють та визначають зміст права громадян на відхилення (скасування) законодавчих актів, не є надто поширеним, проте є досить розробленим і таким, що з різним ступенем ефективності використовувався та досі використовується у деяких демократичних державах. Як правило, становлення даного інституту

науковці пов'язують із його запровадженням у деяких швейцарських кантонах на початку XIX століття [72]. В.М. Руденко помітив у даному інституті ще античне коріння, а його конституціоналізацію пов'язує із прийняттям Якобінської Конституції від 09 серпня 1793 року [123, с. 17]. Проте, сучасна модель народного вето дійсно отримала своє закріплення саме у швейцарських кантонах Сат-Галлен та Базель у 30х роках XIX століття [132]. У США право громадян ініціювати референдум з питання скасування чинного законодавчого акту вперше було закріплене у 1898 році у штаті Дакота [13].

Найбільш яскравим прикладом практичної реалізації народного вето є Італія, ст. 75 конституція якої визначає право щонайменше 500 тисячам виборцям або п'яти обласним радам ініціювати референдум про скасування в цілому чи в частині закону або іншого акту, що має силу закону [176]. Подібний референдум востаннє проводився у квітні 2016 року [169]. Його предметом стало скасування закону, який дозволив продовжувати концесії на буріння нафтогазових і газодобувних свердловин для видобутку вуглеводнів в межах 12 морських миль від італійської берега до виснаження родовищ. Унікальним цей референдум став у зв'язку із тим, що його вперше було ініційовано обласними радами. Жоден з попередніх аброгативних референдумів не був ініційований цими органами. Щоправда, дане голосування не досягнуло поставленої мети, оскільки високий рівень абсентеїзму спричинив відсутність необхідного кворуму для того, аби рішення громадян отримало силу закону [217]. Даний референдум став показовим для розуміння деяких особливостей народного вето, що застосовується на загальнодержавному рівні. Так, якщо ініціатива про проведення голосування на початковому етапі була висловлена у липні 2015 року [218], то саме голосування було проведено лише 17 квітня 2016 року. Значний темпоральний розрив між ініціативою і її реалізацією є виправданим з точки зору законодавства Італії. Так, Закон Італійської Республіки від 25 травня 1970 року [212], що затвердив «Положення про референдуми,

передбачені Конституцією, і законодавчі ініціативи народу», яке визначає тривалу процедуру встановлення відповідності народної ініціативи вимогам чинного законодавства, зокрема розгляд подання Центральним бюро з референдумів при Вищому касаційному суді Італії. Однак, з точки зору інтересів суспільства бачимо, що аброгативний референдум на загальнодержавному рівні не завжди має достатні механізми для своєчасного реагування на потреби та побажання суспільства, хоча і є важливим та необхідним їх виразником.

Цікавим для дослідження є положення Конституції Королівства Данії[45], яка, з одного боку формально закріплює право реалізації влади народом за допомогою такої форми прямого народовладдя як народне вето, проте, з іншого, визначає, що закон, який отримав санкцію короля в умовах надзвичайного стану, на вимогу однієї третини депутатів Фолькетинга може бути винесено на аброгативний референдум. Вважаємо, що така конструкція дещо знецінює роль та значення народного вето. Законодавчі обмеження, спрямовані на мінімізацію випадків зловживанням правом на ініціалізацію процесу скасування законодавчого акту, не повинні означати повне позбавлення права народу на прояв ініціативи. Фактично, у випадку з датською моделлю аброгативного референдуму, вкрай спірною є можливість відокремлення його від референдуму як такого, оскільки маємо ситуацію, коли представницький орган з'ясовує позицію громадян щодо необхідності подальшої дії певного нормативно-правового акту.

Народне вето є надзвичайно важливою формою прямого народовладдя, яка, однак, не набула широкого поширення у зв'язку з деякими недоліками, а саме можливістю його використання з деструктивною метою. Скасування нормативно-правового акту чи його частини не тягне за собою автоматичне прийняття його нової редакції, яка б, на думку громадян, більшою мірою відповідала їх інтересам. Не дивлячись на це, аброгативний референдум дозволяє громадянам здійснювати безпосередній контроль над представниками, що взяли на себе обов'язок реалізовувати принцип

народного суверенітету від їх імені та в їхніх інтересах. Тому гарантування реалізації народом своєї влади у формі народного вето (з урахуванням виправданих обмежень) варто вважати необхідною умовою існування розвиненого демократичного суспільства. Вкрай важливим, вважаємо, є включення народного вето до кола форм прямого народовладдя, що можуть бути використані Українським народом у процесі практичної реалізації належної йому влади.

Іншою формою безпосередньої демократії, що реалізується у формі голосування, є народна правотворча (або як її інколи називають - законодавча) ініціатива. У зв'язку із близькістю цієї форми прямого народовладдя із референдумом, її іноді називають пропозитивним референдумом [98]. Даний термін дещо звужує межі такої форми, проте, на нашу думку, цілком може застосовуватися для позначення одного з механізмів реалізації народної правотворчої ініціативи загалом.

Сутність народної правотворчої (законодавчої) ініціативи полягає у тому, що законодавством встановлюється право для громадян вносити від свого імені на розгляд законодавчого органу питання щодо прийняття або зміни закону чи іншого нормативно-правового акту, у формі законопроекту. Предметом такої ініціативи можуть бути як нові нормативно-правові акти, нові редакції нормативно-правових актів або ж внесення змін до чинних нормативно-правових актів. Зазначимо, що, як і у випадку з аброгативним референдумом, народна ініціатива поширюється саме на акти представницьких органів державної влади або місцевого самоврядування.

Сучасна модель народної правотворчої ініціативи зародилася у США, де протягом XIX століття відповідні положення були внесені до конституцій більшості штатів [204]. Право на законодавчу ініціативу надано громадянам і в інших державах, зокрема в Австрії, Італії, Іспанії, Швейцарії. Фактично право народної правотворчої (законодавчої) ініціативи докладно регламентується у законодавстві багатьох зарубіжних держав в окремих розділах конституцій [173] або в окремих законах [212] поряд з правом на

референдум, але не в контексті законодавства про референдум. Проте, найбільш показовими вважаємо моделі правового регулювання, що перевірені десятиліттями у США та Швейцарії, оскільки саме у цих державах дана форма прямого народовладдя виявляє свою найбільшу ефективність.

Перша народна ініціатива, що охопила увесь штат, була внесена на голосування у штаті Орегон в 1904 році. У подальшому громадяни двадцяти чотирьох штатів взяли участь в ініціативному процесі та винесли на розгляд більше 2153 законодавчих ініціатив, при цьому 41% з них було прийнято [204]. Це – вражаюча статистика, оскільки, наприклад, італійські народні ініціативи так і не були винесені на референдум [189]. Статистика засвідчує, що аброгативний референдум в Італії є набагато популярнішим та ефективнішим, можливо через те, що заперечення проти положень чинного нормативно-правового акту значно легше сформулювати в масштабах держави, аніж запропонувати новий нормативно-правовий акт чи раціональні зміни до вже чинного закону. Повертаючись до народних ініціатив у США, зазначимо, що їх кількість значно менша в непарні роки, оскільки конституції лише п'яти штатів (Колорадо, Мен, Міссісіпі, Огайо та Вашингтон) дозволяють розгляд ініціатив у непарні роки. У період з 1996 року по 2009 рік в на розгляд парламентів штатів виносилося в середньому 70 ініціатив за кожний дворічний виборчий цикл [204].

Цікавим для дослідження є особливості реалізації народної законодавчої ініціативи у деяких штатах США. Зокрема, штат Колорадо надав громадянам право законодавчої ініціативи у 1912 році, коли було змінено статтю 5 розділу 1 конституції штату. Згідно з її положеннями законодавча влада штату покладається на загальну асамблею, що складається з сенату та палати представників. При цьому громадяни залишають за собою право пропонувати закони та поправки до конституції, а також приймати чи відхиляти їх на голосуванні незалежно від загальних зборів [230]. Громадяни можуть безпосередньо ініціювати новий закон штату чи нові конституційні поправки або відхилити раніше прийняте законодавство через референдум.

Для того, щоб законодавча ініціатива громадян була включена до голосування на розгляд Секретарю Штату має бути подане відповідне клопотання за підписами не менш як 5% повноправних виборців (тих, хто брав участь у виборах попереднього секретаря штату).

З моменту прийняття конституції штату Флорида у редакції 1968 року, громадянам штату надана можливість виступати із законодавчою ініціативою. У статті 11 розділу 3 Конституції [231] зазначається, що повноваження пропонувати перегляд або зміну будь-якої частини або частин цієї конституції залишається у розпорядженні громадян, за умови, що перегляд її тексту чи внесення до нього змін не пов'язані із обмеженням влади уряду або будь-яким чином спрямовані на таке обмеження. Однак, незважаючи на це положення щодо права прямої ініціативи конституційних поправок, у серпні 2009 року законодавці та суди штатів прагнули розглядати можливість обмеження такого права [204]. У штаті діє досить складна процедура реалізації народної ініціативи. Для того, щоб ініціатива вважалась поданою та була внесена на голосування, вона повинна містити підписи щонайменше 8% повноправних виборців, які брали участь у попередніх президентських виборах. Окрім того, щонайменше 8% виборців 12 з 23 округів штату мають підписати відповідне клопотання. Якщо ця квота буде досягнута, підписи повинні подаватися на розгляд секретаря штату кожним окружним наглядачем, який перевіряє дійсність підписів у своєму окрузі. Після того, як це буде зроблено, Верховний Суд штату повинен схвалити запропоновану ініціативу, перш ніж вона може бути розміщена у бюлетені для голосування. Законопроект вважається прийнятим лише тоді, коли за нього проголосує кваліфікована більшість у 60% виборців, що брали участь у голосуванні.

Далеко не всі штати передбачають право на реалізацію влади у формі народної законодавчої ініціативи. Наприклад, штати Кентукі та Меріленд не передбачили такого права, а законодавство штату Іллінойс у питанні народної ініціативи настільки формалізоване [204], що дана форма

безпосередньої демократії перетворюється на справжню фікцію. Законодавство штатів, що надають своїм громадянам право виступати із законодавчою ініціативою, містить доволі слушну норму про те, що розгляд запропонованих законопроектів на голосуванні здійснюється разом із загальними виборами у відповідному штаті. Це значно полегшує організаційну складову народної ініціативи та зменшує фінансові витрати. Саме тому законопроект має бути поданий на розгляд секретарю штату не пізніше ніж за 90 днів до загальних виборів.

Аналізуючи особливості реалізації та правового регулювання народної правотворчої ініціативи у США, Д.Л. Кутейніков слушно зауважує, що, незважаючи на багатий досвід, в країнах Північної Америки народна правотворча ініціатива проявляється в окремих її формах на регіональному та місцевому рівнях, а її належна конституційна регламентація відсутня [61, с. 38]. Науковець фактично звертає увагу на нетиповий (допоміжний) характер такої форми безпосередньої демократії, у тому числі через відсутність законодавчої можливості її реалізації на загальнодержавному рівні, з чим ми не можемо не погодитися.

Так чи інакше, але право народної ініціативи закріплене у законодавстві більшості країн Європи. Повною мірою відповідає нашому розумінню народної ініціативи швейцарська модель даної форми безпосередньої демократії. Зокрема, стаття 139 Союзної Конституції Швейцарської Конфедерації [138] визначає, що ініціатива у формі розробленого проекту виноситься на голосування народу та кантонів. Союзні збори можуть рекомендувати відхилити таку ініціативу, проте це жодним чином не впливає на обов'язковість призначення референдуму з цього питання. З 2003 року по 2008 рік Конституцією була передбачена загальна народна ініціатива [132]. Проте, таку форму прямого народовладдя було скасовано у зв'язку з її незатребуваністю на загальнодержавному рівні.

Князівство Ліхтенштейн обрало іншу модель для такої форми безпосередньої демократії. Коли б не висувалася ініціатива, парламент має

висловити свою думку щодо неї на найближчому засіданні. При цьому парламент має три варіанти дій: 1) прийняти ініціативу, керуючись відповідною вимогою конституції щодо необхідної більшості голосів для прийняття такої пропозиції; 2) відхилити пропозицію без висунення зустрічного пропозиції; 3) відхилити пропозицію з висуненням зустрічної пропозиції. У разі якщо парламент відхиляє пропозицію, на уряд покладається обов'язок з негайного проведення референдуму[150, с. 120].

Згідно із положеннями статей 71 та 72 Конституції Італійської Республіки [53] народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення законопроекту у формі відповідних статей від імені не менше як п'ятдесяти тисяч виборців. Конституція передбачає, що законопроект вноситься в одну з палат, де вивчається відповідно до регламенту комісією, а потім палатою, яка схвалює проект та голосує за нього у цілому. Практичне ж застосування народної правотворчої ініціативи на загальнодержавному рівні в цій країні не набуло широкої популярності серед італійського суспільства, що є свідченням нетиповості такої форми безпосередньої демократії. У 2018 році жоден з дванадцяти внесених на розгляд Палати депутатів італійського парламенту законопроектів не наблизився до того, щоб стати законом [216]. На проблематику народної ініціативи в Італії на місцевому рівні звертає увагу й А.Р. Галоян [17, с. 63], вказуючи на низьку ефективність пропозитивного референдуму (голосування щодо проекту нормативно-правового акту, внесеного мешканцями комуни чи області) через високий рівень політичного втручання. Розгляд народної ініціативи на місцевому референдумі передбачений, зокрема, законодавством Автономної області Валле д'Аоста [228] та Статутом комуни Суверето [227].

Така форма безпосередньої демократія передбачена і ст. 41 Конституції Австрійської Республіки [187]. Пропозиції у формі законопроекту, що надходять від ста тисяч громадян, що наділені правом голосу, або від однієї шостої частини громадян трьох земель, що мають право голосу, передаються

Центральною виборчою комісією на обговорення Національної ради, яка розглядає проект в межах загального законотворчого процесу.

Королівство Іспанія на конституційному рівні гарантує своїм підданам право на правотворчу ініціативу. Процес реалізації такого права на загальнодержавному рівні врегульований спеціальним законом «Про народну законодавчу ініціативу» [198], а на місцевому рівні положеннями закону «Про основи місцевого самоврядування» [197]. Для внесення до Конгресу Депутатів (нижньої палати парламенту) проекту закону ініціативна група (Комісія) має зібрати щонайменше 500 000 завірених підписів. Бюро Конгресу Депутатів розглядає законність вимоги та можливість передачі законопроекту на розгляд парламенту. Відмова Бюро у прийнятті законопроекту може бути оскаржена Комісією до Конституційного Суду. Після прийняття законопроекту Бюро вирішує питання про відшкодування витрат Комісії на збір підписів та інші витрати, пов'язані із поданням законопроекту. Таке законодавче положення робить народну правотворчу ініціативу більш прийнятною формою безпосередньої демократії, оскільки не покладає на громадян тягар з фінансового забезпечення законодавчого процесу. На місцевому ж рівні народна правотворча ініціатива та місцеві ініціативи фактично не розмежовані. Мешканцям адміністративно-територіальних одиниць надається право вносити на розгляд представницьких органів як пропозиції та рекомендації, так і проекти нормативно-правових актів.

Як бачимо, європейська практика народної правотворчої (законодавчої) ініціативи свідчить про безпідставне ігнорування такої форми безпосередньої демократії у вітчизняному законодавстві. При цьому, очевидною є її спорідненість з іншими формами безпосередньої демократії, що потребує єдиного підходу до розкриття сутності та значення народної правотворчої ініціативи.

В.М. Руденко пропонує розглядати як народну ініціативу внесення громадянами законопроекту безпосередньо до органів влади, які в

подальшому вирішують питання про його прийняття чи відхилення. У такому випадку мова йде про опосередковану законодавчу ініціативу, яка більшою мірою наближається до петицій чи інших колективних звернень, аніж до референдуму. Сам дослідник до форми безпосередньої демократії відносить саме пряму законодавчу ініціативу та звертає увагу на відсутність у парламентів демократичних держав обов'язку вносити до порядку денного опосередковані ініціативи, що вказує на їх низьку ефективність та значний вплив на неї інститутів представницької демократії [125]. Розгляд законопроекту у такому випадку може завершитися на рівні комітету, який, виходячи із нормативно-правового врегулювання даної форми прямої демократії, наприклад, в Австрії [196] та Італії [212], цілком може відмовитися від його включення до порядку денного пленарного засідання. Вважаємо, що саме по собі спонукання парламенту до прийняття або зміни відповідного закону варто розглядати окремо від народної ініціативи, тобто прямої ініціативи. Сам підготовлений проект нормативного акту є підставою для того, щоб говорити про правотворчу ініціативу. У цьому і можна помітити відмінність даного інституту від інших, часом суміжних категорій [17, с. 260]. Відтак, ми погоджуємося із доцільністю розроблених В.М. Руденком моделей народної ініціативи в контексті доцільності забезпечення невідворотності безпосереднього вирішення народом питання про прийняття чи відхилення певного законопроекту. Саме тому не поділяємо позицій дослідників, що вважають достатнім для реалізації народної ініціативи сам факт внесення певної пропозиції до уповноваженого органу держави чи місцевого самоврядування. Зокрема, Г.В. Задорожня [33, с. 26], вказуючи на переваги народної законодавчої ініціативи, звертає увагу на те, що організувати прийняття закону у парламенті за народною ініціативою набагато простіше і дешевше, ніж на всеукраїнському референдумі, а процес прийняття законів у парламенті значно динамічніший, ніж на референдумі. Вважаємо, що винесення законопроекту на референдум не є обов'язковою складовою народної правотворчої ініціативи, однак

неприпустимим є й нівелювання права народу на участь у законодавчому процесі та урізання інституту народної ініціативи виключно на користь спрощення законодавчого процесу та фінансової доцільності. Очевидно, що під час реалізації такої форми безпосередньої демократії громадяни здебільшого не приводять свій проект у дію, не приймають його самостійно, а діють спільно[65, с. 40] з органами державної влади чи місцевого самоврядування. Однак, правове регулювання відносин, пов'язаних з реалізацією права народної правотворчої ініціативи, спрямоване на безпосереднє прийняття самими громадянами рішення щодо запропонованого ними ж законопроекту, також вважаємо доцільним, адже італійська модель пропозитивного референдуму цілком ефективно може бути реалізована і на місцевому рівні. Цим самим, мешканцям адміністративно-територіальної одиниці буде надана можливість контролювати процес реалізації власної ініціативи від початку (внесення ініціативи) до кінця (прийняття нормативно-правового акту) і тим самим реалізувати свої владні повноваження, визнані і гарантовані законодавством.

Варто зазначити, що народна ініціатива не повинна ототожнюватися із референдумом як таким. Як слушно зазначає І. Середницька, народна законодавча ініціатива стає формою вираження народовладдя лише у випадку її поєднання з іншими формами сучасної демократії [139]. Дійсно, народній законодавчій ініціативі можуть передувати народні слухання, обговорення тощо. Аналогічним чином її завершальною стадією може стати референдум.

Дана нетипова (допоміжна) форма прямого народовладдя характеризується встановленням міцного комунікативного зв'язку між громадянами й представницькими органами державної влади та місцевого самоврядування. Інститут народної ініціативи інтегрує елементи прямого народовладдя до системи представницької демократії. У той час, коли законодавчий процес є, здебільшого, пріоритетом останньої, зазначений інститут дозволяє створювати норми права безпосередньо представникам

громадянського суспільства. Можемо з упевненістю говорити про те, що народна законодавча ініціатива відіграє надзвичайно велику роль у реалізації народом належної йому влади. Навіть у той час, коли ефективність даної форми прямого народовладдя (мова йде про досягнення кінцевого результату) не є достатньо високою, народна ініціатива чинить неабиякий опосередкований вплив на органи державної влади та місцевого самоврядування. Згідно з результатами досліджень, проведених в межах швейцарської правової системи, близько третини народних законодавчих ініціатив відіграють вирішальний вплив на подальшу законотворчу діяльність парламенту з відповідних питань [215]. Внесення правотворчої ініціативи до представницького органу може змусити його почати розробку оновленого та удосконалення чинного законодавства, яке усуне ті обставини, що спричинили потребу народу безпосередньо долучитися до законодавчого процесу.

Однією із форм прямого народовладдя, що реалізується у вигляді голосування, є інститут відкликання виборних представників та розпуск представницьких органів. Відкликання з посад – нетипова (допоміжна) форма безпосередньої демократії, що полягає у праві виборців відкликати обраних ними посадових осіб. Здебільшого мова йде саме про обраних представників зі складу представницького органу місцевого самоврядування. Наприклад, відома російська конституціоналістка І.А. Алебастрова зазначала, що інститут відкликання на загальнодержавному рівні не характерний для демократичних держав, а є особливістю соціалістичних держав, хоча і там не є надто вживаним [1, с. 85].

Сутність відкликання з посад є протилежною до виборів, хоча відкликання і не є їх дзеркальним відображенням. Фактично виборці голосують не за призначення свого представника до виборного органу, а за припинення його повноважень. Даний інститут розглядають і як форму прямої демократії [161], і як форму конституційно-правової відповідальності виборних осіб перед громадянами [157]. Вважаємо, що такі підходи не

виключають один одного, оскільки притягнення громадянами посадових осіб до конституційно-правової відповідальності відповідає принципу народного суверенітету та може розглядатися як одна з правомочностей, що входить до складу права на здійснення влади. Тому ми не є прихильниками виключно вузький підхід до розуміння даного інституту, якого дотримуються окремі науковці [77].

Аналогічним до відкликання є інститут розпуску. Фактично відкликання та розпуск можна розглядати як одну форму прямого народовладдя, що має два можливих варіанти свого вираження. Розпуск полягає у праві виборців достроково припиняти повноваження представницького органу державної влади. У такому випадку відбувається відкликання усіх членів виборного органу. Головною відмінністю відкликання від розпуску є те, що останній є набагато менш поширеним. Право на розпуск усього складу виборного органу за ініціативою громадян передбачено, зокрема, законодавством Швейцарії, однак лише на рівні кантонів [215].

Право відкликання своїх представників, як правило, поширюється на представницькі органи місцевого самоврядування. Проте законодавство може передбачати право громадян на відкликання інших виборних посадових осіб. Зокрема, законодавство деяких штатів США надає право відкликання суддів. Поширеною є практика надання виборцям права на відкликання усіх виборних посадових осіб, включаючи губернатора штату [209]. Стаття 79 Конституції Японії [52] надає громадянам право на перегляд складу Верховного Суду, суддям якого може бути оголошено недовіру, хоча їх призначення не пов'язане із безпосереднім народним волевиявленням.

У Російській Федерації голосування щодо відкликання депутата, члена виборного органу місцевого самоврядування, виборної посадової особи місцевого самоврядування передбачене Федеральним Законом «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації». Щоправда, російські науковці неоліком цього закону називають відсутність

будь-якої можливості відкликання депутата, обраного за списками від виборчих об'єднань [59, с. 123], а також відсутність у суб'єктів федерації можливості самостійно регулювати механізм голосування щодо відкликання з посад без жорсткої прив'язки до інституту місцевого референдуму [20, с. 135].

У США можливість відкликання виборних осіб так чи інакше передбачена у третині штатів, при цьому у деяких з них така форма безпосередньої демократії може бути реалізована не тільки на муніципальному рівні, але й на рівні штату [1, с. 90]. У штатах, де існує інститут відкликання, також досить вільно тлумачиться принцип незмінності суддів як засобу забезпечення незалежності та неупередженості судової влади, оскільки пріоритетним вважається право на відкликання будь-якої посадової особи суб'єктами, що її обрали. На практиці ж відкликання не є надто поширеною формою прямого народовладдя, що пов'язане із доволі складною процедурою її реалізації, а точніше ініціювання. Так, у штаті Каліфорнія з моменту закріплення такого права у 1903 році до 2018 року лише двічі було ініційовано відкликання обраного мешканцями штату губернатора [222]. Щоправда, на муніципальному рівні відкликання є більш популярним, а муніципальні округи періодично публікують офіційні роз'яснювальні матеріали щодо права на відкликання місцевих депутатів [168]. Відкликання виборної особи, як правило, розпочинається збором мінімальної кількості підписів (25% від кількості виборців, що брали участь у попередніх виборах). У більшості випадків виборцям не потрібно розкривати підстави, з яких вони вимагають відкликання, хоча деякі юрисдикції передбачають її ратифікації у суді [205]. Кінцевий результат процедури відкликання обов'язково завершується загальним голосуванням (так зване recall election – «відзивне голосування»).

Відкликання виборних посадових осіб як форму безпосередньої демократії варто відмежувати від споріднених інститутів, що мають лише деякі ознаки відкликання чи розпуску. Так, відповідно до пункту 6 статті 60

Конституції Австрії [44] Федеральний президент може бути усунений з посади на підставі народного голосування на вимогу Федеральних зборів. Відповідно до статті 48 Конституції Латвійської Республіки [46] Президент держави має право порушити питання про розпуск сейму. Після цього має відбутися народне голосування. Проте, на нашу думку, наведені інститути конституційного права за своєю суттю не є ані відкликанням, ані розпуском. Саме тому ми не можемо погодитися із позицією В.М. Руденка, який вважає, що ініціатива розпуску може належати як громадянам, так і вищим посадовим особам відповідного рівня влади [127]. Вважаємо, що, як і будь-яка форма прямої демократії, відкликання може бути ініційоване виключно суб'єктами безпосереднього народовладдя. У випадку ініціювання відкликання або розпуску вищими посадовими особами на голосування фактично ставиться питання згоди чи незгоди громадян із владними рішеннями таких осіб. Народ не здійснює безпосереднє владне волевиявлення, а лише наділяється правом санкціонувати владне рішення посадової особи. Більше того, процес відкликання має як розпочатися владним волевиявленням громадян, так і завершитися ним.

У контексті вищезазначеного, звертаємо увагу на законодавче врегулювання даного інституту у вітчизняному законодавстві. Ця форма, на перший погляд, є найбільш законодавчо розроблених в Україні серед даної групи форм безпосередньої демократії. Щоправда, вона не набула достатньо широкого вжитку та й механізм її реалізації далекий від її сутності та призначення. Відповідно до положень Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» [117] територіальна виборча комісія приймає рішення про відкликання депутата за народною ініціативою (у разі якщо депутат був обраний шляхом самовисування) або про звернення до вищого керівного органу партії, місцева організація якої висувала відповідного депутата, щодо відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою. В останньому випадку вищий керівний орган партії відповідно до статуту партії розглядає звернення територіальної виборчої комісії щодо відкликання депутата

місцевої ради за народною ініціативою та приймає рішення про відкликання такого депутата за народною ініціативою або про відмову в задоволенні цієї ініціативи. Як бачимо, виборці фактично усуваються від вирішення питання щодо відкликання обраного ними представника. У такому випадку навряд чи доречно говорити про те, що чинне українське законодавство у повному обсязі забезпечує право народу на реалізацію належної йому влади у формі відкликання з посад.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що деякі науковці [37], аналізуючи інститут відкликання депутатів, не відмежовують його від інституту дострокового припинення повноважень, що є неприпустимим. Відкликання з посад — це, насамперед, складний акт народного волевиявлення. Реалізація цієї форми прямого народовладдя, а точніше її кінцевий результат, може бути підставою для дострокового припинення повноважень виборних осіб. Механізм відкликання та розпуску передбачає процедуру таємного голосування, якій передусь відповідна ініціатива, консультації та інші, визначені законодавством, підготовчі дії, спрямовані на встановлення справжніх уподобань громадян. Право виступити з ініціативою та взяти участь у голосуванні з відкликання і розпуску мають виборці округів, у яких відбувалося голосування з виборів депутата, виборної посадової особи або виборного органу державної влади (органу місцевого самоврядування).

Така форма прямого народовладдя цілком узгоджується і з пропорційною виборчою системою, як це має місце в Швейцарії. Проте, саме у поєднанні з мажоритарною виборчою системою реалізація даного інституту відповідає принципам розумності та справедливості. При цьому, вважаємо, що відкликання найбільш ефективним є саме на місцевому рівні, оскільки її реалізація спрощується як з точки зору організації, так і з точки зору своєчасності. Окрім того, саме на місцевому рівні виборні особи перебувають під перманентним контролем виборців. Подібна позиція була висловлена Н.О. Петровою [104], яка зазначила, що при видимій

необхідності такого інституту, право відкликання можливе лише в системі місцевого самоврядування. Щоправда, ми не заперечуємо можливість впровадження інститутів відкликання та (або) розпуску на загальнодержавному рівні, але вбачаємо у цьому збільшення політичних ризиків, які обов'язково супроводжуватимуть їх реалізацію. Більше того, К.М. Тахтарев вказував на те, що швейцарська демократія є прикладом того, як заміна представницького правління в окремих республіках загального республіканського союзу системою прямого народного врядування неминуче призводить до встановлення народного самодержавства і в загальній системі управління союзом[145].

Дійсно, інститут відкликання (розпуску), як і будь-яка інша форма прямого народовладдя, що реалізується шляхом голосування, містить значну політичну складову. Деякі автори [162] ставлять під сумнів доцільність існування такої форми безпосередньої демократії, вказуючи на її внутрішню суперечливість та сумнівність у політичному плані. Однак, це свідчить лише про те, що законодавчому закріпленню підлягають механізми, які дозволять, з одного боку, уникнути зловживання відкликанням, а з іншого дадуть можливість виборцям позитивно впливати на політичну ситуацію на місцях. Як слушно зауважує Є.М. Заболотських [32], інститут відкликання дозволяє громадянам бути постійно включеними у процес діяльності представницьких органів влади. Подібну позицію було висловлено й В.М. Руденком, який є прихильником даної форми прямого народовладдя. Так, науковець вказує, що інститут відкликання розширює можливості громадян щодо формування дієздатного, авторитетного складу представницьких органів влади, є гарантією посилення позитивної юридичної відповідальності депутатів. Відтак, переконані, що дана форма прямого народовладдя має обов'язково знайти своє відображення у поточному законодавстві.

Наділення народу правом на відкликання обраних представників є безумовною складовою народного суверенітету. Відсутність у суб'єкта права на відкликання свого представника є неприпустимим, оскільки

волевиявлення довірителя є первинним порівняно із діяльністю представника. Право на відкликання представника характерне, насамперед, для приватного права, проте може і повинно бути у повній мірі реалізоване й у сфері публічно-правових відносин. При цьому, відкликання можна розглядати як один з механізмів реалізації народного суверенітету винятково у тому випадку, коли питання відкликання виборної посадової особи вирішується самими виборцями, а не обмежується лише проявом ініціативи та передачею питання на розгляд політичним партіям, органам влади чи іншим інституціям.

Впровадження форм безпосередньої демократії, які реалізуються шляхом голосування, є нагальною необхідністю, у тому числі й для вітчизняної правової системи. Проте, можливості для їх реального застосування відкриваються лише за наявності законодавства, що визначає особливості проведення референдуму та випадки і способи його проведення під час реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Наразі актуальною проблемою вітчизняної правової системи можна вважати відсутність законодавства про референдум, як загальнодержавний, так і місцевий. При цьому, наявні законопроекти (наприклад, проект Закону України «Про Всеукраїнський референдум» від 23 червня 2015 року № 2145а, що був внесений до порядку денного Верховної Ради України 20 березня 2018 року [111] або ж проект Закону України «Про місцевий референдум» від 08 липня 2015 року № 2145а-3, внесений до порядку денного українського парламенту 20 березня 2018 року), хоча і містять посилення на голосування стосовно народної правотворчої ініціативи, народного вето, відкликання чи розпуску, проте не деталізують механізм їхньої реалізації та жодним чином не відокремлюють їх від референдуму як такого. За наявності належним чином врегульованої системи голосування за допомогою механізмів референдуму у громадян з'явиться реальна можливість захистити свої інтереси та сприяти задоволенню власних потреб та інтересів суспільства шляхом застосування таких нетипових (допоміжних)

форм прямого народовладдя як: народне вето, народна правотворча ініціатива, відкликання та розпуск. Зазначені форми можуть бути ініційовані виключно народом, мають абсолютний характер та використовують механізми голосування лише як організаційний етап для встановлення остаточної волі народу. Вони дозволяють встановити ефективний контроль народу над представницькими органами державної влади та місцевого самоврядування. Проте, їм характерна певна складність реалізації, що спонукає до пошуку нових, зокрема таких, що характеризуються більшим ступенем інтерактивності, форм прямого народовладдя.

2.2 Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються у формі зібрань та звернень

Форми реалізації права народу на владу пройшли значні еволюційні зміни, про які ми говорили ще у першому розділі нашого дисертаційного дослідження. Первинною формою безпосередньої демократії були загальні збори, які з часом втратили значну частину своєї ефективності на загальнодержавному рівні. Проте й досі вони виступають одним зі способів забезпечення комунікативного зв'язку між владою та суспільством. Крім того, безпосередня демократія передбачає спонукання її суб'єктами уповноважених органів та посадових осіб до прийняття владних рішень. Таким чином, необхідним є існування механізмів звернення суб'єктів безпосередньої демократії із відповідними спонукальними актами до органів державної влади та місцевого самоврядування. Виходячи з цього, важливими групами нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії є форми, що реалізуються у вигляді зібрань (збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, консультації, мітинги, пікети тощо), а також форми, що реалізуються шляхом звернень (петиції, місцеві та народні ініціативи).

Реалізація безпосередньої демократії у формі зібрань актуальна, передусім, на рівні місцевого самоврядування, хоча, у випадку з мітингами

чи пікетами, може набувати загальнодержавного значення. У будь-якому випадку мова йде про форми, що мають масовий характер та становлять собою зібрання суб'єктів безпосередньої демократії для вирішення питання про прийняття суспільно важливого правового акту чи спонукання до його прийняття уповноважених органів та посадових осіб.

Вирішення актуальних проблем місцевого значення можливе через загальні збори громадян за місцем проживання. Характерним для такої форми безпосередньої демократії є поєднання вираження волі, її обговорення та формування владного рішення. Як правило, у загальних зборів громадян за місцем проживання є досить широке коло повноважень, проте законодавство далеко не завжди передбачає право ухвалення нормативних актів на загальних зборах. Ступінь впливу загальних зборів на владу є досить високим, оскільки прийняті рекомендаційні акти завжди спрямовані на спонукання органів влади до відповідних дій. Однак без надання загальним зборам права ухвалювати обов'язкові рішення з актуальних питань місцевого значення їх ефективність розкривається не повною мірою. Сучасні правові системи вважають учасниками зборів всіх громадян, наділених виборчим правом, що проживають на відповідній території.

Практика застосування такої форми безпосередньої демократії свідчить про те, що загальні збори, як правило, не збираються в міських утвореннях, а в сільській місцевості скликаються за ініціативою місцевих органів влади і проводяться по сформованому ними порядку денному[126]. Дослідники даного інституту вказують, що сьогодні популярність загальних зборів стрімко знижується навіть у регіонах, де питання місцевого значення традиційно вирішувалися мешканцями на загальних зборах, а саме в Швейцарії та історичному регіоні США – Новій Англії, який охоплює штати Коннектикут, Мен, Масачусетс, Нью-Гемпшир, Род-Айленд та Вермонт. Де загальні збори наразі активно використовуються, так це у невеликих громадах. Ситуація, що склалася, пояснюється високою вартістю прийняття рішень в результаті прямої демократії в містах з великою чисельністю

населення [206]. Причину цього досить вдало описав Р. Даль, зазначивши, що ефективність загальних зборів обернено пропорційна кількості їх учасників. Дослідник стверджує, що під час проведення великих загальних зборів у обговоренні питань фактично можуть взяти участь не більше ста чоловік, які по суті стають представниками інших громадян, наділяючи дану форму безпосередньої демократії ознаками представницької системи [25, с. 106-107]. Саме тому непоодинокими є твердження, що інститут зібрань є останньою «реліктовою» формою безпосереднього прямого самоврядування народу, оскільки у сучасному суспільстві вона є неефективною і такою, що приречена на поступове зникнення [126]. Вважаємо таку позицію занадто категоричною, оскільки в межах невеликих населених пунктів, де кількість суб'єктів безпосередньої демократії не є значною, загальні збори можуть стати ефективним виразником справжньої волі мешканців населеного пункту. Під час загальних зборів відбувається поєднання кількох проявів безпосередньої демократії: формулювання конкретної проблематики, її спільне обговорення, пошук компромісу та прийняття рішення. У такому випадку загальні збори фактично виконують функції представницького органу місцевого самоврядування, інколи замінюючи його, що, втім, не позбавляє їх статусу форми безпосередньої демократії. У законодавстві США інститут загальних зборів суттєво трансформувався й наблизився до представницької демократії. Акт про відкриті збори штату Вашингтон (Open Public Meetings Act) [214] прямо вимагає, щоб всі збори місцевих законодавчих органів були публічні і відкриті для місцевих жителів-громадян США. Під зборами в законі розуміються зустрічі обраних представників населення - депутатів і інших обраних посадових осіб. Місцеві законодавчі органи мають забезпечити можливість участі місцевих мешканців у таких зборах як слухачів, чим забезпечується прозорість, відкритість та підзвітність повсякденної роботи місцевих органів влади, а не участь громадян в прийнятті владних рішень.

Вітчизняне законодавство щодо правового регулювання загальних зборів громадян наразі містить деякі концептуальні недоліки. Право на участь в реалізації влади на місцевому рівні шляхом загальних зборів гарантується Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», який визначає їх як зібрання всіх чи частини жителів села (сіл), селища, міста для вирішення питань місцевого значення, а у правовому регулюванні відсилається до спеціального закону та статутів територіальних громад. Щоправда, спеціального закону про загальні збори громадян за місцем проживання так і не було прийнято. Статутне регулювання має такий самий узагальнюючий характер, як законодавче. Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 року № 3748-ХІІ затверджено чинне нині Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні. Статтею 7 даного положення визначається, на перший погляд, широка компетенція зборів. Проте, проаналізувавши її, стає очевидною відсутність права загальних зборів на прийняття обов'язкових рішень, адже можливість «обговорення», «розгляду», «заслуховування», «внесення пропозицій» не передбачає вирішення певного питання по суті й остаточно. У випадку ж прийняття певного рішення, згідно з Положенням воно проводиться в життя головами відповідних Рад, їх виконавчими органами, органами територіальної самоорганізації громадян. Мова йде не про виконання, публікування тощо, а саме про проведення у життя, що означає відсутність у рішення загальних зборів статусу нормативного акту, тобто ознаки загальної обов'язковості його виконання суб'єктами правовідносин. Більше того, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» ще більше нівелює значення загальних зборів, вказуючи, що прийняті на них рішення враховуються органами місцевого самоврядування. Очевидно, що надання загальним зборам широких повноважень може призвести до деструктивних наслідків, проте відсутність таких повноважень ставить під сумнів необхідність існування такого інституту взагалі. Вдалим і водночас компромісним підходом до урегулювання зазначеної ситуації вважаємо

приписи Федерального Закону Російської Федерації «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації», де, зокрема визначено, що будь-яке рішення загальних зборів громадян має стати предметом розгляду відповідного органу місцевого самоврядування.

Іншим проблемним аспектом досліджуваної форми безпосередньої демократії є доцільність її існування в територіальних одиницях з великою чисельністю населення. Чинне законодавство встановлює умови правомочності загальних зборів, а саме участь них не менше половини мешканців, що проживають на відповідній території та мають право участі у зборах. Наприклад, Київська міська рада рішенням від 19.04.2018 року № 494/4558 затвердила Положення про загальні збори членів територіальної громади за місцем проживання у місті Києві та визначила можливість проведення загальних зборів мешканців міста Київ, його районів, мікрорайонів. Очевидно, що загальні збори мешканців таких територіальних одиниць є фізично неможливими. Вважаємо, що надання можливості проведення загальних зборів мешканців територіальних одиниць, де кількість осіб, що мають право брати участь в них, перевищує 200 осіб є недоречним та таким, що на практиці неможливо реалізувати. Надання права на участь в загальних зборах, встановлення правомочності яких майже неможливе, видається сумнівним і скидається на звичайну фікцію. У чисельних територіальних громадах мова має йти, на нашу думку, про основи представництва, а саме конференції громадян за місцем проживання.

Таким чином, загальні збори громадян за місцем проживання, як зібрання мешканців відповідної територіальної одиниці, є ефективним та таким, що відповідає інтересам мешканців, механізмом вирішення актуальних питань місцевого значення, проте, виключно у випадку надання їм права ухвалювати обов'язкові рішення та проведення їх в межах сіл та інших територіальних одиниць з незначною чисельністю населення.

Більшою ефективністю та поширеністю визначається інша форма безпосередньої демократії, що реалізується у формі зібрань, а саме

громадські слухання. Вони становлять собою публічне обговорення суспільно важливих питань. При цьому, назва такої форми безпосередньої демократії презюмує процес слухання, заслуховування. Звертаємо увагу на те, що сенсом громадських слухань є заслуховування не представників владних інституцій, а власне громадян. До безпосереднього обговорення залучаються широкі прошарки населення, що дозволяє забезпечити повноцінну участь максимальної кількості громадян у процесі прийняття рішень, як правило, місцевого значення. Важливо усвідомити, що громадські слухання не передбачають власне прийняття рішень. На відміну від загальних зборів за місцем проживання, дана форма безпосередньої демократії не має на меті прийняття рішень як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру. Участь у процесі прийняття рішень у такому випадку означає обговорення, тобто забезпечення діалогу між представниками влади та громадянського суспільства з метою формування спільної позиції щодо винесеного питання, яке б повною мірою відповідало справжнім інтересам суспільства та влаштовувало владу. Основна мета громадських слухань – забезпечення прямої комунікації між владою й суспільством та діалогу всередині спільноти з приводу найбільш важливих питань, та вироблення загальної бачення. Ухвалення ж рішення, як кінцевий етап такого діалогу, здійснюється відповідним органом державної влади чи місцевого самоврядування.

Одним з найбільш відомих ідеологів такої форми безпосередньої демократії є німецький науковець Юрген Габермас, який обґрунтовував необхідність функціонування так званої деліберативної демократії - форми політичної організації та устрою суспільства, за якої владні рішення легітимуються попереднім діалогом з суспільством. Науковець зауважував, що лише ті, кого це безпосередньо стосується, можуть з точки зору учасників практичних обговорень так чи інакше усвідомити собі те, що в рівній мірі є благом для всіх [149, с. 94]. Варто звернути увагу, що Ю. Габермас власне не був поборником безпосередньої демократії, адже суб'єктом прийняття

рішень вважав саме владні інституції. Головним, з точки зору деліберативної демократії, є нерозривність ефективного демократичного процесу з процесом комунікації. Дійсно, на місцевому рівні таку комунікацію забезпечують саме громадські слухання.

Головним недоліком такої форми безпосередньої демократії, на яку звертають увагу дослідники, є неузгодженість та суперечливість інтересів та позицій різних груп населення та їх протестні настрої, [39, с. 120], які можуть призвести до провалу слухань та нівеляції їх сенсу. Щодо зауважень на нерепрезентативність такого роду зібрань та обмеженість заздалегідь обраною тематикою, то це скоріше не недолік громадських слухань, а їх особливість, яка дозволяє забезпечити їх організоване проведення.

Інститут громадських слухань – один з найбільш наближених до загальних зборів, як первинної форми безпосередньої демократії. Із втратою можливості забезпечення ефективної участі мешканців адміністративно-територіальних одиниць в зборах, більш доцільним виявилось вільне обговорення актуальних питань усіма бажаючими без будь-яких вимог до кворуму та необхідності безпосереднього прийняття владного рішення. Тривалий час така форма безпосередньої демократії не набувала правового закріплення, хоча ефективно реалізовувалась у США, де в подальшому й отримали законодавчий статус і набули відомої сьогодні форми, яку перейняли європейські країни. Щоправда, громадські слухання фактично розглядаються як більш сучасна форма загальних зборів, а тому не мають прямого законодавчого розмежування [171]. Закон штату Нью-Йорк про місцеве самоврядування [211] передбачає обов'язкове проведення громадських слухань перед прийняттям муніципальними органами нормативно-правових актів. Також слухання передують ухваленням рішень щодо надання права землекористування чи внесення змін до бюджету. Про такі слухання за п'ять днів має бути оголошено в засобах масової інформації.

Вітчизняне законодавство визначає громадські слухання як зустрічі членів територіальної громади з депутатами місцевої ради та посадовими

особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Як бачимо, законодавець зробив ухил на заслуховування представників владних інституцій, а не громадськості, що порушує саму суть громадських слухань. Щоправда, надання права членам територіальної громади порушувати питання та вносити пропозиції дещо компенсує не виправданий ухил в сторону звітування органів місцевого самоврядування перед населенням. Надзвичайно важливим є обов'язок органів місцевого самоврядування розглянути пропозиції, що були внесені на громадських слухань. Це значно підвищує їх ефективність порівняно із загальними зборами за місцем проживання, рішення яких лише враховуються, що навряд може мати якісь правові наслідки.

Регулювання порядку скликання та проведення громадських слухань Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» віддано до відання територіальних громад, а саме їх статутів, що призводить до досить різних підходів до даного інституту. Так, чимало місцевих рад ухвалили положення щодо проведення громадських слухань, наприклад, 8 жовтня 2015 року Київською міською радою було прийнято рішення Про затвердження Порядку організації громадських слухань в місті Києві [116]. Аналогічна ситуація виникла в містах Вінниця, Донецьк, Житомир, Миколаїв, Суми, Харків, Черкаси, Чернівці та Чернігів. Прийняття спеціального нормативно-правового акту виглядає цілком логічним, проте не повною мірою узгоджується з положеннями ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування».

Статути більшості обласних центрів України надають право ініціювати проведення громадських слухань органам місцевого самоврядування та членам територіальної громади. Щоправда, вже згаданий нами Порядок організації громадських слухань в місті Києві, надає право ініціативи виключно членам територіальної громади. Вважаємо, що таке обмеження є

неприпустимим з огляду на те, що саме ініціативи, що виходять від органів місцевого самоврядування дозволяють забезпечити належну організацію та порядок денний громадських слухань. Передбачене Порядком право мешканців запрошувати на громадські слухання представників владних інститутів не передбачає обов'язку останніх приймати такі запрошення. За такої ситуації втрачається сенс громадських слухань, а саме діалог між владою та суспільством. При цьому, статuti більшості обласних центрів, які врегульовують даний інститут, не містять достатньої деталізації, яка б дозволила ефективно ініціювати та проводити громадські слухання. Така ситуація свідчить про доцільність існування окремого нормативно-правового акту, який би включив у себе усі необхідні процедурні моменти громадських слухань.

Таким чином, громадські слухання це форма діалогу між владою та суспільством, яка полягає у проведенні вільних зібрань, на яких заслуховуються позиції громадян щодо конкретних суспільно важливих питань та відбувається пошук шляхів його вирішення уповноваженими на те органами влади чи їх посадовими особами.

Особливими зібраннями, які спрямовані на вираження певної точки зору, думки, позиції, суспільного настрою є мітинги, пікети, демонстрації, протести тощо. Це ті форми безпосередньої демократії, що не мають конструктивної основи, проте спрямовані на донесення волі громадян до держави в особі органів державної влади чи місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Таким формам зібрань характерний спонукально-інформативний характер. Їх правове регулювання носить загальнодозвільний характер. Право на мирні зібрання гарантується більшістю конституцій сучасних держав. Законодавство обмежує таке право виключно в частині вимог дотримання законності та правопорядку. Як зазначив Конституційний Суд України у своєму рішенні від 19 квітня 2001 року у справі № 1-30/2001 «право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в статті 39 Конституції України, є їх

невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Основним Законом України. Це право є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо» [116].

Участь у таких зібраннях може мати різні мотиваційні основи та бути спричинена проблематиками різного рівня, проте завжди кінцевою метою має врахування суб'єктами владних повноважень відповідної позиції. Особливістю таких зібрань є те, що вони характеризуються простотою вираження волі та дієвістю, що ґрунтується виключно на рівні правової культури у державі та відкритості владних інституцій. Ці форми безпосередньої демократії набувають актуальності у випадку неможливості реалізації народом своєї влади через інші форми, як типові, так і нетипові.

Більш прогресивним механізмом впливу суспільства на владні процеси є звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування або їх посадових осіб – форма комунікації між громадянами та суб'єктами владних повноважень. Даний інститут забезпечує ефективну комунікацію громадянського суспільства з владою. Як слушно зазначає К.В. Под'ячев (109, с. 17), інститут звернення громадян виконує функцію соціального контролю інститутів публічної влади, а також вираження думки щодо різноманітних суспільних проблем. Звернення громадян не можна розглядати як форму безпосередньої демократії, проте саме через механізми даного інституту можуть реалізовуватися деякі важливі форми безпосередньої демократії, такі як петиції чи ініціативи.

Петиції, як правило, розглядають як письмові колективні звернення, що надсилаються до органів державної влади чи місцевого самоврядування та містять прохання чи клопотання щодо вирішення тих чи інших суспільно важливих питань. Вперше таке право було гарантоване у 1689 році у «Білі про права», де було передбачено право підданих звертатися з проханнями до

короля. Більш сучасна форма донесення суспільних настроїв і побажань до владних інституцій була закріплена у Конституції Франції 1791 року, де було прямо передбачене право звертатися до органів влади з петиціями. Перша поправка до Конституції США передбачила право громадян звертатися до уряду з проханням усунути якусь кривду [54]. Право на петиції сьогодні гарантується конституціями багатьох держав. Наприклад, стаття 17 Основного Закону ФРН 1949 року гарантує кожній людині право як індивідуально, так і разом з іншими особами звертатися письмово з проханнями або скаргами до компетентних органів, у тому числі законодавчих. Такий механізм встановлення комунікативного зв'язку з владою більш детально розкривається положеннями законодавства про звернення громадян. Гарантією ефективності вираження суспільної волі у формі петицій є обов'язок владних інституцій розглянути їх та відреагувати чи то в формі відповіді, чи то в формі прийнятого рішення, яке б вирішувало порушене в петиції питання.

Наразі такий спосіб комунікації суспільства і влади майже повністю реалізується у електронній формі, а тому має розглядатися в контексті прямої електронної демократії. Так, парламентські платформи для подання електронних петицій створені у більшості країн Європейського Союзу. При цьому, подання такої петиції може стати підставою для проведення громадських слухань, як це має місце, наприклад, у Литві, хоча більш поширеним наслідком є звичайне обговорення в комітетах [135]. Щоправда, право колективних звернень у письмовій формі не може бути жодним чином обмежене, не дивлячись на зміщення акцентів у бік інформаційно-комунікативних технологій.

Звернення громадян у формі ініціатив забезпечує не просто вираження волі суб'єктів безпосередньої демократії, але й формування та донесення до органів влади конкретних питань, що потребують вирішення, а також відображення бажаних для суспільства шляхів їх вирішення. Таку форму безпосередньої демократії варто відрізнити від ініціатив правотворчих. Як

вже було нами встановлено в попередньому підрозділі даного дослідження, правотворча ініціатива передбачає наявність проекту нормативно-правового акту (немає значення детального чи приблизного). У випадку ж зі звичайними ініціативами мова йде про формулювання проблематики чи внесення пропозицій. Внесення такої ініціативи саме по собі не активує законодавчий процес. Науковці цілком обґрунтовано визначають такий тип ініціатив як непрямі ініціативи або ж як ініціативи порядку денного (*agenda initiative*) [164]. Це пов'язано з тим, що громадяни фактично беруть участь у формуванні порядку денного уповноваженого органу влади.

Говорячи про ініціативи як форму безпосередньої демократії, за загальним правилом, маються на увазі саме місцеві ініціативи, хоча вони цілком можуть мати місце і на загальнодержавному чи навіть міждержавному рівні. Так, Договір про Європейський Союз (в редакції Лісабонського договору) [29] передбачив право на європейську громадянську ініціативу, яка має забезпечити безпосередню участь громадян ЄС у здійсненні його політики. Ініціативу на себе можуть взяти не менше 1 мільйона громадян ЄС та запропонувати Комісії Європейського Союзу спрямувати відповідну пропозицію на розгляд до Європейського парламенту та Ради Європейського союзу. Фактично, мова йде про формулювання та донесення до органів влади ЄС певних пропозицій, які громадяни вважають доцільними. У тому, що європейська громадянська ініціатива не становить собою ініціативу правотворчу легко переконатися відвідавши веб-сайт ініціативи Right2Water [235] - однієї з чотирьох ініціатив, що набрали необхідну кількість підписів. Згідно з текстом ініціативи на розгляд Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу вноситься проблема забезпечення доступу до води як в межах ЄС, так і поза ним.

Місцеві ініціативи є однією з найбільш ефективних форм безпосередньої демократії, що реалізуються на локальному рівні. Їх сутність полягає у спонукальному акті населення адміністративно-територіальної одиниці, спрямованого на вираження його волі у формі пропозиції чи

формулюванні проблематики та адресованої органу місцевого самоврядування, уповноваженому на ухвалення владних рішень щодо такої пропозиції або вирішення порушених питань. Ця форма безпосередньої демократії характеризується чіткою спрямованістю волі від територіальної громади до органу місцевого самоврядування. З цих підстав сумнівною вважаємо позицію Ю.Е. Губені [23], який визначив місцеві ініціативи як оприлюднені або іншим способом доведені до населення і акцептовані ним плани зміни потенціалу, внутрішнього середовища, умов життя і життєдіяльності громади. Таке формулювання суперечить власне сутності безпосередньої демократії та інституту місцевих ініціатив, адже ініціатива доводиться до відома органів влади та може акцептуватися останніми під час її розгляду.

Вітчизняне законодавство передбачає право членів територіальної громади ініціювати розгляд у раді будь-якого питання віднесеного до відання місцевого самоврядування. З відповідного положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вбачається, що місцева ініціатива фактично не обмежується за об'єктом, адже воля суб'єктів безпосередньої демократії може стосуватися будь-якого питання, яке належить до компетенції місцевої ради. При цьому, адресатом ініціативи може бути виключно представницький орган місцевого самоврядування.

Ефективність місцевих ініціатив забезпечується нормою про обов'язковий розгляд внесеної ініціативи на відкритому засіданні відповідної ради за участі ініціативної групи. Щоправда, на противагу такій гарантії створюється перешкода, яка значно ускладнює внесення ініціативи. Так, віднесена до сфери регулювання статутами територіальних громад процедура місцевих ініціатив не є уніфікованою та допускає невиправдане відсилання до загальних зборів громадян за місцем проживання. Наприклад, статuti міст Вінниці, Сум та Черкас передбачають, що створенню ініціативної групи передуює проведення загальних зборів громадян за місцем проживання. По-перше, таке положення розмиває межу між двома самотійними формами

безпосередньої демократії на місцевому рівні. По-друге, відбувається мінімізація шансів на успішне внесення ініціатив, пов'язане зі складністю належного проведення загальних зборів. Окрім того, статuti багатьох територіальних громад передбачають необхідність проведення загальних зборів для голосування за подання ініціативи. Так, статтею 49 Статуту територіальної громади міста Полтави визначено, що ініціативна група проводить збори громадян за місцем проживання з питань місцевої ініціативи з обов'язковим запрошенням депутатів відповідної ради. Питання кворуму загальних зборів громадян за місцем проживання положеннями про місцеву ініціативу не визначені, а тому, ймовірно, застосовуються загальні правила чинності загальних зборів як форми безпосередньої демократії. Це свідчить про майже нульову можливість внесення ініціатив на рівні міста. Більше того, обов'язкове залучення депутатів відповідних рад до загальних зборів з приводу місцевої ініціативи відкриває шляхи до політичних маніпуляцій.

З цього приводу цікавим є зарубіжний досвід правового регулювання місцевих ініціатив. Згідно з результатами досліджень Антона Суареза, першою країною, що запровадила цей механізм, була Австрія (у 1920 році), за нею - Латвія (1922), Італія (1947), Португалія (1976), Іспанія (1978) та Бразилія (1988) [229]. У 90-х роках минулого століття майже всі країни Європи та Латинської Америки закріпили право на місцеву ініціативу, за винятком Уругваю, Швейцарії та Венесуели, де ініціативи набувають інших форм, оскільки пріоритетними є механізми владного волевиявлення, які завершуються голосуванням.

Яскравим прикладом правового регулювання місцевих ініціатив є досвід столиці Аргентини. Процедура внесення та розгляду ініціатив до місцевої ради врегульована положеннями спеціального муніципального закону «Про процедуру громадської ініціативи». Відповідно до його положень ініціативна група реєструє ініціативу в уповноваженому муніципальному органу та, у випадку відповідності ініціативи нормам законодавства та її затвердження, має 12 місяців на збір підписів. Для

внесення ініціативи до міської ради достатньо підписів 1,5% виборців, зареєстрованих у Буенос-Айресі. Муніципальна влада має 12 місяців на прийняття чи відхилення внесеної ініціативи. При цьому, гарантією належного її розгляду є умова, за якої ініціатива, що зібрала на свою підтримку 15% підписів виборців, але не була прийнята чи відхилена, протягом 12 місяців обов'язково виноситься на місцевий референдум.

У європейській практиці показовими є місцеві ініціативи Фінляндії та Іспанії. Відповідно до закону про місцеве самоврядування Фінляндії [200] ініціативна група має зібрати підписи 2 % виборців, після чого ініціатива стає предметом «інтересу» місцевої палати представників. На обговорення ініціативи органу місцевого самоврядування надається 6 місяців. З метою спрощення збору підписів та їх верифікації для місцевих ініціатив була створена спеціальна онлайн-платформа. Цікавим є також і досвід Іспанії. Наприклад, у Барселоні діє Регламент громадянської участі [219], який, зокрема, визначає особливості реалізації місцевих ініціатив. Цікавим видається суб'єктний склад даної форми безпосередньої демократії в Барселоні, який є ширшим за типові форми, оскільки правом внесення ініціатив наділяються громадяни, які досягли 16 років. Перед початком збирання підписів уповноважений муніципальний орган затверджує відповідність ініціативи законодавству. Залежно від предмету ініціативи Регламент визначає мінімальну кількість підписів (від 3750 до 9000). Окрім того, даним нормативно-правовим актом визначена необхідна кількість підписів для кожного з районів міста. На розгляд муніципальної влади ініціатива передається після верифікації підписів.

Проаналізований досвід засвідчує недоцільність проведення загальних зборів громадян за місцем проживання та необхідність розроблення механізмів ефективного збору підписів на підтримку місцевої ініціативи.

Як бачимо, форми безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зібрань й звернень, є, з одного боку, найбільш природними формами участі громадян в управлінні державними і суспільними справами, а з іншого

такими, що втрачають необхідну ефективність у зв'язку ускладненням суспільних правовідносин та значною концентрацією мешканців в межах певних територіальних одиниць. Це саме ті форми безпосередньої демократії, що потребують найбільшого осучаснення, насамперед переходу в режим онлайн-функціонування з метою забезпечення їх реалізації в межах прямої електронної демократії.

2.3 Електронна пряма демократія як нова нетипова (допоміжна) форма безпосередньої демократії

Особливості реалізації гарантованого Конституцією України права народу на владу знаходяться у прямому взаємозв'язку з реальними правовідносинами, що склалися в суспільстві та іншими факторами, що визначають характер безпосереднього здійснення владного впливу на суспільні відносини з боку суб'єктів прямої демократії. Так, науково-технічний прогрес і, як результат, нові інформаційно-комунікаційні технології (далі - ІКТ), мають значний вплив на демократичні процеси. У зв'язку з цим, до широкого вжитку увійшов термін електронна демократія (e-democracy), в основі якого лежить реалізація громадянами своїх політичних прав і інтересів за допомогою комп'ютерних комунікацій, а також використання при цьому нових засобів обміну інформацією, в тому числі з державою в особі владних структур.

Очевидною серед дослідників проблем інституту демократії є думка про те, що електронна демократія завдяки сучасним технологіям може допомогти громадянам у реалізації їх активної позиції під час ухвалення суспільно важливих рішень, дозволяє зробити процес прийняття таких рішень більш прозорим, а також забезпечити належні комунікативні зв'язки всередині суспільства.

Інститут електронної демократії виник у США наприкінці XX століття і, разом з розвитком інформаційних технологій, поширився у всьому світі. Як

правило, вітчизняні вчені електронну демократію розглядають як використання ІКТ та інформаційної інфраструктури для розвитку і посилення демократичних інститутів і розширення участі громадян у суспільній та політичній діяльності [30] або ж як використання ІКТ з метою посилення демократичних процесів в умовах представницької демократії [67]. Останнє визначення варто розуміти як фактичне визнання кризи представницької демократії та необхідності пошуку альтернатив, у тому числі заснованих на використанні ІКТ. Крім того, електронну демократію так само розглядають як залучення громадян до активної участі у справах суспільства за допомогою використання комп'ютерних та інших сучасних технологій і мереж комунікації[11].

Як бачимо, позиції вчених у питанні визначення електронної демократії можна вважати максимально уніфікованими, а їх ґрунтовний аналіз дає підстави стверджувати, що даний інститут спрямований, насамперед, на забезпечення реальної можливості здійснення народом влади, носієм якої він проголошений.

Не дивлячись на подібність поглядів науковців на суть електронної демократії, її зміст не можна вважати повною мірою визначеним. Так, вона іноді протиставляється або ж і ототожнюється з електронним урядом (e-government, digital government), участю громадян у прийнятті рішень за допомогою ІКТ (e-participation), залученням громадян до електронних способів участі в прийнятті рішень (e-engagement), електронним управлінням (e-governance) [185] тощо. Вважаємо, що всі ці поняття є складовими електронної демократії, оскільки так чи інакше спрямовані на забезпечення належної участі громадян в справах місцевих і загальнодержавних за допомогою використання ІКТ. Аналогічну позицію було висловлено у звіті Європейського Парламенту «Про е-демократію в ЄС: можливості та виклики» [213], де, зокрема, зазначено, що практичним вираженням електронної демократії є електронний уряд, електронне урядування, електронне обговорення, електронна участь, електронне голосування. Саме

тому ми не можемо погодитися з позицією тих вчених, які відокремлюють електронну демократію від електронного уряду та електронного управління [76, с. 21]. Так само помилковою вважаємо позицію І.П. Лопушинського, який обмежує електронну демократію виключно технологіями електронного уряду та електронного урядування, оскільки, хоча ці поняття органічно вписуються до парадигми електронної демократії, остання ними не вичерпується.

Електронний уряд як один із стовпів е-демократії з самого початку було ідеалізовано як нову еру в залученні широких верств населення до дискусій з важливих державних питань, їх участі (представництва) у вирішенні цих питань, відкритості та підзвітності уряду. Однак на практиці електронний уряд часто обмежується простим поширенням інформації про діяльність державних структур засобами інформаційних технологій. У цьому напрямку Україна не пасе задніх. Так, кожна державна установа відображає свою діяльність на офіційній сторінці в мережі Internet, а також в різних соціальних мережах, зокрема Facebook. Така діяльність держави фактично не включає у себе дієвого зворотного зв'язку із суспільством, характерним для безпосередньої демократії, проте, безумовно, спрямована на сприяння в її реалізації[84, с. 26].

Електронне урядування (e-governance) на відміну від електронного уряду (e-government) передбачає певний зворотний зв'язок із суспільством, передусім за допомогою механізмів здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виходячи з особливостей електронної демократії, деякі вчені розглядають її як форму безпосередньої демократії [179]. Такий висновок, можемо припустити, заснований на високій інтерактивності механізмів електронної демократії, спрямованих на безпосередню участь громадян в державних та інших суспільно важливих справах. Така позиція заслуговує на увагу, проте не можна забувати, що далеко не всі елементи електронної демократії здатні забезпечувати прямий, безпосередній прояв волі народу, а

також незворотні правові наслідки такого прояву. Класичні її елементи забезпечують нормальне існування демократичного суспільства, проте самі по собі не дозволяють народу реалізовувати належну йому владу.

Говорячи про місце електронної демократії серед форм демократії, погодимося з позицією вчених, які відносять її до форм народовладдя [113, с. 103]. При цьому, вона не вписується до традиційної класифікації форм демократії на представницьку і безпосередню, оскільки частково проникає до обидвох цих форм. У той самий час, П.В. Куфтиревим висловлена думка про те, що саме формулювання «е-демократія», яка має на увазі, що вона стає формою демократії, є умовною [62, с. 35], оскільки використання ІКТ не приводить до нової сутності демократії, а лише зміщує акценти на форми, методи і інструменти її забезпечення. Така позиція, на нашу думку, є недостатньо аргументованою, оскільки е-демократія ґрунтується на нових демократичних принципах, заснованих на доступності інформації, швидкості і комфорті у вираженні громадянами своєї думки, що, врешті-решт, не притаманно іншим формам безпосередньої демократії. Вона характеризується високою інтерактивністю зв'язків суспільства і держави, реалізація яких у повній мірі неможлива за межами електронної демократії. При цьому, як безпосередня, так і представницька демократія, хоча й за допомогою різних механізмів, але все ж спрямовані на забезпечення прав і свобод людини, транспарентності у діяльності державних інститутів, поділ гілок влади, побудову правової держави. Не дивлячись на це, справедливості їх поділу на форми демократії не викликає сумнівів.

Великі можливості е-демократії дозволяють говорити про налагодження зв'язку між державою і суспільством, а також розширення можливостей громадян доносити свою волю до державних структур або спрямовувати їх подальшу діяльність у певне русло. Саме тому, не можемо не погодитися із позицією деяких учених, які вказують на те, що система електронної демократії в умовах постіндустріального суспільства створює найбільш оптимальні можливості для реалізації безпосередньої

демократії[113, с. 103]. Сама по собі електронна демократія глибоко проникла і в механізми представницької демократії, проте неухильно тяжіє саме до демократії безпосередньої, оскільки вирішує головне її завдання, а саме забезпечує безперервний інтерактивний зв'язок між державою і народом. Оскільки інститут е-демократії є багатограним і таким, що включає в себе, крім класичних елементів, згаданих вище, ще й ті, які безумовно спрямовані на реалізацію народом своєї влади шляхом використання ІКТ для безпосереднього прийняття суспільно-значимих рішень та/або спонукання владних структур до їх прийняття. Як бачимо, такі елементи за своєю суттю є проявами або формами безпосередньої демократії. Сутність прямої електронної демократії полягає у реалізації народом свого права на безпосередню участь в управлінні державою та прийнятті суспільно важливих рішень владного характеру шляхом використання механізмів ІКТ. Тому, повертаючись до правової позиції Європейського Парламенту щодо складових електронної демократії, можемо констатувати, що електронне обговорення, електронна участь, електронне голосування є тими елементами, що спрямовані на залучення громадян до участі в прийнятті суспільно важливих рішень, а отже повною мірою вписуються в парадигму прямого народовладдя, а точніше прямої електронної демократії. Відтак, остання є невід'ємним і надважливим елементом електронної демократії та, одночасно, формою прямого народовладдя. При цьому, пряма електронна демократія є особливою технократичною формою безпосередньої демократії та охоплює механізми інших форм прямого народовладдя. Вона характеризується свободою, прозорістю, доступністю та незалежністю.

На важливості зміни підходу до демократичних процесів ще у 2009 році наголошував Комітет Міністрів Ради Європи, який видав рекомендації з уніфікації європейського законодавства в контексті інтеграції ІКТ до системи безпосередньої демократії [191]. Вже у 2016 році Європарламент підбив підсумки роботи держав-членів ЄС у напрямку впровадження практики електронної демократії [213]. Так, було зазначено,

що елементи електронної демократії сприяють розвитку форм взаємодії приватних та публічних інституцій, здатні пом'якшити рівень суспільного невдоволення традиційною політикою ЄС. Окрім того, пряма електронна демократія забезпечить існування належних комунікативних зв'язків у європейському суспільстві та створить умови для підвищення рівня обізнаності громадян у державних справах. Саме поширення практики прямої електронної демократії розглядається чи не єдиним шляхом подолання так званого «європейського дефіциту демократії», про який йдеться у вже згадуваній нами резолюції ПАРЄ № 1746 2010 року.

Не можна оминати увагою той факт, що значна частина звіту Європейського Парламенту присвячена важливості вивчення досвіду Естонії у впровадженні електронної демократії, зокрема прямої електронної демократії, яка виражається у застосуванні практики електронного голосування (e-voting). Так, головною ідеєю, що започаткувала реформу демократії, стало створення порталу, який надасть громадянам можливість відкрито висловлювати свої думки і вносити пропозиції щодо вдосконалення державного управління та законодавчої системи, а також обговорювати нові ініціативи, які зачіпають різні сфери життя суспільства. Завданням реформи стала більш активна участь виборців у формуванні державної політики та усунення бар'єрів між суспільством і державою. Ці ж ідеї лягли в основу проекту Estonian E-Citizen, в рамках якого створено два електронних ресурси: Citizen Portal і Information Portal. Портали, якими управляє Департамент державної інформаційної системи Естонії, відкривають двері до електронної держави, інформуючи громадян про їхні права та обов'язки, а також надаючи доступ до баз даних, електронних послуг, віртуального офісу тощо [63]. Важливим для аналізу є досвід адаптації законодавства Естонії згідно з реформою демократії. Так, відповідно до § 60 Конституції Естонії члени Рийгикогу обираються на вільних виборах за принципом пропорційності. Вибори мають бути загальними та прямими. Голосування має бути таємним [233]. Однак, у зв'язку з тим, що електронне голосування потребує

верифікації учасників, таємність голосування стає досить сумнівною. При цьому, положення Конституції Естонії не були піддані змінам. У зв'язку з цим було використано телеологічний підхід до інтерпретації конституції, зокрема обґрунтовано, що у випадку електронного голосування принцип таємності варто розглядати як захист особи від будь-якого тиску чи впливу на неї або на результат волевиявлення. При цьому, якщо конфіденційність гарантується на виборчій дільниці, і якщо всі, хто проголосував через Інтернет, мають необмежене право прийти на дільницю у день виборів та замінити електронне волевиявлення на класичне, то цілі принципу таємності фактично досягнуті [181]. Така позиція є цілком виваженою та такою, що відповідає найбільш вірогідним викликам сьогодення.

Пряма електронна демократія може реалізовуватися через механізми, що за своїм вираженням становлять інші форми безпосередньої демократії, як типові (основні), так і нетипові (допоміжні). Зокрема, найбільш популярним серед дослідників електронної демократії є вираження волі народу у формі електронного голосування. У той час, як вибори та референдум, будучи основними формами прямого народовладдя, є значними політичними подіями, електронне голосування під час їх проведення утворює новий спосіб участі громадян у політичних процесах на основі демократичних принципів та ідей. Як слушно зазначив з цього приводу грецький дослідник інституту електронної демократії Нікос Франгакіс [184], електронне голосування це не просто розширення можливостей мережі Інтернет або шляхів урядування, це новий спосіб реалізації права народу на владу, це особлива транзакція, яка дозволяє сторонам одночасно зберігати анонімність та бути верифікованими. Такий погляд на електронне голосування дозволяє сформулювати позицію про те, що пряма електронна демократія, не дивлячись на використання механізмів інших форм прямого народовладдя, не може ототожнюватися з ними та залишається відокремленою формою безпосередньої демократії. Певна відособленість прямої електронної демократії в системі форм прямого народовладдя

підтверджена позицією Європейського Парламенту, який визначив, що ІКТ мають сприяти переходу до форми демократії, що є більш активною та дорадчою і буде відповідати запитам та інтересам громадян [213]. При цьому, інститут електронного голосування, який є складовим прямої електронної демократії та може бути реалізований під час проведення виборів та референдуму, не перетворює пряму електронну демократію на типову (основну) форму безпосередньої демократії. Так, електронна демократія загалом та пряма електронна демократія зокрема, виступають як механізм підтримки та посилення традиційної демократії через ІКТ та спрямовані на доповнення та зміцнення демократичних процесів. Окрім того, згідно з рекомендаціями Комітету Міністрів Ради Європи, інститут прямої електронної демократії сьогодні виступає засобом підтримки та посилення демократії, демократичних інститутів і демократичних процесів за допомогою ІКТ та має вирішити проблему залучення громадян до участі у владних правовідносинах та повернути їх інтерес та довіру до демократії як такої.

Таким чином, пряма електронна демократія посідає важливе місце серед нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя. Як бачимо, вона є відносно новим інститутом, який перебуває на шляху свого становлення та поширення. Окрім того, поки що на пряму електронну демократію покладають все ж таки більше допоміжну роль у забезпеченні практичної реалізації права народу на безпосереднє владарювання в державі.

Функціонування системи електронної демократії загалом та, передусім, прямої електронної демократії, а також реалізація різних проявів безпосереднього народовладдя, які базуються на використанні ІКТ, дозволяють говорити про певні позитивні зрушення в державному управлінні, які полягають у поступовій відмові від громадяно-центричного підходу (*citizen-centric approach*), коли уряд приймає рішення, спрямовані на задоволення потреб суспільства, та переходу до громадяно-рушійного підходу (*citizen-driven approach*), коли саме суспільство формує свої потреби і

доносить їх до влади, або ж вказує їй на необхідні шляхи їх задоволення [221].

У цілому, особливість прямої електронної демократії полягає в тому, що вона знаходиться на шляху свого становлення і фактично має необмежену кількість способів практичної реалізації, які залежать тільки від їх включення до системи владних правовідносин, а також наявності необхідних для їх реалізації технологій.

Практична реалізація прямої електронної демократії найбільш очевидно, якщо говорити про реалії функціонування сучасних правових систем, проявляється під час здійснення права громадян на подачу електронних петицій, хоча, звичайно ж, і не обмежується тільки ними. При цьому, говорячи про електронні петиції як способи безпосереднього вираження громадянами своєї позиції щодо тих чи інших питань, не варто недооцінювати їх інтерактивність і актуальність. Так, з 2005 року німецький Бундестаг публікує тексти петицій і після досягнення кворуму (набрання встановленої законодавством кількості підписів на її підтримку) розглядає петиції на засіданні публічних комісій за участю петиціонерів. Підписи на підтримку петиції можуть збиратися на платформі е-петицій Бундестагу. Окрім того, вони можуть обговорюватися на публічних онлайн-форумах [58, с. 172].

В Україні реалізація права народу на владу шляхом подання електронних петицій врегульована Законом України «Про звернення громадян». Такі петиції не позиціонуються як форма безпосередньої демократії. Відтак, доводиться говорити лише про реалізацію громадянами права направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, гарантованого ст. 40 Конституції України, а не про народне волевиявлення через форму безпосередньої демократії, як це визначено ст. 69 Основного Закону. Жодних згадок про безпосередню демократію не містять і порядки розгляду електронних петицій адресованих Президенту України та Кабінету Міністрів України, що затверджені указом Президента України та

постановою Кабінету Міністрів України відповідно. Лише на офіційному веб-сайті Президента України за три роки зареєстровано близько 30 тисяч електронних петицій (приблизно 27 на день) щодо необхідності вирішення питань та прийняття рішень на загальнодержавному або локальному рівні. У такому випадку стає очевидним те, що для реальних суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією права народу на владу, використання електронних петицій з метою спонукання органів державної влади є вкрай актуальним та таким, що зацікавлює громадян до участі у державно-владних процесах. Проте, особливості нормативної визначеності інституту електронних петицій, у тому числі в частині фактичного невизнання їх формою безпосередньої демократії, нівелюють їх значення. Саме цим пояснюється скептичне ставлення деяких науковців до петицій, зокрема електронних, у контексті форм прямого народовладдя.

Свого часу бразильський Національний конгрес запровадив платформи для участі громадян в законодавчому процесі в онлайн режимі. Функціонування створених в період з 2009 по 2012 рік платформ E-Democrasia та E-Cidadania пов'язана з роботою Палатою представників та Федеральним Сенатом відповідно. Обидва варіанти участі охоплюють широкий набір інструментів, включаючи спільне редагування законодавчих текстів (у яких громадяни, наприклад, можуть коментувати статтю закону), чати та асинхронні дискусійні простори, що можуть бути присвячені деяким законодавчим програмам або відкриті для будь-якої дискусії. Вони слугують суто для консультативних цілей. Однак платформи надають будь-кому, хто має доступ до Інтернету, безпосередній зв'язок із Конгресом і конгресменами. Дослідники проблем прямого народовладдя у Бразилії [177], аналізуючи діяльність вищевказаних платформ, зазначають, що інтерес до платформи змінюється між періодами залучення та апатії залежно від того, наскільки активно конгресмени мобілізують платформу та від зацікавленості громадян у представлених на них темах. Пік участі було зафіксовано при обговоренні Статуту Молоді, Кодексу громадянських прав в Інтернеті та

деяких політичних реформ. Однак, залишається не до кінця зрозумілим, який саме вплив мала участь громадськості у формуванні остаточних текстів. Щоправда, як вказують дослідники, під час дискусій конгресмени безпосередньо посилалися на деякі Інтернет-коментарі. Переважна частка реальної роботи проводиться невеликою кількістю експертів, а деякі конгресмени отримують доступ до платформи. Таким чином, подібно комітетам, що беруть участь у заходах, онлайн інструменти наразі демонструють великий потенціал, хоча й відіграють поки що не надто відчутну роль у законодавчому процесі.

Яскравим прикладом ефективної участі громадян у прямій електронній демократії став процес написання конституції Ісландії, під час якого суб'єкти безпосереднього народовладдя вносили відповідні пропозиції електронною поштою, у Facebook або навіть через YouTube, і брали участь в роботі Конституційної Ради, даючи свої коментарі та рекомендації.

Очевидним є те, що сьогодні невіддільним від прямої електронної демократії є функціонування соціальних мереж. Важливо відзначити, що в цьому питанні ми не обмежуємося роботою державних структур, яка спрямована на надання доступу до інформації про їх діяльність. Так, соціальні мережі як відносно новий продукт ІКТ, опосередковано, безпосередньо не втручаючись у питання управління, впливають на владні структури, у тому числі шляхом формування громадської думки. Переконані, що наразі це вкрай дієвий засіб впливу на владу, який дуже часто виявляється результативнішим за окремі форми безпосередньої демократії, в тому числі тих, що засновані на використанні ІКТ, наприклад електронних петицій. Так, аби не втратити комунікацію з суспільством, що може призвести до надзвичайно негативних наслідків для представників владних структур, останні повинні стежити за трендами громадської думки, щодо питань державного і місцевого значення, віддзеркаленням яких і є соціальні мережі. Вони здійснюють виклик представницькій демократії, а також традиційним формам прямого народовладдя і, хоча і не можуть їх замінити, латентно

чинять тиск на владу з метою забезпечення безпосереднього вираження волі народних мас. Активну конструктивну участь громадян у різних соціальних мережах вважаємо практичним виявом уже згадуваної нами «громадянської конституції» або ж «гібридного права».

Виходячи з того, що формування і прояв громадської думки за допомогою соціальних мереж, а також об'єднання людей навколо суспільно важливих проблем спрямовані на задоволення бажання народу мати можливість безпосереднього впливу на процеси прийняття владних рішень, можемо стверджувати, що має місце нова форма прояву безпосередньої демократії [84, с. 26]. Не дивлячись на всю важливість такого специфічного прояву безпосередньої демократії, саме по собі конструктивне використання громадянами соціальних мереж ще не можна розглядати як самостійну форму прямої демократії, проте воно є невід'ємною складовою прямої електронної демократії, яка не може бути повною мірою реалізована поза ним.

Проте, активна конструктивна участь громадян у роботі соціальних мереж, на нашу думку, сьогодні вже не є найбільш визначальною особливістю, що дозволить прямій електронній демократії постати першочерговим засобом реалізації права народу на безпосереднє здійснення влади. Рушійним механізмом удосконалення прямої електронної демократії є новітні блокчейн-технології, які лише в останні роки почали інтегруватися до системи електронної демократії, зокрема прямої. Блокчейн становить собою розподілену базу даних або ж публічну збірку транзакцій чи електронних дій (подій). Це публічна збірка інформації, яка відображається консенсусом більшості її учасників. При цьому, будь-яка інформація, що потрапила до такої збірки, вже не може бути видалена з неї [178]. Особливостями технології блокчейн її дослідники називають розподілений консенсус, анонімність та децентралізованість. Розподілений консенсус означає, що достовірність будь-якої інформації, внесеної в базу даних, підтверджується через електронно-вимірювальні можливості комп'ютерів усіх її учасників.

При цьому, така інформація миттєво стає загальнодоступною для всіх учасників. Несанкціоноване внесення змін до такої бази можливе лише при залучення електронно-вимірювальних потужностей, що становлять собою суму усіх потужностей учасників системи. Коли певні операції вводяться в одному блоці, усі блоки бази даних автоматично оновлюються. Тому у базі даних зберігаються усі записи про транзакції. Більше того, кожна наступна операція побудована на попередніх, а також на основі консенсусу всіх вузлів бази даних, а тому абсолютно всі відомості (внесення інформації, зміни інформації тощо) перебувають у постійному і безповоротному доступі. База даних не є централізованою та не має адміністратора, що виключає вплив людського фактору на її діяльність. Кожен учасник бази даних є блоком, що формує саму базу. Остання може функціонувати лише як сукупність таких блоків, що містять певну інформацію. Саме функціонування децентралізованої системи блоків бази даних, на кожному з яких зберігається уся повнота інформації, робить надскладною задачу по атаці на неї та її пошкодженню. Важливо, що відкритість інформації в блокчейні поєднується з анонімністю учасників, оскільки кожному з них присвоєно унікальний номер, який і відображається в базі даних.

Вперше технологія блокчейн була використана при створенні відомої криптовалюти біткоїн. Саме ця унікальна технологія дозволила створити базу даних усіх транзакцій між користувачами біткоїн. Суперечки навколо заснованої на технології блокчейн криптовалюти не означають, що ця технологія є такою ж неоднозначною, особливо в контексті її особливостей, які повною мірою вписуються в систему демократичних принципів. Вона вже багато років успішно функціонує для реалізації різноманітних фінансових та нефінансових програм по всьому світі [207]. При цьому, практика впровадження блокчейн-технології в демократичні процедури певним чином випереджає формування наукового доробку в питанні визначення напрямів правового регулювання їх використання, а також значення для утвердження принципу народного суверенітету.

Так, Швейцарською лабораторією електронної демократії (EPFL's Swiss Lab for Digital Democracy) було розроблено платформу для електронного голосування, спрямовану на забезпечення прозорих та демократичних виборів у всьому світі. Платформа Агора, в основу якої покладена технологія блокчейн, відкрита до співпраці з усіма державами, що виявили готовність до використання новітніх технологій задля проведення безпечних та чесних виборів. У робочій програмі проекту Агора [164] її розробники звертають увагу на недоліки традиційних механізмів реалізації виборів та референдумів. Зокрема, вказується на значні витрати державного бюджету на друк захищених бюлетенів та організацію місць та процесу проведення голосування, а також на відсутність дієвих гарантій забезпечення достовірності його результатів.

Такий проект є дійсно інноваційним та таким, що здатен повною мірою забезпечити принцип реальності, рівності та гарантованості безпосередньої демократії. Запропонований новий механізм реалізації права народу на владу не суперечить головним конституційним засадам як вітчизняної Конституції, так і конституцій європейських держав. Більше того, він поглиблює їх та адаптує до сучасних реалій. Проте, впровадження блокчейн технологій для вдосконалення прямої електронної демократії викликає певні суперечки серед європейських юристів-практиків. Зокрема, звертається увага на те, що принципи роботи блокчейн суперечать положенням ст. 17 Регламенту захисту загальних даних, прийнятого Європейською Комісією 14 квітня 2016 року. Регламент набрав законної сили 25 травня 2018 року та змінив Директиву про захист даних 95/46/ЕС. Він спрямований на гармонізацію європейського законодавства про захист даних. Статтею 17 Регламенту передбачено право кожного на забуття, яке означає, що кожному громадянину належить невід'ємне право видаляти будь-які відомості про себе і свою діяльність з мережі Інтернет. Така проблема є доволі відносною, оскільки, як зазначають дослідники особливостей правового регулювання блокчейн технологій[208], формальна відповідність законодавству

дотримана, так як інформація в ланцюгу все ж може бути змінена за умови надання на це згоди певною кількістю його учасників. Проте, ініціатива швейцарських спеціалістів поки що не знайшла суттєвої підтримки з боку ЄС, а тому вперше успішно була реалізована весною 2018 року на виборах президента у західноафриканській країні Сьєрра-Леоне.

На користь доцільності обговорення згаданої вище інноваційної технології у контексті розвитку демократії говорить той факт, що на міжнародній конференції блокчейн-технологій Consensus 2018[172] представники муніципальної влади Нью-Йорка заявили про розроблення плану з перетворення міста на перший блокчейн-хаб. Це означає, що всі муніципальні послуги будуть надаватися виключно через міську блокчейн-платформу. Платформа також слугуватиме для участі громадян у безпосередньому вирішенні основних питань місцевого значення. Проте, наразі у міській раді Нью-Йорка зареєстровано лише декілька проектів щодо пілотного використання блокчейну для таких цілей.

Уже сьогодні західними науковцями обґрунтовується початок формування нового демократичного інституту, а саме «блокчейн-демократії» [225], яка, насамперед, має ґрунтуватися на переході до системи блокчейн-голосування. Таке голосування не обмежується виборами та референдумом. Воно означає надання громадянам можливостей для безпосередньої участі у вирішенні суспільно-важливих питань, наприклад, шляхом перерахунку «голосів прихильності» під час народних обговорень.

Переконані, що впровадження блокчейн-технологій в систему безпосередньої демократії в Україні, має бути обговорено на державному рівні, оскільки поступове їх проникнення в повсякденне життя сучасного суспільства, вочевидь, є неминучим і невідворотнім. Україна має достатні можливості для того, аби стати майданчиком для становлення так званої «блокчейн демократії». Відтак, вважаємо виправданим запровадження загальнонаціональної блокчейн-платформи, що дозволить громадянам, які зареєстрували на ній свій обліковий запис, брати участь у всіх владних

процесах. Залежно від характеру таких процесів, участь може бути як дорадчою, так і імперативною. Наприклад, такі технології дозволять надати громадянам право дорадчого голосу при розгляді законопроектів Верховною Радою України. Зазначені нововведення сприятимуть зміцненню правопорядку в державі та легітимації влади.

Впевнені у тому, що пряма електронна демократія є новою самостійною формою безпосередньої демократії, а не технічним способом або ж механізмом їх реалізації. По-перше, пряма електронна демократія охоплює чимало способів вираження волі народу. По-друге, завдяки ІКТ здійснюється формування нових принципів прямого народовладдя, що ґрунтуються на доступності, швидкості та безперервності владного впливу народу на суспільні правовідносини. По-третє, пряма електронна демократія змінює характер участі громадян у владних процесах, не доступний іншим формам безпосередньої демократії. Пряма електронна демократія розвивається самостійно та рухається у напрямку забезпечення функціонування «електронної держави», де владне волевиявлення будь-якого характеру можна здійснити у режимі «он-лайн». На користь висловленої озвучена А.Р. Галояном думка про те, що електронні засоби дають можливість забезпечити реалізацію багатьох традиційних прав і свобод громадян, але більш істотним є те, що на базі електронних можливостей з'являються нові риси й відтінки у ряду відомих прав і свобод, а в цілому – нові їх форми реалізації [17, с. 151]. Як зазначив у своєму дисертаційному дослідженні Я.В. Антонов [2, с. 75], перед електронним голосуванням (а отже, на нашу думку, й прямою електронною демократією) відкриваються перспективи вираження матеріальної (дійсної), а не формальної думки населення, шляхом використання значно складніших змішаних виборчих систем, застосування яких в межах «традиційного» голосування економічно і технічно не вигідне і неефективне. Вказаний автор повною мірою підтверджує нашу позицію щодо прямої електронної демократії як форми безпосередньої демократії, оскільки зауважує, що саме поняття електронної

демократії передбачає наявність нових можливостей для населення реалізувати своє невід'ємне конституційне право не тільки на участь в політичному житті країни, але і на безпосереднє здійснення влади тими способами, які дозволяють прийняти дійсно легітимне рішення. Забезпечення належного правового регулювання та наявність державної стратегії, спрямованої на зміну акцентів у прямому народовладді, дозволить прямій електронній демократії стати надійною та головною допоміжною формою безпосередньої демократії, що усуне недоліки виборів та референдуму в частині їх недостатньої інтерактивності та ефективності.

Реалізація інших форм безпосередньої демократії все частіше відбувається із залученням ІКТ. Це засвідчує, що звичні форми безпосередньої демократії поступово перетікають до нової технократичної форми. Проте, вважаємо, що пряма електронна демократія як самостійна форма прямого народовладдя, на відміну від інших форм, де можуть використовуватися ІКТ, полягає у використанні таких технологій за замовчанням. Блокчейн-платформи для голосування, обговорень та ініціатив не може існувати у будь-якій іншій, ніж електронна формі. Пряма демократія у формі онлайн слухань чи ініціатив цілком здатна перенести такі механізми комунікації з місцевого на загальнодержавний рівень.

Можливості прямої електронної демократії із забезпечення реалізації права народу на владу дають поштовх формуванню завдяки її механізмам ще однієї специфічної форми безпосередньої демократії, а саме моніторингової демократії.

Першим серед вчених-правників до наукового обігу вказаний термін у 2009 році запровадив професор Сіднейського університету Джон Кін. Ним він намагався охарактеризувати процес еволюції та трансформації демократії, який розпочався після закінчення Другої світової війни, а також визначити нову форму демократії, засновану на безпосередній участі громадян у вирішенні суспільно-значимих питань шляхом впливу на уповноважені органи влади за допомогою механізмів моніторингу та

активного громадського контролю, які спонукають державу до активних дій, що спрямовані на задоволення актуальних потреб, насамперед суспільства, а згодом і держави [193].

Як бачимо, моніторингова демократія може допомогти громадянам у реалізації активної позиції у процесі прийняття суспільно важливих рішень, дозволяє зробити його більш прозорим, а також забезпечити належні комунікативні зв'язки всередині суспільства. Це вказує на неабиякий потенціал даного інституту із забезпечення реалізації права народу на владу.

Враховуючи переважну англомовність досліджуваних джерел, вважаємо, що передусім необхідно уточнити деякі термінологічні особливості, характерні для даного інституту. Так, у західній науковій літературі у вжитку перебувають такі терміни як «monitoring democracy» та «monitory democracy», які можуть бути перекладені як моніторингова демократія, проте мають суттєво відмінний зміст. Якщо monitoring democracy використовується для розкриття зовнішнього моніторингу розвитку демократії в окремих країнах (наприклад, діяльність міжнародних спостерігачів на виборах або діяльність моніторингових місій різного характеру), то monitory democracy означає саме внутрішній контроль суспільства за демократичними процесами в країні, а отже і моніторингову демократію в розумінні даного дослідження.

Як уже зазначалось вище, термін «моніторингова демократія» вперше був запропонований Джоном Кіном у 2009 році. Автор ідеї моніторингової демократії, звертаючи увагу на її всеохоплюючий характер та потужну силу впливу на владні правовідносини з боку громадян, пропонує розглядати даний інститут як нову, особливу форму демократії, яка йде на зміну вже звичним представницькій та безпосередній демократії, хоча і не заперечує їх. Така позиція, на нашу думку, є занадто радикальною, тим паче, що і сам Джон Кін в подальших наукових роботах вже не є таким категоричним [192, с. 30].

Зміст поняття моніторингова демократія Джон Кін, як і інші науковці [170], роботи яких здебільшого зводяться до обговорення окремих аспектів оригінальної книги «The Life and Death of Democracy», виводить із сутності самого слова «моніторинг», який визначається як публічний (народний) контроль та публічну (народну) перевірку тих, хто приймає владні рішення у сфері державних та міждержавних інституцій. При цьому, це не тільки контроль, перевірка, але й взаємодія, що суттєво впливає на сам характер демократичних процесів.

Заслуговує на увагу думка М.А. Баранова щодо сутності моніторингової демократії, а саме, що в умовах моніторингової демократії відбувається контроль влади, який здійснюється незалежними організаціями публічної сфери, які діють як в рамках державних структур, так і в межах громадянського суспільства. Завдяки цьому підвищується динаміка самоуправління, послаблюється вплив виборчого процесу та влада політичних партій і парламенту над життям громадян [7, с. 19].

Незалежні «контролери» влади здійснюють все суттєвіший вплив на процес прийняття рішень урядовими та парламентськими інститутами, спонукаючи до корегування програм їхньої діяльності в інтересах суспільства. Важливим для розуміння моніторингової демократії є те, що вона передбачає саме активну діяльність громадян. Пасивне ж спостереження за державно-владними процесами С.П. Перегудов [103, с. 62] називає аудиторною демократією, яка сама по собі не дозволяє її учасникам впливати на прийняття владними суб'єктами суспільно-значимих рішень, хоча, звичайно, має важливе значення для демократичного суспільства в частині забезпечення громадянам доступу до інформації державно-владного характеру. «Моніторинг» в межах моніторингової демократії є виключно активним видом діяльності громадян з метою встановлення громадського контролю над законністю державно-владних процесів, відповідністю їх інтересам та потребам суспільства, а також впливу на формування та здійснення державної політики. Будь-яке збирання інформації про державно-

владні процеси, що не спрямований на досягнення вищевказаних цілей, не може вважатися моніторингом, а є аудитом, який не входить до системи моніторингової демократії.

Враховуючи, що саме активна діяльність громадян, спрямована на моніторинг державно-владних правовідносин з метою правомірного впливу на них, є умовою існування моніторингової демократії, останнім часом поряд з цим поняттям у науковій літературі виник термін моніторіальне громадянство в розумінні «ефективне» громадянство [224, с. 45]. Саме «ефективний» громадянин є суб'єктом моніторингової демократії, адже він прямо чи опосередковано, через громадські організації, повинен здійснювати активний контроль над владою. «Ефективний» громадянин критично ставиться до влади і, хоча і не бере безпосередньої участі у політичних процесах, активно цікавиться значущими суспільними проблемами та шляхами їх вирішення [188, с. 252]. При цьому, громадський контроль за владою, який є стрижнем моніторингової демократії, являє собою діяльність цілісної мережі незалежних моніторингових груп, а не анархічні і безсистемні випадки окремих «моніторіальних громадян».

Повноцінне розкриття сутності моніторингової демократії не можливе поза аналізом витоків та причин появи даного інституту. Не дивлячись на те, що формування теорії та практики моніторингової демократії відбулося лише упродовж останнього десятиліття, її поява стала логічним наслідком тривалого розвитку правових учень, а також науково-технічного прогресу. Так, розвиваючи ідеї Джона Локка[201] про мультиполярне управління державою через законодавчу, виконавчу і судову владу, Ш.-Л. Монтеск'є[210, с. 352] обґрунтував позитивний вплив змагальності і конструктивної конкуренції між політикою, економікою і суспільством, що робить владу більш чутливою до потреб суспільства і породжує креативне вирішення суспільно-значимих проблем.

Поступова еволюція демократії, призвела до її занепаду, а саме нездатності традиційних її форм виправдати очікування суспільства, яке

вимагає встановлення міцних та інтерактивних зв'язків із владою. Така криза демократії вимагає пошуку нових, нетипових форм демократії, передусім безпосередньої, які дозволили б належним чином забезпечити невід'ємне право народу на владу. У зв'язку з цим, цілком логічною виглядає поява теорії та практики моніторингової демократії. При цьому, основні механізми даного інституту проявлялися протягом тривалого часу розвитку демократії як такої, однак лише зараз актуалізувалися разом із появою технічних передумов для реалізації принципів моніторингової демократії, а саме, інформаційної насиченості суспільства і прямої електронної демократії.

Так, саме на важливість для моніторингової демократії різноманітних форм суспільної активності, які безпосередньо пов'язані з інтернет-технологіями, звертає увагу Джон Кін, вказуючи на особливе місце блогінгу та інших форм медійного контролю в практиці моніторингової демократії [193]. Виходячи з викладеного, та враховуючи, що реалізація моніторингової демократії можлива лише за безперервного доступу активних громадян до інформації про державно-владні процеси, а також наявності достатніх технічних засобів для реагування на них, постає питання можливості існування моніторингової демократії поза прямою електронною демократією. Підстави для ототожнення моніторингової та електронної демократії відсутні, оскільки остання є набагато ширшим за змістом поняттям. Однак, на теперішній час моніторингова демократія неможлива поза е-демократією, оскільки виключно механізмами останньої можуть бути забезпечені безперервний доступ до інформації про державно-владні процеси, інтерактивні зв'язки між народом та владою, а також функціонування «громадянської конституції» [179], яка здійснює тиск на систему владних правовідносин з метою приведення їх у відповідність до нагальних потреб суспільства. Чи можемо ми у такому випадку ототожнювати моніторингову демократію і з прямою електронною демократією? Безсумнівним є те, що моніторингова демократія базується на принципах безпосередньої демократії та спрямована на встановлення комунікативного зв'язку між суспільством та

державою. При цьому, виключно механізми прямої електронної демократії здатні забезпечити її ефективну реалізацію. Отже, ототожнення моніторингової та прямої електронної демократії є некоректним. Водночас їх аналіз має відбуватися синхронно, адже вони є діалектично взаємопов'язаними правовими категоріями.

Надважливу роль у реалізації принципів моніторингової демократії також відіграє конструктивна участь громадян у соціальних мережах (Facebook, Twitter тощо). Саме за допомогою соціальних мереж відбувається формування і прояв громадської думки, а також об'єднання людей навколо суспільно важливих проблем і доступ до суспільно важливої інформації, її поширення та обговорення. Сформовані внаслідок участі у соціальних мережах суспільні настрої так чи інакше впливають на діяльність суб'єктів владних правовідносин. При цьому, повне ігнорування таких настроїв неодмінно призведе до деструктивних процесів у державі.

Як бачимо, реалізація моніторингової демократії спрямована на задоволення бажання народу мати можливість безпосереднього впливу на процес прийняття владних рішень. При цьому, враховуючи особливості практики моніторингової демократії, такий вплив може полягати не стільки у визначенні змісту та характеру прийнятих рішень, скільки у народному контролі за їх законністю та справедливістю. Усе це вказує на те, що моніторингова демократія підпорядкована принципам безпосередньої демократії та фактично спрямована на забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, а також впливі на процес формування державної політики та її подальше здійснення. Застосовуючи морфогенетичний аналіз моніторингової демократії бачимо, що цілком справедливим є віднесення її до форм безпосередньої демократії, а саме до групи нетипових (допоміжних) форм. Так, комунікативна обмеженість традиційних форм представницької та безпосередньої демократії спричинила появу системи нових правовідносин, спрямованих на здійснення контролю за владою з метою забезпечення відповідності прийнятих нею рішень нормам

чинного законодавства, а також справжнім інтересами та потребами суспільства. При цьому, такий механізм народного контролю частково включений до правового поля держави та закріплений у системі владних правовідносин (в межах вітчизняної правової системи це, наприклад, діяльність ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України, громадської ради доброчесності при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України тощо). Важливо наголосити, що в межах розвиненого демократичного суспільства елементи моніторингової демократії, що законодавчо не включені до системи владних правовідносин, все ж таки справляють потужний вплив на них. Це пов'язано з тим, що в такому суспільстві влада перебуває під постійним тиском знизу, тобто з боку системи так званого «гібридного права» (системи правових і неправових важелів регулювання реальних суспільних відносин, до яких, з-поміж інших, можуть належати моральні, релігійні норми, громадська думка тощо), яке виступає основою вже згадуваної нами «громадянської конституції». В умовах високого рівня демократичної і правової культури суспільства та суб'єктів владних правовідносин формування та реалізація державної політики відбувається з урахуванням вищевказаних «регуляторів». Водночас, низький рівень демократичної культури суспільства та влади мінімізує ефективність навіть тих елементів моніторингової демократії, що були включені до правового поля держави. Однак, не дивлячись на те, що політична та правова культура українського суспільства перебуває на етапі свого становлення, переконані, що моніторингова демократія є надзвичайно важливим інструментом налагодження інтерактивних зв'язків між суспільством і владою. При цьому, фактичні правовідносини, що склалися в Україні, засвідчують, що моніторингова демократія поступово закріплюється у практиці прямого народовладдя. Прикладом цього можуть слугувати численні громадські організації, діяльність яких пов'язана з боротьбою з корупцією. Таку діяльність можна вважати одним з новітніх проявів реалізації безпосередньої демократії, оскільки активний громадський

контроль за суб'єктами владних правовідносин спрямований на попередження прийняття ними рішень із корупційною складовою, ведення деструктивної корупційної діяльності, яка апріорі суперечить інтересам суспільства й держави, а також активізує розробку та прийняття актуального антикорупційного законодавства.

Отже, у сучасних умовах інформаційного насичення суспільства моніторингова демократія має всі необхідні механізми для ефективного втілення своїх ідей, а отже включення її до системи форм безпосередньої демократії відповідає викликам часу. Інститут моніторингової демократії розширює межі прямого народовладдя і дозволяє посилити та урізноманітнити безпосередній владний вплив народу на владу, а відтак і забезпечити реалізацію принципу народного суверенітету.

Таким чином, інститут моніторингової демократії є новою та такою, що перебуває на етапі свого становлення, нетиповою (допоміжною) формою безпосередньої демократії. Моніторингова демократія спрямована на здійснення громадського контролю над владою з метою корегування її діяльності між виборами. Даний інститут вимагає подальшого формування доктринальної бази, а також теоретичного обґрунтування нових шляхів її практичної реалізації[81, с. 29].

Можемо констатувати, як електронна демократія загалом, так і пряма електронна демократія зокрема є категоріями досить широкими, що не допускають звуженого підходу. Проте, саме такий звужений підхід до інтеграції ІКТ до системи владних правовідносин спостерігаємо у вітчизняному законодавстві. Так, чинними до 2020 року нормативно-правовими актами, а саме Стратегією розвитку інформаційного суспільства в Україні [144], Концепцією розвитку електронного урядування в Україні [56], окреслено завдання держави з підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на

задоволення потреб громадян. Проте, вказані законодавчі акти фактично оминають увагою пряму електронну демократію, присвячуючи увагу іншим елементам електронної демократії. Такий підхід законодавця викликає занепокоєння, оскільки, у той час, коли у світі обґрунтовується важливість розвитку різноманітних форм безпосередньої демократії, на національному рівні відсутня будь-яка стратегія такого розвитку. Саме тому вважаємо за необхідне негайно розпочати процес розроблення та прийняття національної стратегії розвитку прямої електронної демократії, зокрема на базі технології блокчейн.

З вище викладеного можна зробити висновок, що інститут електронної демократії включає в себе безліч різних елементів, зміст яких полягає у використанні ІКТ з метою забезпечення функціонування демократичних інститутів у суспільстві, у тому числі спрямованих на безпосередню реалізацію народом влади, носієм якої він є. Маємо всі підстави стверджувати, що електронна демократія є особливою формою демократії, яка включає в себе, крім інших, елементи безпосередньої і представницької демократії. На теперішній час вона набуває рис дедалі більшої самостійності і вагомості для належного існування сучасного демократичного суспільства. При цьому, найбільш важливою для реалізації народом свого права на безпосереднє здійснення влади можемо визнати пряму електронну демократію, яка є складовою е-демократії та належить до форм безпосередньої демократії. Пряма електронна демократія є комплексним інститутом, який включає у себе чимало механізмів реалізації народом своєї влади. Її зміст полягає у використанні ІКТ з метою безпосередньої участі народу в режимі онлайн у процесі прийняття владних рішень чи спонуканні відповідних органів публічної влади до їх прийняття.

Для належного забезпечення права народу на безпосереднє здійснення влади у спосіб, що найбільшою мірою відповідає викликам сьогодення, вкрай важливим є зміна підходу держави до розуміння сутності електронної демократії та зміщення акцентів саме у бік прямої електронної демократії.

При цьому, розробленню та прийняттю підлягає національна програма розвитку блокчейн-технологій, яка б нормативно визначила шляхи їх інтеграції до наявної системи електронної демократії та можливості подальшого створення національної блокчейн-платформи, що забезпечить доступ громадян до процесів прийняття владних рішень державою.

Пряма електронна демократія, як і інші нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, мають, вочевидь, якнайшвидше конституціоналізуватися, тобто отримати відповідну правову форму закріплення.

2.4 Шляхи конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії в Україні

Повноцінне втілення права народу на владу, гарантоване основним законом, можливе лише за умови існування злагодженої системи нормативно-правових актів, що врегульовують усі аспекти процесу реалізації різноманітних форм прямого народовладдя. Конституціями демократичних держав закріплюються найбільш загальні та фундаментальні положення, пов'язані, зокрема, з процесом безпосереднього здійснення народом належної йому влади. Динамічність безпосередньої демократії та невпинний морфогенез її нетипових (допоміжних) форм не дозволяє врегулювати нормами конституції усі суспільні відносини, що виникають під час реалізації народом своєї влади. Однак, надзвичайно важливим є максимальне законодавче розширення кола форм безпосередньої демократії, оскільки сьогодені розвинений світ зіткнувся з кризою демократії, яка полягає у нездатності типових (основних) форм прямого народовладдя забезпечити бажаний владний вплив народу на суспільні відносини у державі. Все це вимагає дослідження можливих шляхів конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, які б дозволили зберегти необхідний баланс між фундаментальністю конституційних актів та їх

динамічністю, що зрештою забезпечить їх відповідність наявним суспільним правовідносинам.

Важливо зазначити, що підходи до змісту конституціоналізації суттєво різняться. У цьому контексті досить виваженою виглядає позиція Т.О. Огаренко, яка вказує на необхідність широкого тлумачення даного терміну, а саме як закріплення конституцією нормативної моделі та юридичної конструкції найважливіших суспільних відносин, а також як подальшу гармонізацію законодавства на основі конституційних норм і принципів, що забезпечують стабільність та ефективність правової системи [97, с. 14]. Конституція як основний закон є базовим нормативно-правовим актом для процесу конституціоналізації, проте, саме норми поточного законодавства дозволяють розвивати і конкретизувати положення Конституції й таким чином забезпечити їх реальність. У цьому контексті вважаємо недоречним вузьке словникове тлумачення конституціоналізації як закріплення будь-яких положень в тексті конституції, надання їм конституційної сили [10]. Заслуговує на увагу наукова позиція Т.С. Подорожньої, яка наголошує, що конституціоналізацію варто розглядати як процес проникнення конституційних положень і принципів (цінностей) до структури правової системи з метою трансформації універсальних положень Конституції [108]. Такий підхід варто розуміти з тієї точки зору, що загальні норми конституції можуть виявитися недієздатними, мертвими за відсутності закону, що конкретизує відповідні їй положення. Найбільш широко конституціоналізацію пропонує розуміти В.І. Крусс [60, с. 16], який зазначає, що під конституціоналізацією права розуміється процес, спрямований на розвиток (вдосконалення) правової системи суспільства, зокрема державних інститутів, юридичної практики і конституційної правосвідомості, «вибудований» відповідно до певної конституційної моделі. Відтак, маємо розглядати конституціоналізацію як процес врегулювання суспільних відносин загальними нормами конституції та їх конкретизація у спеціальних

законодавчих актах, що має наслідком зміну характеру суспільних правовідносин та правосвідомості учасників конституційного процесу.

Вітчизняна правова система передбачає, що базовим законом, що визначає зміст та характер форм безпосередньої демократії, а також ключові аспекти їх практичної реалізації, є Конституція України. Основним Законом визначено пріоритетні форми прямого народовладдя, що мають гарантувати громадянам доступ до участі у владних правовідносинах, а саме вибори та референдум, тобто типові (основні) форми. Однак, вказуючи на те, що коло форм безпосередньої демократії є майже необмеженим, творці вітчизняної Конституції не знайшли підстав для їх деталізації або відсилання до спеціального закону (законів), застосувавши для цього конструкцію «інші форми безпосередньої демократії, визначені законом». Більше того, різноманітні форми прямого народовладдя передбачені багатьма, здебільшого не спеціальними, нормативно-правовими актами, які не встановлюють чітких процедур реалізації таких форм. Як бачимо, в умовах, коли Український народ потребує розширення кола способів та засобів вираження та встановлення власної волі, вкрай актуальною постає проблема конституціоналізації тих форм прямого народовладдя, які ми відносимо до нетипових (допоміжних). Її вирішення можливе шляхом вивчення та ґрунтовного аналізу світового досвіду конституційно-правового регулювання безпосередньої демократії, а також вироблення власних шляхів їх законодавчого закріплення на рівні конституції та конституційних законів.

Проблема безпосередньої демократії в Україні є очевидною, особливо враховуючи те, що фактичні прояви прямого народовладдя інколи випереджають їх нормативне закріплення. Саме тому, вважаємо, що розроблення нового та вдосконалення чинного поточного законодавства наразі здійснюється вкрай низькими темпами, а тому є недостатніми для вирішення проблеми правового регулювання процесів реалізації народом належної йому влади. Маємо ситуацію, коли чинна редакція Конституції України не дозволяє у повній мірі реалізувати право Українського народу на

владу, особливо у період стрімкого морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, а отже першочерговою проблемою конституціоналізації прямого народовладдя має стати розроблення найбільш раціональних і водночас системних змін до Основного Закону нашої держави.

Вважаємо, що в питанні конституційного закріплення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії можна виокремити два основних підходи. Згідно з першим конституцією держави закріплюються можливі до застосування форми прямого народовладдя та визначаються механізми їх реалізації. Прикладом такої конституції може слугувати Основний Закон Швейцарської Конфедерації. У другому ж випадку конституцією держави (фактично конституціями більшості демократичних держав) визначаються лише найбільш загальні положення про форми безпосередньої демократії, при цьому, здебільшого типові (основні). Виходячи з аналізу положень чинної Конституції України маємо підстави вважати, що під час її творення в основу було покладено саме другий підхід. Такий поділ, звісно, не варто вважати остаточним або аксіоматичним, оскільки чи не кожна конституція визначає загальні положення про ті форми прямого народовладдя, що підпорядковуються наявному в державі правопорядку. При цьому, жодна конституція не є тим законодавчим актом, що вичерпно розкриває порядок та особливості реалізації як типових (основних), так і нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Більше того, з огляду на особливості морфогенезу останніх, передбачити їх в основному законі неможливо та й не вважається за доцільне. Наочним прикладом цього може служити пряма електронна демократія, яка стала невід'ємною ознакою сучасного демократичного суспільства, проте так поки що й не знайшла свого відображення у текстах конституцій.

Таким чином, законодавець має два шляхи конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, а саме повна зміна розділу III Конституції України та пов'язаних з ним положень Основного

Закону або ж мінімальне втручання у його текст та встановлення найбільш загальних положень, що стосуються реалізації нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, а також включення банкетної норми, що містить відсилання до спеціального законодавства.

Надзвичайно важливим і водночас таким, на якому не завжди акцентується увага, є питанням щодо особливостей структури Конституції України. Зокрема, розділ III Основного Закону «Вибори. Референдум» визначає пріоритетні форми прямого народовладдя та легалізує на найвищому законодавчому рівні можливість існування інших, не визначених конституцією, форм безпосередньої демократії. Як бачимо, даний розділ присвячено фундаментальним питанням саме безпосередній демократії. Сучасні демократичні конституції, як правило, не містять у своїй структурі окремого розділу, присвяченого формам прямого народовладдя, що можуть бути використані в процесі реалізації права народу на владу. Подібну структуру можемо бачити лише в конституціях небагатьох держав, зокрема в Конституції Республіки Білорусь [48], де розділ III «Виборча система. Референдум» визначає основні (типові) форми прямого народовладдя у державі та базові положення щодо їх реалізації. Щоправда, даний розділ не містить відсилання до «інших» форм безпосередньої демократії, проте необхідності у цьому немає, оскільки статтею 37 Конституції визначено, що безпосередня участь громадян в управлінні справами суспільства та держави забезпечується проведенням референдумів, обговоренням проектів законів та питань місцевого чи республіканського значення, а також іншими способами, що визначені законом. У більшості ж проаналізованих нами конституцій норми, що визначають форми участі громадян у безпосередньому вирішенні питань місцевого та державного значення, є відносно несистематизованими. Відтак, вважаємо за доцільне під час внесення змін і доповнень до Основного Закону України така особливість структури Конституції України, що полягає у логічній упорядкованості норм, якими регламентується інститут безпосередньої демократії в Україні, має бути неодмінно збережена.

Наявність окремого розділу, присвяченого формам безпосередньої демократії не тільки спрощує правозастосовчу діяльність, процес реалізації та тлумачення норм Конституції, але й акцентує увагу на важливості для держави забезпечення права народу на безпосереднє здійснення влади та сприяє поступовому формуванню нової фундаментальної демократичної традиції в Україні. Однак, відсутність у розділі Конституції, присвяченому прямому народовладдю, посилянь на його нетипові (допоміжні) форми, створює передумови для зниження ступеня їх ефективності, навіть у випадку наявності відповідного спеціального законодавства. Саме таку ситуацію ми можемо спостерігати в умовах суспільно-правових реалій сьогодення. Низький рівень культури застосування інституту безпосередньої демократії в суспільстві спричиняє антиконструктивну діяльність громадян, що бажають брати участь в безпосередньому вирішенні найважливіших питань місцевого та загальнодержавного значення, проте не знаходять для цього дієвих механізмів, визначених законодавством.

Проблема конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя виглядає більш ніж актуальною з огляду на те, що схвалена Президентом України Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» не містить жодної згадки про реформування інституту безпосередньої демократії. Стратегія пов'язує внесення змін до чинної Конституції із судовою реформою, а саме зміну конституційно-правового регулювання судоустрою та судочинства, інших суміжних правових інститутів. Більше того, під час діяльності Верховної Ради України VIII скликання не було зареєстровано жодного фундаментального законопроекту, спрямованого на нормативне врегулювання реалізації форм прямого народовладдя (передусім нетипових (допоміжних)). Внесений Президентом України проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», не зважаючи на заявлену мету щодо внесення «якісних, глибинних та системних змін до Основного Закону України», оминає своєю увагою один з важливих шляхів зниження централізованості прийняття владних рішень –

розширення можливостей громадян брати безпосередню участь у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення. Питання конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя не знайшло свого відображення у проектах законів стосовно внесення змін до Конституції України, що цю мить були подані на розгляд Верховної Ради України чи її комітетів.

Переконані, що вкрай важливим для утвердження принципу народного суверенітету та подолання кризи демократії є зміна підходу до правового регулювання нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, а саме надання їм конституційного статусу, не відійшовши при цьому від принципу стабільності конституції. Цілком поділяємо позицію Г.М. Комкової, яка наголошує на тому, що конституцію можна і потрібно змінювати тільки тоді, коли без даних змін неможливе існування держави та її народу, у всіх інших випадках зміни повинні носити точковий, суворо дозований характер [43, с. 67]. Конституція – це «унікальний юридичний акт, в якому закладаються легітимовані суспільством (народом) підвалини всієї організації суспільних і в тому числі державно-владних відносин», - зазначає К.А. Бабенко [4]. Конституція є символом держави та показником її стабільного розвитку. Стабільна конституція формує міцну державотворчу традицію та створює умови для формування активного громадянського суспільства, що відчуває свою значимість на фоні чіткого, однозначного та непорушного правового врегулювання базових суспільних-правовідносин. При цьому, як слушно зазначає Т. Цимбалістий, абсолютизація принципу стабільності конституції є неприпустимою [153, с. 71]. Даний принцип завжди має знаходитися у діалектичному тандемі із принципом динамічності, який дозволяє конституції залишатися актуальним виразником та регулятором наявних суспільних відносин.

З огляду на можливі шляхи конституційної реформи, вважаємо, що найбільш оптимальним варіантом конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії є точкові зміни до розділу III

Основного Закону України та прийняття на виконання положень останнього фундаментального закону, який детально регламентуватиме питання безпосереднього здійснення влади Українським народом.

Вважаємо, що розділ III Конституції України має отримати назву «Вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії». Тим самим буде визначено, що положення даного розділу спрямовані на конституційне регулювання форм прямого народовладдя, при цьому, опосередковано буде підтверджено їх умовний поділ на типові (основні) та нетипові (допоміжні). Відтак, Основний Закон держави отримає розділ, присвячений головним засадам безпосереднього владного волевиявлення Українського народу, що й буде відображено в його назві. Враховуючи запропоновані корективи назви розділу, його зміст обов'язково має бути приведено у відповідність до оновленої назви. Зокрема, стаття 69 Конституції України має бути викладена у наступній редакції: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії, визначені законом». Таке мінімалістичне доповнення має надзвичайно велике концептуальне значення. Матиме місце не просто посилання на можливість існування відмінних від виборів та референдуму форм прямого народовладдя, а й міститиметься пряма вказівка на те, що спеціальним законом визначаються інші форми безпосередньої демократії, які можуть бути реально використані громадянами в процесі їхньої участі у владних правовідносинах для вираження народної волі. Така зміна редакції статті дозволяє здійснити перехід від абстрактного визнання можливості існування нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, до презюмування їх реального існування та формалізації у правовій системі держави.

З огляду на особливості, роль та значення нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, безумовному включенню до правової системи держави підлягають форми безпосередньої демократії, які реалізуються шляхом голосування, а саме народна правотворча ініціатива та народне вето. Окрім того, закріплення та належного врегулювання потребує пряма

електронна демократія. Мова йде, зокрема, про створення законодавчої бази для функціонування загальнодержавної та місцевих платформ, заснованих на технології блокчейн, для голосування, подання електронних петицій, участі в поданні та обговоренні проектів нормативно-правових актів тощо. Саме ці форми безпосередньої демократії дають достатні можливості для налагодження ефективного комунікативного зв'язку між українським суспільством та державою. При цьому, вважаємо, що зазначені нами форми прямого народовладдя, мають найбільшу ефективність під час безпосередньої участі громадян у вирішенні суспільно-значимих питань загальнодержавного значення.

Реалізація ж права народу на владу на місцевому рівні сьогодні можлива завдяки положенням Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також положенням статутів територіальних громад, що конкретизують норми цього закону. Проте, приведення безпосередньої демократії на місцевому рівні у відповідність до наукового розуміння її сутності потребує запровадження інституту відкликання обраних представників, що дозволить громадянам здійснювати належний контроль за діяльністю представників територіальної громади в органах місцевого самоврядування. Чинна процедура відкликання депутатів місцевих рад за своєю суттю не відповідає принципам безпосередньої демократії та фактично не є її формою. Таким чином, варто відмовитися від положень розділу V Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» на користь належного правового регулювання, яке надасть членам територіальної громади можливість у повній мірі реалізувати своє право на відкликання обраних ними представників. Окрім того, законодавством має бути надано органам місцевого самоврядування право на створення власних блокчейн-платформ прямої електронної демократії та врегульовувати порядок їх функціонування та доступу до них з боку членів територіальної громади.

Наслідком конституціоналізації, на думку В.І. Крусса, є формування конституційної, однорідної за своєю якістю матерії, що потребує уніфікації.

Конкретизація – єдино можливий і необхідний шлях забезпечення конституційної цілісності права, що дозволяє попередити необґрунтоване дроблення системи права. Як зазначає Т.С. Подорожня, конституціоналізація правозастосовчої сфери сприяє досягненню ефективності функціонування правової системи [108, с. 190]. Виходячи з цієї тези, можемо констатувати, що в процесі конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії є необхідним створення єдиної уніфікованої системи нормативно-правових актів, які розкривають та розширюють принцип народного суверенітету і врегульовують процес реалізації усіх допустимих в наявній правовій системі форм прямого народовладдя. Відтак, зазначені нами форми безпосередньої демократії, а також інші форми, потреба у врегулюванні яких виникне внаслідок їх морфогенезу, мають знайти своє законодавче закріплення в конституційному законі. Останній визначить основні принципи безпосередньої демократії в Україні та врегулює особливості та порядок реалізації нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя [87, с. 25]. Вважаємо, що таким спеціальним нормативно-правовим актом має стати Закон України «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом».

Подібний шлях нормативно-правового врегулювання інституту безпосередньої демократії є певною мірою інноваційним. Прийняття відповідного спеціального закону означитиме створення значного за обсягом фундаментального нормативно-правового акту, що охопить максимально широке коло форм безпосередньої демократії. Здебільшого у державах розвиненої демократії правове регулювання нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя не пов'язане з наявністю єдиного закону. Чимало процедурних питань розкривається у конституціях (Швейцарська Конфедерація, деякі штати США тощо), а також у цілій низці законів та підзаконних актів, що приймалися у руслі морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Найбільш подібним за своєю суттю до запропонованого законодавчого акту можна вважати Закон

Італійської Республіки від 25 травня 1970 року [212], що затвердив «Положення про референдуми, передбачені Конституцією, і законодавчі ініціативи народу». Ниму регульовано питання реалізації італійським народом референдуму як основної форми прямого народовладдя, а також народного вето та народної законодавчої ініціативи. Вважаємо, що в сучасних вітчизняних реаліях аналогічний закон може мати набагато ширший зміст. І, якщо у випадку з Італією та іншими державами, де нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя, що реалізуються шляхом голосування, вже знайшли своє належне нормативне закріплення, то вітчизняна правова система ще тільки може мріяти про формалізацію нетипових форм безпосередньої демократії, оскільки навіть вже внесені на розгляд Верховної Ради України та її комітетів законопроекти, на превеликий жаль, не містять положень, що дають чи можуть дати громадянам реальну можливість ефективно брати участь у владних правовідносинах за допомогою нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Це дає підстави говорити про відсутність сенсу для безумовного слідування за практикою врегулювання таких правовідносин в державах з сталою демократичною традицією у частині структурування відповідних правових норм. Відносний законодавчий вакуум у сфері безпосередньої демократії дозволить безболісно прийняти єдиний уніфікований нормативно-правовий акт щодо реалізації народом права на владу у різноманітних формах безпосередньої демократії.

Загальні положення Закону України «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом», на нашу думку, мають поширюватися на всі нетипові (допоміжні) форми прямого народовладдя. Виборам до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також референдуму з огляду на їх особливий характер та значення серед інших форм безпосередньої демократії має бути присвячено окремі спеціальні закони. Окрім того, важливою особливістю запропонованого нами нормативно-правового акту має стати системне унормування форм прямого

народовладдя, що реалізуються як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні. Це пов'язано із тим, що форми безпосередньої демократії ми поділяємо на місцеві та загальнодержавні лише за характером питань, що стають предметом їх розгляду, та можливістю їх ефективної реалізації на тому чи іншому рівні. Отже, правовому регулюванню у спеціальному законі підлягають усі ті форми, що санкціонуються державою як на всеукраїнському, так і на місцевому (локальному) рівні. При цьому, якщо на загальнодержавному рівні форми безпосередньої демократії мають отримати безальтернативне законодавче закріплення, то у випадку з тими формами, що реалізуються на місцевому рівні, можна допустити у чітко визначених законом межах надання права територіальним громадам нормативно визначати власну альтернативну модель реалізації певних форм безпосередньої демократії. Проте, Закон України «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом» має містити достатню нормативну базу для повноцінної реалізації таких форм безпосередньої демократії як: місцеві ініціативи, загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання. З огляду на неоднорідне та таке, що часто скоріше перешкоджає, аніж сприяє ефективній реалізації форм безпосередньої демократії, нормативно-правове регулювання на місцевому рівні, а іноді й відсутність такого регулювання, спеціальний закон має гарантувати мешканцям територіальних громад право безпосереднього здійснення влади незалежно від якості нормотворчої роботи органів місцевого самоврядування.

Разом з включенням до правової системи нових форм прямого народовладдя, що реалізуються шляхом голосування, необхідно надати їм конституційної форми закріплення, яка забезпечить їх стабільність, підтвердить надзвичайно вагомую роль у здійсненні народовладдя та дозволить уникнути спекуляцій навколо підстав їх використання. У цьому контексті вважаємо за доцільне доповнення статті 72 Конституції України третім абзацом наступного змісту: «Особливості призначення та проведення

всеукраїнського та місцевого референдуму у формі народного вето та правотворчої ініціативи встановлюються законом». У випадку внесення запропонованих нами змін до Основного Закону України відбудеться мінімальне, точкове втручання до його змісту. За такого підходу буде збережено цілісність та логічну внутрішню узгодженість як Конституції загалом, так і її третього розділу зокрема. Таке коригування не вимагатиме проведення тривалої роботи щодо імплементації до тексту Основного Закону нових положень. Чи не єдиною суттєвою зміною до інших розділів Конституції України має стати доповнення статті 93, яка визначає перелік суб'єктів законодавчої ініціативи, положенням визнання таким суб'єктом народу.

Світова практика нормативного регулювання різноманітних механізмів прямої електронної демократії вказує на її підзаконний характер. При цьому, використання ІКТ у процесі реалізації народом права на владу визнається надважливим, проте не має реального конституційного закріплення. Так, наприклад, про право на подання громадянами ФРН публічних електронних петицій згадано у Регламенті Бундестагу [186], проте реальне врегулювання цього питання здійснено виключно Регламентом Комісії з розгляду петицій, який був прийнятий самою комісією [220]. Аналогічну ситуацію можемо спостерігати й в нормативному закріпленні діяльності вже згаданих нами платформ E-Democrasia та E-Cidadania, що функціонують у Бразилії. Так, портал E-Democrasia, який було створено у 2009 році за власною ініціативою апарату Конгресу (Camara dos Deputados) виключно для публічного обговорення законодавчих актів про боротьбу з кліматичними змінами і законом про молодь. У 2013 році вже було прийнято резолюцію Конгресу про підпорядкування порталу лабораторії кібербезпеки, що зробило портал офіційним електронним майданчиком Конгресу.

Найбільш фундаментально до питання врегулювання форм прямої електронної демократії підійшла влада Естонії, де пряма електронна демократія отримала високий статус із прийняттям Концепції розвитку

громадянського суспільства Естонії [182] та внесенням відповідних змін до закону про уряд Республіки [233].

Як бачимо, включення положень про пряму електронну демократію до змісту єдиного фундаментального законодавчого стане прогресивним кроком, спрямованим на забезпечення реальної участі громадян у державних, так і місцевих справах. Відтак, включення до закону розділу про пряму електронну демократію має бути здійснено після апробації пілотних проектів загальнодержавної та місцевих блокчейн-платформ безпосередньої демократії, онлайн-обговорень та онлайн-ініціатив на різних рівнях. З появою відповідного розділу положення про публічні електронні петиції мають бути винесені за межі Закону України «Про звернення громадян», що дозволить їм отримати беззаперечний статус форми безпосередньої демократії.

Закон України «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом» має отримати просту для розуміння та застосування структуру, відповідно до якої перший розділ має містити основні та загальні положення про безпосередню демократію в Україні (принципи, завдання тощо), останній розділ розкривати необхідні прикінцеві та перехідні положення, а інші розділи присвятити конкретним формам безпосередньої демократії (визначенню дефініцій, механізм реалізації, процедурні питання тощо).

Підсумовуючи вищесказане, вважаємо, що структура (деталізована у ключових положеннях) запропонованого нормативно-правового акту буде цілком логічною, якщо виглядатиме наступним чином:

Розділ I «Загальні положення»:

- завдання закону — забезпечення реальної можливості безпосередньої реалізації Українським народом належної йому влади;
- принципи безпосереднього здійснення влади Українським народом — рівності, законності, загальності, повновладдя, плюралізму, імперативності, реальності та гарантованості;

- визначення суб'єктів безпосередньої демократії - громадяни України, яким на день участі виповнилося вісімнадцять років, якщо інше коло суб'єктів не встановлено в статуті територіальної громади щодо форм безпосередньої демократії, які реалізуються на місцевому рівні. Вважаємо, що територіальна громада повинна мати можливість надати право участі в деяких місцевих формах безпосередньої демократії особам, що не досягли вісімнадцяти років, як це має місце, наприклад, у Барселоні, або ж іноземцям та особам без громадянства, що постійно проживають у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, як рекомендує Європейська хартія місцевого самоврядування.

Розділ II «Народне вето»:

- закріплення такої моделі народного вето, відповідно до якої нормативно-правові акти Верховної Ради України та місцевих рад можуть бути скасовані за ініціативою суб'єктів безпосередньої демократії, винесеною на всеукраїнський чи місцевий референдум;
- поділ розділу на два параграфи залежно від рівня реалізації народного вето – загальнодержавний чи місцевий.

Розділ III «Народна правотворча (законодавча) ініціатива»:

- закріплення такої моделі народної правотворчої ініціативи, відповідно до якої суб'єкти безпосередньої демократії зможуть від свого імені вносити проекти нормативно-правових актів до Верховної Ради України та місцевих рад, які мають бути обов'язково обговорені у відповідному представницькому органі та по ним прийнято рішення;
- поділ розділу на два параграфи залежно від рівня реалізації народної правотворчої (законодавчої) ініціативи – загальнодержавний чи місцевий.

Розділ IV «Відкликання депутатів місцевих рад»:

- надання членам територіальної громади права відкликати депутатів місцевих рад, обраних за мажоритарною виборчою системою (вибори до місцевих рад усіх рівнів, на нашу думку, мають відбуватися виключно за

мажоритарною виборчою системою), на підставі порушення закону, факт чого має встановити суд, або систематичної неучасті без поважних причин засіданнях ради;

- питання про відкликання депутата має бути винесено на голосування (референдум) в межах відповідного виборчого округу.

Розділ V «Загальні збори громадян за місцем проживання»:

- встановлення повноважень загальних зборів громадян за місцем проживання з прийняття обов'язкових владних рішень з окремих питань місцевого значення та рекомендацій, які надалі обов'язково мають стати предметом подальшого розгляду відповідною місцевою радою;

- проведення загальних зборів доцільно обмежити територіальними одиницями з невеликою кількістю суб'єктів даної форми безпосередньої демократії – від оптимальних 200 до максимально доречних 1000 (більш точна цифра має визначатися із залученням політологів, соціологів, демографів, правників та експертів з психології мас).

Розділ VI «Пряма електронна демократія»:

- у випадку запровадження блокчейн-платформ безпосередньої демократії, даний розділ має розкривати особливості їх використання на загальнодержавному та місцевому рівнях;

- у випадку відмови від створення зазначених платформ, зміст і процедура реалізація таких форм як електронні петиції, онлайн-ініціативи та електронні обговорення мають бути врегульовані безвідносно до єдиної електронної системи.

Розділ VII «Прикінцеві та перехідні положення»:

- урегулювання питань, пов'язаних процедурою набуття чинності окремими положеннями вказаного закону, наприклад, відстрочка набрання чинності розділом VI «Пряма електронна демократія» до завершення пілотних програм та проведення аналізу їхніх результатів.

Цілком очевидно, що наразі нетипові (допоміжні) форми потребують якнайшвидшої конституціоналізації, що своєю чергою має забезпечити

гарантування конституцією можливості їх безперешкодного і реального функціонування. Крім того, з метою деталізації та повноцінної імплементації вище запропонованих новацій Основного Закону доцільно паралельно або невдовзі після ухвалення відповідних конституційних змін доцільно розробити й прийняти спеціальний законодавчий акт, що уніфікує та впорядкує всю систему форм безпосередньої демократії в Україні.

Висновки до розділу 2

Важливу роль у процесі безпосереднього здійснення належної народові влади відіграють нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування – народне veto, народну правотворчу ініціативу та відкликання з посад. Народне veto дозволяє громадянам ініціювати вирішення на референдумі питання про скасування нормативно-правового акту або його частини, що набрали чинності. У випадку ж, якщо представницький орган державної влади чи місцевого самоврядування ухиляється від прийняття нормативно-правового акту, потребу в якому відчуває суспільство, суб'єкти безпосередньої демократії можуть реалізувати право правотворчої ініціативи. Дієвою є модель реалізації такого права, відповідно до якої представлений ініціативною групою та підтриманий необхідною кількістю підписів громадян проект нормативно-правового акту вноситься на обов'язковий розгляд представницькому органу. Захист громадян від неспроможності обраних за результатами місцевих або загальнодержавних виборів представників діяти від імені виборців та в інтересах останніх може бути здійснено шляхом застосування інституту відкликання з посади обраного представника. Найбільш ефективна та доцільна модель реалізації даної нетипової (допоміжної) форми прямого народовладдя полягає у відкликанні виборцями депутатів місцевих рад. Можливою, але малодоцільною, враховуючи конституційне закріплення вільного представницького мандату, формою є відкликання депутатів

національного парламенту, обраних за мажоритарною виборчою системою. В умовах існування пропорційної виборчої системи питання відкликання депутат взагалі втрачає будь-який сенс. Так само як і у випадку зі змішаною виборчою системою, оскільки відкликання депутатів-мажоритарників і неможливість відкликання депутатів-списочників створює правової колізії нерівності конституційно-правового статусу депутатів, обраних у різній спосіб.

Важливими нетиповими (допоміжними) формами безпосередньої демократії, ефективна реалізація яких здебільшого можлива саме на місцевому рівні, є ті форми, що реалізуються шляхом зібрань та звернень. Загальні збори громадян за місцем проживання за своєю суттю є потужним засобом залучення членів територіальної громади до вирішення важливих питань місцевого значення. Проте, вони далеко не завжди мають необхідний комплекс імперативних повноважень, а також втрачають свою спроможність в межах густозаселених територіальних одиниць. Громадські слухання як форма комунікації влади із населенням шляхом спільного обговорення представниками громадськості та представниками владних інституцій певних суспільно важливих питань набагато краще пристосовані до сучасних реалій та можуть бути ефективно реалізовані в межах великих територіальних одиниць. Ефективним механізмом спонукання владних інституцій до певних дій та донесення актуальної волі громадян є звернення останніх до органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом подання петицій чи внесення ініціатив. Інститут петицій задля підвищення ступеню його дієвості та реальності поступово, але незворотно переходить в онлайн режим. Ініціативи реалізуються здебільшого у формі місцевих ініціатив, дієвість яких залежить від забезпечення простоти й доступності механізму ініціювання, збирання підписів та внесення на розгляд представницькому органу місцевого самоврядування без залучення додаткових суб'єктів та змішування з іншими формами безпосередньої демократії, наприклад загальними зборами громадян за місцем проживання.

Найбільш ефективною в сучасних умовах є особлива технократична форма безпосередньої демократії – пряма електронна демократія, зміст якої полягає у використанні інформаційно-комунікативних технологій з метою безпосередньої участі народу в режимі он-лайн у прийнятті владних рішень чи спонуканні повноважених органів до їх прийняття. Вона характеризується високим ступенем інтерактивності. Вона дозволяє зробити процес реалізації народом своєї влади безперервним. Елементом прямої електронної демократії є конструктивна діяльність суспільства у соціальних мережах, за допомогою яких здійснюється латентний тиск на владу та які перетворюються на вітрину суспільної думки та народної волі. Не менш важливою складовою даної нетипової (допоміжної) форми безпосередньої демократії є електронні петиції, он-лайн ініціативи, електронні обговорення та електронна участь у законодавчому процесі. Їх реалізація стає можливою завдяки виникненню та розвитку новітньої технології блокчейн. Дана технологія децентралізованого та захищеного обміну інформаційними даними дозволить гарантувати безперервну участь суб'єктів прямого народовладдя у владних процесах. Інститутом, що наразі розпочав рух у бік виокремлення та перетворення у самостійну форму демократії, є моніторингова демократія – активний контроль громадянського суспільства за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування та їх посадових осіб з метою дотримання в їх діяльності загальних інтересів держави та суспільства. Проте ефективно реалізовується, на нашу думку, вона може виключно в межах прямої електронної демократії.

Криза інституту класичної демократії, підтвердженням якої можуть бути певні деструктивні процеси, пов'язані із проявами безпосередньої демократії в Україні, засвідчує необхідність внесення точкових змін до Конституції України. Внаслідок конституційних змін доцільним є прийняття базового конституційного закону «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом». Він має визначити основні засади, гарантії та процедуру реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої

демократії в нашій державі. У такому законі належне закріплення мають отримати народне вето, народна правотворча ініціатива, відкликання з посад депутатів місцевих рад, загальні збори громадян за місцем проживання та пряма електронна демократія (електронні петиції, он-лайн ініціативи та електронні обговорення самотійно або в межах блокчейн-платформи безпосередньої демократії).

Результати дослідження, викладені у розділі 2, відображено у таких публікаціях автора: [81, с. 31], [84, с. 28], [85, с. 204], [87, с. 26], [89, с. 115].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено правові позиції та теоретичні узагальнення щодо сутності, особливостей та ролі конституційно-правового регулювання нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Визначено, які саме форми прямого народовладдя на даному етапі розвитку демократії та сучасних правових систем доцільно відносити саме до нетипових (допоміжних) та запропоновано критерії, що дозволяють здійснити відповідну класифікацію форм безпосередньої демократії. Проведено аналіз деяких найбільш значимих, на нашу думку, нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя. Результатом проведеного наукового дослідження стало формулювання низки висновків, пропозицій і рекомендацій, основними серед яких є наступні:

1. Безпосередня демократія – це суспільні правовідносини, пов'язані з вираженням народної волі у формах, не заборонених законом, шляхом безпосереднього прийняття суб'єктами, коло яких визначене законом, владних рішень, результат яких не опосередкований владним впливом державних інституцій, або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття. Безпосередня демократія ґрунтується за принципах рівності, законності, загальності, повновладдя, плюралізму, імперативності, реальності та гарантованості.

2. Визначаючи коло суб'єктів безпосередньої демократії доцільно застосовувати широкий та вузький підходи. За широкого підходу єдиним суб'єктом безпосередньої демократії варто вважати народ, що представляє усе населення держави в його єдності та взаємозв'язку окремих груп (етнічних, територіальних, професійних чи будь-яких інших). Вузький підхід передбачає, що суб'єктами безпосередньої демократії є особи, діяльність яких спрямована на вираження народної волі у формах, не заборонених законом, та не опосередкованих владним впливом державних інституцій, водночас наділених правом безпосередньої участі у прийнятті рішень

владного характеру або спонукання органів влади до прийняття рішень з питань місцевого (локального) або загальнодержавного значення. Коло таких суб'єктів може варіюватися залежно від особливостей конкретної форми безпосередньої демократії або правової системи окремої держави.

3. Формами безпосередньої демократії є особливі способи (сукупність способів) здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є за визначенням. Такі способи мають забезпечувати пряме, безпосереднє виявлення волі народу, незворотні правові наслідки її прояву, а їх реалізація спрямована на вирішення важливих для суспільства та/або держави питань. Форми прямої демократії передбачають безпосереднє прийняття народом владних рішень або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття.

4. До форм безпосередньої демократії доцільно віднести, крім загальновідомих та широко застосовуваних виборів й референдуму, народну законодавчу ініціативу, народне вето, відкликання з посад, збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, обговорення, петиції, ініціативи, законодавчі пропозиції та інші, оскільки, враховуючи невинну еволюцію сучасного суспільства та держави, їх коло по суті є необмеженим.

5. Застосування комплексного критерію історичного підґрунтя, значення для ефективного народного волевиявлення, поширеності у конституційній практиці, типовості для конкретної правової системи та ступеню законодавчої урегульованості, дає підстави усі форми прямого народовладдя поділити на типові (основні) та нетипові (допоміжні). Типові (основні) форми – це форми безпосередньої демократії, які характерні для більшості демократичних правових систем, є основними виразниками волі народу та мають високий рівень правового урегулювання (маються на увазі вибори й референдум). Нетиповими (допоміжними) доцільно визнати ті форми безпосередньої демократії, що не мають достатнього рівня поширеності, нормативного урегулювання, популярності у вираженні

народної волі та відіграють допоміжну роль у прийнятті владних рішень або спонуканні до їх прийняття, тобто по суті усі інші, окрім виборів та референдуму, форми безпосередньої демократії.

6. Конституційний принцип народного суверенітету може набути ознак суспільної, політичної та правової реальності виключно у разі наявності широкого кола нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, за допомогою яких народ має реальну можливість втілити свою справжню волю у повсякденне життя. Такі форми забезпечують безперервність процесів реалізації належної народу влади, а фактично нерозривність комунікативного зв'язку між народом та владою, суспільством та державою. Вони відображають ті суспільні настрої та ідеї, що не можуть бути виражені під час реалізації основних форм прямого народовладдя. За відсутності допоміжного впливу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії на суспільні відносини стає все менш можливою повноцінна реалізація народом належної йому влади. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії дозволяють значно розширити коло питань, з яких громадяни отримують можливість безпосередньо приймати рішення, спонукати органи влади до їх прийняття або сформулювати позицію та внести її на розгляд представницьких органів публічної влади.

7. Форми безпосередньої демократії сприяють встановленню міцного комунікативного зв'язку між державою та громадянами. Втрата такого зв'язку може призвести до деструктивних процесів у суспільстві і державі, пов'язаних із намаганням суспільства озвучити свої нагальні потреби та донести свою волю до влади. Уникнути непередбачуваних ситуацій, що можуть становити загрозу стабільності конституційного ладу в державі, дозволяє вчасне включення до наявного правопорядку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

8. Безпосередня демократія є первинною формою демократії. Поява демократичних ідей та принципів передусім ґрунтувалася на визнанні необхідності й доцільності надання громадянам права на безпосередню

участь у владних правовідносинах. Процес виникнення та еволюція безпосередньої демократії як способу здійснення публічної влади можна умовно періодизувати наступним чином:

1. Давня (архаїчна) модель безпосередньої демократії (період з VI ст. до н.е. – приблизно XVI ст. н.е.), коли демократія фактично ототожнювалася з прямим народовладдям, а представницькі органи не вважалися інститутами демократії. Пріоритетною формою безпосередньої демократії на цьому етапі були загальні (народні) збори, а тому цей період можна назвати демократією народних зборів.

2. Сучасна (модерністська) модель безпосередньої демократії:

✓ нівелювання значення загальних зборів як єдиної основної форми безпосередньої демократії (початок XVIII століття);

✓ поява та юридичне закріплення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії (кінець XVIII – кінець XIX століття);

✓ інформатизація форм безпосередньої демократії (кінець XX століття й до теперішнього часу).

9. Виникнення та введення в сучасну практику демократії як державного (політичного) режиму нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії не є спонтанним, а обумовлене сукупністю та взаємодією обставин, які, з плином часу, вказують на необхідність та можливість реалізації права народу на владу через нові чи оновлені форми прямого народовладдя. Таким чином, відбувається морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, тобто процес зародження, виникнення, становлення та розвитку форми прямого народовладдя. Кожна форма безпосередньої демократії проходить певну трансформацію на шляху від прояву прямого народовладдя, до, власне, його форми. Морфогенез нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя характеризується перманентністю. Сучасна криза демократії підштовхує суспільства багатьох держав світу до постійного пошуку нових форм прямого народовладдя та трансформації або ж адаптації до нових реалій вже наявних.

10. Прояв безпосередньої демократії –це діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати, яка, проте, не набула достатніх ознак форм прямого народовладдя через низький рівень імперативності та неузгодженість з наявними правовідносинами. Прояви безпосередньої демократії більшою мірою підпорядковуються так званому гібридному праву, тобто системі правових та неправових важелів регулювання реальних суспільних відносин, до яких, з-поміж інших, можуть належати моральні, релігійні норми, громадська думка тощо. Особливістю морфогенезу форм прямого народовладдя є те, що прояви безпосередньої демократії прагнуть перейти регулювання громадянською конституцією, основу якої і складає гібридне право, до регулювання державною(офіційною) конституцією (системою чинних нормативно-правових актів), що на практиці означатиме їх включення до правової системи держави та набуття ними належних ознак форм прямого народовладдя.

11. Морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії відбувається у декілька етапів:

1) поява суспільного явища, а саме прояву безпосередньої демократії, який полягає у певних діях народних мас, спрямованих на донесення своєї волі до влади;

2) вступ суспільного явища у протиріччя із усталеними суспільними відносинами, що, здебільшого, полягає у відсутності належного правового регулювання певного прояву безпосередньої демократії та не включення його до системи владних правовідносин;

3) взаємна трансформація правової системи, суспільних відносин та проявів безпосередньої демократії;

4) включення прояву безпосередньої демократії до системи суспільних правовідносин.

12. Застосований у даній роботі морфогенетичний аналіз дозволив визначити, чи можна вважати певне суспільне явище формою безпосередньої

демократії. За його допомогою неможливо передбачити майбутні форми прямого народовладдя, однак можна окреслити ймовірні напрямки розвитку владних правовідносин та шляхи їх оперативного конституційно-правового закріплення.

13. Серед нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії найбільш значимою є група форм, що реалізуються шляхом голосування. До них належать: народне veto, народна правотворча ініціатива, відкликання з посад. Вони засновані на механізмі загального голосування з питань, що мають високий суспільний резонанс, а саме прийняття нового нормативно-правового акту, скасування чинного нормативно-правового акту чи його частини, а також відкликання з посади обраного представника. Ці форми суттєво відрізняються від виборів та референдуму тим, що голосування не пов'язане із прийняттям владного рішення по суті суспільно важливого питання, а становить собою проміжний етап на шляху прийняття чи скасування рішення. Такі форми безпосередньої демократії дозволяють значно розширити сферу народного впливу на державну політику та забезпечити залучення широкого кола громадян до безпосереднього вирішення найбільш актуальних питань загальнодержавного та місцевого значення. Вони можуть бути ініційовані виключно народом, мають абсолютний характер та використовують механізми голосування лише як кінцевий етап процесу встановлення остаточної волі народу. Вони дозволяють встановити ефективний контроль народу за діяльністю представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

14. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів, характерні для вирішення суспільно важливих питань місцевого значення, оскільки їх реалізація ускладнюється пропорційно зростанню кількості їх суб'єктів. До нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів, належать загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, мітинги, демонстрації, пікети, протести тощо. Це ті форми безпосередньої

демократії, які передбачають безпосередній діалог членів територіальної громади між собою та з представниками владних інституцій. Ефективний зв'язок між суспільством та владою має забезпечуватися загальними зборами та громадськими слуханнями, наділеними правом ухвалення рішень або внесення висновків та пропозицій, обов'язкових до розгляду органами публічної влади. Відсутність постійного й ефективного комунікативного зв'язку між громадою і владою сприяє перетворенню вищезазначених форм безпосередньої демократії у низько конструктивні зібрання, такі як мітинги, демонстрації, пікети, протести, майдани тощо.

15. Важливими нетиповими (допоміжними) формами безпосередньої демократії є ті, що реалізуються шляхом звернення громадян до органів державної влади чи місцевого самоврядування. Таким формам притаманна висока спонукальна спрямованість діяльності їхніх суб'єктів, оскільки їх кінцевою метою є врахування носіями державно-владних повноважень певних позицій чи ідей суспільства. До таких форм ми відносимо петиції та місцеві ініціативи. Петиції, як колективне висловлення ідей та пропозицій, поступово переходять у форму електронних петицій. Значно вищою ефективністю відзначаються ініціативи, які забезпечують не тільки вираження волі суб'єктів безпосередньої демократії, але й сприяють формуванню та донесенню до органів влади конкретних питань, що потребують вирішення, а також відображають бажані для суспільства шляхи їх вирішення.

16. Новою особливою формою демократії є електронна демократія (е-демократія), сутність якої полягає у використанні інформаційно-комунікативних технологій у процесах державного управління, інформування громадян про такі процеси та залучення широких кіл суспільства до участі в них. Е-демократія посідає дещо відокремлене місце серед інших форм демократії (представницької й безпосередньої), частково проникаючи у кожен з них. Складовими електронної демократії виступають

електронний уряд, електронна участь, електронне урядування, а також пряма електронна демократія.

17. Пряма електронна демократія є сучасною технократичною формою прямого народовладдя, яка полягає у використанні інформаційно-комунікативних технологій з метою безпосередньої участі народу в режимі он-лайн у прийнятті владних рішень, спонуканні повноважних державних і муніципальних органів влади до їх прийняття, донесення до цих інституцій суспільної думки, позиції, ідей чи вимоги. Вона є окремою нетиповою (допоміжною) формою безпосередньої демократії, оскільки ґрунтується на нових принципах, дещо відмінних від принципів, покладених в основу інших, зокрема класичних, форм прямої демократії. До них ми відносимо наступні принципи: доступності інформації, швидкості і комфорту у вираженні громадянами своєї думки та безпосередньому прийнятті владних рішень, інтерактивності зв'язку суспільства і держави. Пряма електронна демократія суттєво змінює характер участі громадян у владних процесах, що не притаманно іншим формам безпосередньої демократії.

18. Найбільш потужною сучасною технологією, яка в майбутньому дозволить стати прямій електронній демократії базовою формою прямого народовладдя, є технологія блокчейн (децентралізована електронна база даних з розподіленим консенсусом), що ґрунтується на принципах децентралізації, анонімності, відкритості та безпеки даних. Найближчим часом в Україні на урядовому рівні має бути розроблено та прийнято загальнонаціональну програму розвитку блокчейн-технологій, яка визначить шляхи переходу усієї системи державного управління, а відтак і безпосередньої демократії, на блокчейн-основу. Це дозволить у майбутньому створити єдину загальнонаціональну, а також місцеві блокчейн-платформи, за допомогою яких громадяни залучені до опитувань, обговорень, внесення ініціатив і петицій та іншими способами брати участь у прийнятті владних рішень, вираженні своєї волі та захисті своїх інтересів на державному рівні.

19. Важливим проявом безпосередньої демократії, що пов'язаний з прямою електронною демократією, є конструктивна користування громадянами соціальними мережами. Завдяки соціальним мережам відбувається постійне вираження громадської думки та формування суспільних потреб, які перманентно тиснуть на владу та, за належного рівня політичної культури її представників, спонукають владу до вчинення певних дій та прийняття певних рішень.

20. У межах механізмів прямої електронної демократії вже досить активно функціонує моніторингова демократія, яка полягає у здійсненні активного перманентного контролю за діяльністю владних структур з боку суспільства, спрямованого на забезпечення відповідності прийнятих ними рішень нормам чинного законодавства та реальним інтересам й потребам суспільства, а також на коригування вектору діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування між виборами.

21. Новим законом має бути визначено, що в порядку народного вето нормативно-правові акти Верховної Ради України та рішення місцевих рад можуть бути скасовані за ініціативою суб'єктів безпосередньої демократії за результатами голосування на всеукраїнському чи місцевому референдумі. У порядку народної правотворчої ініціативи суб'єкти безпосередньої демократії мають отримати право вносити проекти нормативно-правових актів до Верховної Ради України та інших актів до місцевих рад, які мають бути згодом обов'язково винесені на розгляд відповідного представницького органу. Членам територіальної громади має бути надано право за підсумками загального голосування відкликати депутатів місцевих рад, обраних за мажоритарною виборчою системою з підстав порушення ними закону, факт якого встановлюється судом, або систематичної неучасті без поважних причин у пленарних засіданнях представницького органу. Закон має наділити загальні збори громадян за місцем проживання правом прийняття обов'язкових владних рішень з окремих питань місцевого значення та рекомендацій, що мають обов'язково стати предметом розгляду на

найближчому пленарному засіданні відповідної місцевої ради. Вважаємо за доцільне відмовитися від закріплення «заздалегідь мертвих» законодавчих норм про загальні збори громадян за місцем проживання у великих за чисельністю населення територіальних громадах. Закон України «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом» має визначити порядок реалізації електронних петицій, онлайн-ініціатив та електронних обговорень як суто електронних засобів участі народу у владних правовідносинах. У разі успішності експерименту із запровадження функціонування пілотних блокчейн-платформ безпосередньої демократії усі механізми прямої електронної демократії у подальшому мають реалізовуватися в межах таких платформ, що має отримати належне законодавче закріплення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алебастрова И.А. Народные голосования в зарубежных странах. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. для бакалавров / Алебастрова И. А., Будагова А. Ш., Ермоленко А. С. И др. ; отв. ред. Б. А. Страшун. Москва. : Проспект, 2013. С. 83–103. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=wKml7TNI9v4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 20.07.2019).
2. Антонов Я. В. Электронное голосование в системе электронной демократии: конституционно-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва., 2015. 213 с.
3. Аристотель. Политика. Афинская полития. Москва. : Мысль, 1997. С. 271–343. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=70821> (дата звернення: 20.07.2019).
4. Бабенко К. А. Проблема стабільності Конституції в аспекті суспільних трансформацій // Шостий апеляційний адміністративний суд: офіц. сайт. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/110-problema-stabilnosti-konstitutsiji-v-aspekti-suspilnikh-transformatsij.html> (дата звернення: 20.07.2019).
5. Баглай М. В., Туманов В. А. Малая энциклопедия конституционного права. Москва. : БЕК, 1998. 519 с.
6. Барабаш Ю. Г. Вопросы непосредственной демократии в теории и практике конституционного права Украины. Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине : сб. науч. трудов. Харьков : Право, 2012. 296 с.
7. Баранов Н. А. Влияние современных социальных трансформаций на формирование политической повестки дня. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения*. 2016. Вып. 4. С. 15–22.

8. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии : учеб. пособие. СПб. : БГТУ, 2006. 215 с. URL: <http://nicbar.ru/democracy.pdf> (дата звернения: 20.07.2019).
9. Баулина Е. И. Непосредственная демократия в системе местного самоуправления. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 22. С. 27–33.
10. Большой юридический словарь / Додонов В. Н., Ермаков В. Д., Крылова М. А. и др. М. : Инфра-М, 2001. 790 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B6xhkmszlGLMGVsNUkzZDhYbG8/view> (дата звернения: 20.07.2019).
11. Бондаренко С. В. Социальные технологии «электронной демократии» (попытка верификация конструкта). *Демократия в информационном обществе: перспектива для России в свете международного опыта* : междунар. интернет-конф., 2 июня – 7 июля 2004 г. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/sotsialnye-tehnologii-elektronnoy-demokratii-popytka-verifikatsii-konstrukta> (дата звернения: 20.07.2019).
12. Бособород П. А. Демократия как исторический и теоретический феномен: современные модели интерпретации: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01.СПб., 2015. 30 с. URL: <http://cheloveknauka.com/demokratiya-kak-istoricheskii-i-teoreticheskii-fenomen> (дата звернения: 20.07.2019).
13. Бусол Е. Народная законодательная инициатива «народное veto» – разновидность отклоняющего референдума. Конституційна Асамблея: електрон. б-ка НБУВ. URL: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/busol-N92013.php> (дата звернения: 20.07.2019).
14. Бучакова М. А., Грязнова Т. Е. Институт непосредственной демократии в системе российской государственности. *Вестник Омского университета. Серия: Право*. 2013. Вып. 2 (35). С. 12–20.
15. Веденеев Ю. А. Демократические выборы как политическая ценность и правовой институт. *Развитие личности*. 1997. № 1. С. 38–48 ; № 2. С. 42–49.

16. Вольский В. И. Процедуры голосования в малых группах с древнейших времен до начала XX века : препринт WP7/2014/02. МОСКВА. : Издат. дом Высш. шк. экономики, 2014. 76 с. URL: https://wp.hse.ru/data/2014/03/22/1318207163/WP7_2014_02.pdf (дата звернення: 20.07.2019).
17. Галоян А. Р. Проблемы реализации правотворческой инициативы граждан РФ на муниципальном и региональном уровнях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. МОСКВА., 2017. 201 с.
18. Галус О. О. Поняття та види форм безпосереднього народовладдя в Україні. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2005. № 4 (16). С. 51–56.
19. Галус О. О. Функції форм безпосередньої демократії. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2006. № 3–4 (19–20). С. 95–100.
20. Гарькавченко О. Ю. Организационно-правовые формы непосредственного участия населения в местном самоуправлении : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. МОСКВА., 2016. 184 с.
21. Георгіца А. З., Шукліна Н. Г. До питання про зміст конституційно-правової категорії «демократія». *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2003. Вип. 172: Правознавство. С. 46–51.
22. Грабильнікова О. А. Історичні етапи становлення і розвитку інституту виборців в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 30–33.
23. Губени Ю., Олищук П. Местные инициативы как инструмент развития сельских территорий. *Економіка України*. 2012. № 4. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ekukrr_2012_4_9 (дата звернення: 20.07.2019).
24. Гузий А. Е. Консультативность как признак местного референдума. *Вестник Омской юридической академии*. 2014. № 5 (25). С. 7–10.
25. Даль Р. Д. О демократии / пер. с англ. А. С. Богдановского ; под ред. О.А. Алякринского. Москва.: Аспект Пресс, 2000. 208 с.

26. Даниляк О. Народна законодавча ініціатива як форма безпосередньої демократії: доцільність запровадження в Україні: аналіт. зап. /Нац. ін-т стратег. дослідж., Відд.політ. стратегій. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1027/> (дата звернення: 22.07.2019).

27. Демократия в Европе: кризис и перспективы : резолюция 1746 (2010) Парламентской Ассамблеи Совета Европы, принята 23 июня 2010 г. // Совет Европы, Парламентская Ассамблея : офиц. сайт. URL: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2010%5D/%5BJun2010%5D/Res1746_rus.asp (дата звернення: 22.07.2019).

28. Дзвінчук Д. І. Механізми демократії участі : суть та особливості застосування на місцевому рівні. *Теорія та практика державного управління*. 2016. Вип. 1 (52). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-1/doc/1/02.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

29. Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 года) : с изм. и доп. от 13 дек. 2007 г. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 20.07.2019).

30. Дрожжинов В. И., Штрик А. А. Электронная демократия и поддерживающие ее технологии. *Технологии информационного общества. Интернет и современное общество* : тр. VI Всерос. объедин. конф., Санкт-Петербург, 3–6 нояб. 2003 г. СПб. : Изд-во филол. фак. СПбГУ, 2003. С. 101–110.

31. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. МОСКВА. : Изд-во ИМО, 1959. 262 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=AMP8AgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 20.07.2019).

32. Заболотских Е. М. Ответственность должностных лиц и органов местного самоуправления : науч.-практ. пособие. М. : Проспект, 2013. URL:

<https://books.google.com.ua/books?id=rXx3AAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 20.07.2019).

33. Задорожня Г. В. Законодавчі повноваження Українського народу. *Юридичний вісник*. 2009. № 3 (12). С. 25–28.

34. Кальниш Ю. Г. Пряма демократія в Україні: історичні традиції та перспективи розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 5–15. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/2.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

35. Канфора Л. Демократия. История одной идеологии / пер. с ит. А. Миролубова. СПб. : Александрия, 2012. 502 с. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1035325> (дата звернення: 20.07.2019).

36. Капінос М.С. Традиції демократичного врядування в Україні: історичний екскурс. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення : монографія / В. М. Князєв, Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін. ; за заг. ред. В. М. Князєва. Київ : НАДУ, 2010. С. 5–18 URL: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Monografiy/f433476d-198b-43c7-bc74-8854fdc74267.pdf (дата звернення: 25.07.2019).

37. Каплан Ю. Б. Механізми дострокового відкликання депутатів місцевих рад: європейський досвід для України : аналіт. зап. / Нац. ін-т стратег. дослідж., Відд. розвитку політ. системи. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1897/> (дата звернення: 22.07.2019).

38. Карпюк С. Прямая демократия в Древней Греции: поучительный пример или исторический артефакт? *Отечественные записки*. 2006. № 2 (29). URL: <http://www.strana-oz.ru/2006/2/pryamaya-demokratiya-v-drevney-grecii-pouchitelnyy-primer-ili-istoricheskiy-artefakt> (дата звернення: 20.07.2019).

39. Козирева Л. Д. Публичные слушания как институт гражданского общества: проблемы организации и проведения. *Управленческое консультирование*. 2015. № 3. С. 116–122.

40. Комарова В. В. Высшее непосредственное выражение власти народа : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Москва, 2006. 474 с. URL:

<https://www.dissercat.com/content/vysshee-neposredstvennoe-vyrazhenie-vlasti-naroda-v-rossiiskoi-federatsii-problemy-teorii-i-> (дата звернення: 27.07.2019).

41. Комарова В. В. Формы непосредственной демократии : учеб. пособие по спецкурсу. Москва. : Директ-Медиа, 2014. 424 с.

42. Комарова В. В. Формы непосредственной демократии в России : учеб. пособие. Москва : Ось-89, 1998. 304 с.

43. Комкова Г. Н. Стабильность Конституции – правовая основа стабильности Российского государства. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 1 (96). С. 65–69. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/stabilnost-konstitutsii-pravovaya-osnova-stabilnosti-rossiyskogo-gosudarstva> (дата звернення: 27.07.2019).

44. Конституция Австрийской Республики : федерал. конституц. закон от 10 нояб. 1920 г. // Национальное Собрание Республики Армения : офиц. сайт. <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/Austria.doc> (дата звернення: 20.07.2019).

45. Конституция Королевства Дания // LegalNS : сайт. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/denmark.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

46. Конституция Латвийской Республики : в ред. закона от 19 июня 2014 г. // LatvijasValstsPrezidenrs : офиц. сайт / Канцелярия Президента Латвии. URL: <https://www.president.lv/ru/latviiskaya-respublika/konstituciya-latvii> (дата звернення: 20.07.2019).

47. Конституция Масачусетса (штат США) : 1780 г. // История государства и права США – проект «Avalon» : сайт / Пашков Р. В. URL: <http://avalon-law.ru/?p=82> (дата звернення: 20.07.2019).

48. Конституция Республики Беларусь : 1994 г., с изм. и доп., принят. на республик. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г. // Pravo.by : нац. прав. Интернет-портал Республики Беларусь / Нац. центр прав. информации Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/pravovaya->

informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/ (дата звернення: 20.07.2019).

49. Конституция Франции : 24 июня 1793 г. [Выверено по изд.: Документы истории Великой французской революции. Т. 1 / отв. ред. А. В. Адо. Москва. : Изд-во Моск. ун-та, 1990] // Исторический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова : сайт. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1793.htm> (дата звернення: 20.07.2019).

50. Конституция Франции : 3 сент. 1791 г. [Выверено по изд.: Документы истории Великой французской революции. Т. 1 / отв. ред. А. В. Адо. Москва. : Изд-во Моск. ун-та, 1990] // Исторический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова : сайт. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1791.htm> (дата звернення: 20.07.2019).

51. Конституция Французской Республики : 4 нояб. 1848 г. // Конституции государств (стран) мира : б-ка конституций : сайт / Пашков Р. В. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=674> (дата звернення: 20.07.2019).

52. Конституция Японии // LegalNS : сайт. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

53. Конституція Італійської Республіки : станом на 1 січ. 2018 р. / передм., пер. В. Шаповала. Київ : Москаленко О. М., 2018. 62 с. URL: http://pravo.org.ua/img/books/files/1532528829const_italy.pdf (дата звернення: 20.07.2019).

54. Конституція Сполучених Штатів Америки // Верховна Рада України. Відділ інформаційних ресурсів та відкритих заходів : офіц. сайт. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm (дата звернення: 20.07.2019).

55. Конституція України : закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР, ред. від 21.02.2019 // База даних «Законодавство України» / Верховна

Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 22.07.2019).

56. Концепція розвитку електронного урядування в Україні : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 верес. 2017 р. № 649-р. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250287124> (дата звернення: 22.07.2019).

57. Коток В. Ф. Проблемы развития непосредственной демократии в Советском государстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва., 1965. 38 с.

58. Кохалик Х. Світовий досвід впровадження електронної демократії: проблеми та досягнення. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 42. С. 169–174.

59. Крамаренко С. В. Развитие институтов непосредственной демократии в местном самоуправлении: теоретико-правовые и прикладные аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Саратов, 2014. 234 с.

60. Крусс В. И. Конституционализация права: основы теории. Москва : Норма ; Инфра-М, 2016. 240 с.

61. Кутейников Д. Л. Институционализация народной правотворческой инициативы в Российской Федерации : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 2017. 257 с.

62. Куфтирєв П. В. Електронна демократія як особлива форма державно-політичного режиму. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 34–38.

63. Лаврик Н. В. Электронная демократия: мировой опыт. *Вестник Забайкальского государственного университета*. 2017. Т. 23, № 2. С. 67–75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnaya-demokratiya-mirovoy-opyt> (дата звернення: 26.07.2019).

64. Латкин В. Земские сборы Древней Руси, их история и организация сравнительно с западно-европейскими представительными

учреждениями. Санкт-Петербург : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1885. 440 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10080347> (дата звернення: 20.07.2019).

65. Липчанская М. А. Институт правотворческой инициативы как форма участия граждан в управлении делами государства. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2011. № 3 (79). С. 38–42.

66. Лінда С. М. Морфогенез в архітектурі історизму: інтерпретація з позицій загальної теорії систем. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура. 2013. № 757. С. 17–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPARX_2013_757_6 (дата звернення: 20.07.2019).

67. Лопушинський І. П. Електронна демократія та електронне урядування: досвід США для України. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. № 2 (6). С. 60–68. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-2/doc/2/03.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

68. Лукьянчикова Л. В. Непосредственное народовластие в России XVI–XX вв. (Историко-методологическое исследование) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Москва., 2018. 425 с.

69. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности : пер. с фр. / ред.: С. В. Боботов. Москва. : Прогресс : Универс, 1993. 378 с. URL: <https://lib.sale/zarubejnyih-pravo-konstitutsionnoe/konstitutsionnaya-zaschita-prav-svobod.html> (дата звернення: 22.07.2019).

70. Максакова Р. Соотношение форм непосредственной демократии и форм реализации учредительной власти. *Закон и жизнь = Legea și viața*. 2013. № 11. С. 25–28. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/11-rus/7.pdf> (дата звернення: 22.07.2019).

71. Малахов В. С. Народ // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд. 2-е изд., испр. и доп. Москва. : Мысль, 2010. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH3d2ea45e4294a99c279a3d> (дата звернення: 22.07.2019).

72. Марандян Р. Р. Петиционный референдум и «народное вето» как демократические механизмы правотворчества. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 544–547.

73. Маршалок Н. В., Ульянова И. Л. Латинские термины в современном международном праве: лат.-рус., рус.-лат. слов. Москва. : Статут, 2015. 305 с. URL: <https://rucont.ru/efd/361563> (дата звернення: 22.07.2019).

74. Матвеев В. Ф. Право публичных собраний. Очерк развития и современной постановки права публичных собраний во Франции, Германии и Англии / ред. Allpravo.Ru. Санкт-Петербург. : по изд. 1909 г. // Все о праве : информ.-образоват. юрид. портал. 2004. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum2988/> (дата звернення: 22.07.2019).

75. Мельниченко В. І. Безпосередня демократія як складова і чинник демократичного врядування в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 230–239. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_2_28 (дата звернення: 22.07.2019).

76. Митко А. М. Електронна демократія в дії. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. № 20 (217). С. 20–23.

77. Митрохина Я. А. Понятиесущность отзыва выборных лиц местного самоуправления. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2014. № 1 (39), ч. 2. С. 140–142. URL: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2014_1-2_35.pdf (дата звернення: 22.07.2019).

78. Михайлов М. Б. Безпосередня демократія як організаційно-правова основа взаємодії суспільства та держави. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини* : тези доп. Всеукр. круг. столу (м. Харків,

20 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 183–186.

79. Михайлов М. Б. До питання про принципи безпосередньої демократії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 82–84.

80. Михайлов М. Б. Класифікація типових та нетипових форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 127–131.

81. Михайлов М. Б. Моніторингова демократія: поняття, зміст а місце в системі форм безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2018. № 1, ч. 2. С. 26–31.

82. Михайлов М. Б. Особливості морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 133–137.

83. Михайлов М. Б. Проблема суб'єктного складу безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2017. № 5, ч. 2. С. 30–35.

84. Михайлов М. Б. Пряма електронна демократія: сутність та проблеми конституційно-правового регулювання. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20–21 лип. 2018 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.

85. Михайлов М. Б. Реалізація деяких форм безпосередньої демократії як складових правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 201–204.

86. Михайлов М. Б. Сутність, значення та конституційно-правовий статус нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення* :

матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 27–28 лип. 2018 р. Запоріжжя : Запоріз. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 21–24.

87. Михайлов М. Б. Шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання безпосередньої демократії в Україні. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства* : Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 31 серп. – 1 верес. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 23–26.

88. Михайлов М. Б. Щодо еволюції форм безпосередньої демократії. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку* : міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 3–4 серп. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 33–35.

89. Михайлов М. Б. Электронная демократия в системе форм прямого народовластия. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 6. С. 110–115.

90. Мірошніченко Ю. Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні : монографія / за ред. О. Л. Копиленка. Київ : Фенікс, 2012. 360 с.

91. Монтескье Ш. Л. О духе законов // Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20duke.pdf (дата звернення: 22.07.2019).

92. Мурашин Г. О. Демократія // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 2: Д–Й / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. С. 5-6.

93. Мурашин О. Акти прямого народовладдя: проблеми ефективності. *Право України*. 1999. № 10. С. 3–7.

94. Муркович Л. Развитие форм участия населения в решении вопросов местного значения: ретроспективный анализ. *Modern Management Review*. 2014. Vol. XIX, No. 21 (3). Р. 99–108. DOI: <https://doi.org/10.7862/rz.2014.mmr.35>.

95. Нестеренко А. В. Демократия: проблема субъекта. *Общественные науки и современность*. 2002. № 4. С. 49–54.
96. Нудненко Л. А. Понятие субъекта непосредственной демократии в системе местного самоуправления. *Известия Алтайского государственного университета*. 2000. № 2 (16). С. 58–61. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-subekta-neposredstvennoy-demokratii-v-sisteme-mestnogo-samoupravleniya> (дата звернення: 27.07.2019).
97. Огаренко Т. О. Структура та функції правової системи. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 5 (209). С. 12–16. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/05_2013.pdf (дата звернення: 22.07.2019).
98. Огнева Е. А. Правовое регулирование правотворческой инициативы граждан как гарантия реализации прав человека: зарубежные практики. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право*. 2013. № 16 (159). Вып. 25. С. 187–192. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/pravovoe-regulirovanie-pravotvorcheskoj-initsiativy-grazhdan-kak-garantiya-realizatsii-prav-cheloveka-zarubezhnye-praktiki> (дата звернення: 27.07.2019).
99. Оніщук М. Категорія «безпосередня демократія» в конституційному праві України (теоретико-методологічні аспекти). *Право України*. 2006. № 9. С. 3–9.
100. Пазенок В. Демократія і людина : теорія і українська дійсність. *Політика і Час*. 2003. № 2. С. 3–15.
101. Палєєва Ю. С. Референдум – загальновизнаний демократичний інститут : історія і сучасність. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Юридичні науки*. 2013. № 1 (4). С. 43–50.
102. Панкевич І. М. Інститут безпосередньої демократії та розвиток українського конституціоналізму. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 95–102.

103. Перегудов С. П. Концепция мониторинговой демократии: к новым отношениям власти и общества. *ПОЛИС: политические исследования*. 2012. № 6. С. 55–67. URL: <http://www.politstudies.ru/files/File/2012/6/6.pdf> (дата звернення: 22.07.2019).

104. Петрова Н. А. Конституционно-правовой институт отзыва в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2006. 27 с. URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1219557> (дата звернення: 22.07.2019).

105. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/plato/plat01.htm> (дата звернення: 20.07.2019).

106. Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії. *Право України*. 2001. № 8. С. 26–33.

107. Погорілко В. Ф. Конституційно-правові основи безпосередньої демократії в Україні // Антологія української юридичної думки : в 10 т. Т. 10 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Юрид. кн., 2005. С. 279–294.

108. Подорожная Т. Основная цель конституции – конституционализация правовой системы. *Закон и жизнь = Legea și viața*. 2013. № 8/4. С. 188–192. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/8-4/49.pdf> (дата звернення: 22.07.2019).

109. Подъячев К. В. Обращения граждан в органы государственной власти и местного самоуправления как форма гражданского участия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.02. Москва, 2007. 25 с. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/avtoref_Podyachev.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

110. Політологія : підручник / М. М. Вегеш та ін. ; ред. М. М. Вегеш. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2008. 384 с.

111. Правові рамки для національних референдумів в Україні : аналіт. звіт (травень 2017). URL: <http://democracy-reporting.org/wp->

content/uploads/2017/05/DRI-UA-BP-83_National-Referendum-UA.pdf (дата звернення: 22.07.2019).

112. Придарчук О. А. Безпосередня демократія як спосіб правової охорони конституції народом. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Т. 1, вип. 6-1. С. 102–106.

113. Приходько С. М. Принципи взаємодії громадян з владою в контексті електронної демократії. *Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації* : шоста Всеукр. наук.-практ. конф. Полтава, 2015. С. 101–105. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4334/1/Prihodko.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

114. Прієшкіна О. В. Поняття та зміст безпосередньої демократії у місцевому самоврядуванні України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2004. Т. 3. С. 228–236.

115. Про вибори народних депутатів України : закон України від 17.11.2011 № 4061-VI, ред. від 28.02.2019 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення: 22.07.2019).

116. Про затвердження Порядку організації громадських слухань в місті Києві : рішення Київ. міської ради від 8 жовт. 2015 р. № 120/2023 // Київська міська рада : офіц. інтернет-сайт. URL: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/BA23B51F3C3D646EC2257EFA006DF50A?OpenDocument (дата звернення: 20.07.2019).

117. Про статус депутатів місцевих рад : закон України від 11.07.2002 р. № 93-IV, ред. від 28.08.2018 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15> (дата звернення: 22.07.2019).

118. Про стратегію Сталого розвитку «Україна – 2020» : указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. *Урядовий кур'єр*. 15.01.2015. № 6.

119. Пылин В. В. Проблемы теории и практики народовластия в процессе становления местного самоуправления России : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Москва, 1999. 44 с.

120. Радченко О. В. Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади у виборах : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.01. Харків, 2004. 27 с.

121. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) : від 05.10.2005 № 6-рп/2005, справа № 1-5/2005 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05> (дата звернення: 22.07.2019).

122. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) : від 19.04.2001 № 4-рп/2011, справа № 1-30/2001 року // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v004p710-01> (дата звернення: 22.07.2019).

123. Руденко В. Н. «Народное вето» как институт непосредственной демократии. *Государство и право*. 2004. № 3. С. 16–22.

124. Руденко В. Н. «Чистая демократия» и ее атрибуты. *Вестник НГУ*. 2012. Т. 10, вып. 3. С. 120–125.

125. Руденко В. Н. Институт народной правотворческой инициативы: зарубежный опыт и его значение для Российской Федерации и ее субъектов. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. Вып. 2. Екатеринбург, 2001. С. 303–342.

126. Руденко В. Н. Институт общего собрания (схода) граждан в современном публичном праве. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2002. Вып. 3. С. 378–413. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-obschego-sobraniya-shoda-grazhdan-v-sovremennom-publichnom-prave> (дата звернения: 27.07.2019).

127. Руденко В. Н. Институты «отзыва» и «ропуска» в современном российском законодательстве: практика реализации. *Чиновник*. 2002. № 1 (17). URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1145203> (дата звернения: 22.07.2019).

128. Руденко В. Н. Конституционно-правовые проблемы непосредственной демократии в современном обществе : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Екатеринбург, 2003. 488 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/konstitutsionno-pravovye-problemy-priamoj-demokratii-v-sovremennom-obshchestve> (дата звернения: 22.07.2019).

129. Руденко В. Н. Методология исследования прямой демократии в современном обществе. *Правоведение*. 2003. № 4. С. 38–51.

130. Руденко В. Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты. Екатеринбург : УрО РАН, 2003. 476 с.

131. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического Права / пер. с фр. А. Д. Хаятина и В. С. Алексеева-Попова. (По изд.: Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты : пер. с фр. Москва : КАНОН-пресс ; Кучково поле, 1998. 416 с.). URL: http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html (дата звернения: 22.07.2019).

132. Самородова-Богацкая Л. В. Эволюция института референдума и народной инициативы в Швейцарии: историко-правовой подход (федеральный уровень). *Труды Института государства и права Российской академии наук*. 2014. № 4. С. 135–148. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/evolyutsiya-instituta-referenduma-i-narodnoy-initsiativy-v-shveytsarii-istoriko-pravovoy-podhod-federalnyy-uroven> (дата звернення: 27.07.2019).

133. Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей : ист. очерки. М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1867. II, IV, 413 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/8634-sergeevich-v-i-veche-i-knyaz-russkoe-gosudarstvennoe-ustroystvo-i-upravlenie-vo-vremena-knyazey-ryurikovichей-ist-ocherki-m-1867> (дата звернення: 22.07.2019).

134. Синцов Г. В. Проблемы разграничения понятий института референдума и плебисцита в законодательстве зарубежных стран. *Проблемы в российском законодательстве*. 2010. № 4. С. 81–84. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razgranicheniya-ponyatiy-instituta-referenduma-i-plebistsita-v-zakonodatelstve-zarubezhnyh-stran> (дата звернення: 22.07.2019).

135. Системи електронних петицій до парламенту в країнах ЄС та в Україні : інформ. довідка / підгот.: В. Головань, Європ. інформ.-дослідниць. центр. URL: <http://radaprogram.org/sites/default/files/infocenter/publications/16.pdf> (дата звернення: 22.07.2019).

136. Скрипнюк О. Вдосконалення інституту народовладдя в процесі сучасної конституційної модернізації України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С. 281–300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varnyu_2013_3_37 (дата звернення: 22.07.2019).

137. Скрипнюк О. О. Реалізація принципу народного суверенітету в Україні : теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01.

Київ, 2015. 212 с. URL:
http://vmurol.uu.edu.ua/upload/Naukovo_doslidna%20robota/Specradi/Skripnyuk/Skripnyuk_diser.pdf (дата звернення: 22.07.2019).

138. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации : от 18 апр. 1999 г. // Конституционный Суд Республики Армения : офиц. сайт. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm (дата звернення: 22.07.2019).

139. Средницкая И. Народная законодательная инициатива: место и роль в системе форм непосредственной демократии. *Закон и жизнь = Legea şiviata*. 2015. № 6/3. С. 128–130. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2015/6-3/33.pdf> (дата звернення: 25.07.2019).

140. Ставнійчук М. І. Безпосередня та представницька демократія. *Порівняльно-правові дослідження*. 2011. № 1. С. 157–165.

141. Ставнійчук М. І. Система безпосереднього народовладдя умовах незалежності України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 4 (6). С. 22–26.

142. Ставнійчук М. І. Теоретичні проблеми становлення прямого народовладдя в Україні. *Правова держава*. 1998. Вип. 9. С. 78–85.

143. Ставнійчук М. Форми безпосередньої демократії // Конституційне право України : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. 2-ге доопр. вид. Київ : Наук. думка, 2000. С. 286–342.

144. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 трав. 2013 р. № 386-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p> (дата звернення: 25.07.2019).

145. Тахтарев К. М. От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества. URL:

http://dugward.ru/library/tahtarev/tahtarev_ot_predstavitelstva.html#014 (дата звернення: 25.07.2019).

146. Тернавська В. М. Становлення і розвиток інституту виборів у Стародавніх Афінах (історико-правовий аспект). *Європейські перспективи*. 2012. № 3, ч. 3. С. 165–169.

147. Томас Джефферсон о демократии : сб. Санкт-Петербург. : Рес Гумана ; Лениздат, 1992. 335 с.

148. Утченко С. Л., Дьяконов И. М. Социальная стратификация древнего общества. Москва., 1970. 20 с. (Доклады / XIII Междунар. конгресс ист. наук. Москва, 16–23 авг. 1970 г. ; 7).

149. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / пер. с нем. Ю. С. Медведева под ред. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург. : Наука, 2001. 419 с.

150. Ханс-Адам II, князь. Государство в третьем тысячелетии / пер. с англ. А. Б. Мухаметшин. М. : Инфотропик Медиа, 2012. 320 с.

151. Хевсаков В. В. Субъекты непосредственной демократии в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. М., 2007. 26 с. URL: <https://docplayer.ru/58482196-Xebcakob-vladimir-vladimirovich-subekty-neposredstvennoy-demokratii-v-rossiyskoy-federacii.html> (дата звернення: 25.07.2019).

152. Цимбалістий Т. Гарантії стабільності Конституції. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2006. № 3–4 (19–20). С. 69–75. URL: <http://www.univer.km.ua/visnyk/1127.pdf> (дата звернення: 25.07.2019).

153. Чистоколяний Я. В. Поняття і принципи форм безпосередньої демократії в Україні. *Держава і право*. 2007. Вип. 35. С. 194–200.

154. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. М. : Тип. Грачева и К°, 1866. XII, 553 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/431529> (дата звернення: 25.07.2019).

155. Чудаков М. Ф. Непосредственная демократия: проблемы развития. *Право и демократия* : сб. науч. тр. Вып. 1. Минск : Белорус. гос. ун-т, 1988. С. 17–32.

156. Шадже А. М. Народный суверенитет как принцип взаимодействия государства и общества. *Людина, суспільство, держава: правовий вимір в сучасному світі* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. Конф., м. Київ, Нац. авіац. Ун-т, 27 лют. 2014 р. Київ : Леся, 2014. С. 69–70. URL: <http://www.er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/10977/1/%D0%A8%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B5%20%D0%90.%D0%9C.PDF> (дата звернення: 25.07.2019).

157. Шевилева Е. Е. Правовые проблемы ответственности представительного органа местного самоуправления перед населением. *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Культура. История. Философия. Право*. 2012. № 5. С. 77–82. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-otvetstvennosti-predstavitel'nogo-organa-mestnogo-samoupravleniya-pered-naseleniem> (дата звернення: 27.07.2019).

158. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : ФІНН, 2009. 216 с.

159. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.

160. Шустрова К. В. Петиція як одна із форм безпосередньої демократії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 55–58. URL: http://www.pap.in.ua/1_2015/16.pdf (дата звернення: 25.07.2019).

161. Щербанюк О. Відкликання депутата як форма безпосереднього здійснення суверенної влади народу. *Pravo naszych sasiadow. Tom I: Konstytucyjne podstawy budowania i rozwoju spolecz enstwa obywatelskiego w Polsce i na Ukrainie – dobre praktyki*. Rzeszow ; Przemysl, 2013. С. 291–301. URL: <http://www.wspia.eu/file/15846/21-SZERBANIUK.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).

162. Юркевич Х. І. Відкликання представника у теорії та практиці народного представництва. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 467–470. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63972/101-Yurkevych.pdf>? (дата звернення: 20.07.2019).

163. Янчук А. О. Дефініція «ініціативна діяльність народу» в механізмі безпосереднього народовладдя. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 44–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_3_10 (дата звернення: 25.07.2019).

164. Agora. Bringing our voting systems into the 21st century : whitepaper. Ver. 02. 46 p. URL: https://static1.squarespace.com/static/5b0be2f4e2ccd12e7e8a9be9/t/5b6c38550e2e725e9cad3f18/1533818/968655/Agora_Whitepaper.pdf (дата звернення: 25.07.2019).

165. Alarcón P., García-Espín P., Welp Y., Font J. Influencing politics with signatures? Models and experiences of local citizens' initiative : report Octubre de 2018. 119 p. URL: <https://www.oidp.net/docs/repo/doc482.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

166. Banaszak B. Prawo konstytucyjne. 2 wyd. –Warszawa : C. H. Beck, 2001. 790 s.

167. Bulmer E. Direct Democracy : International IDEA Constitution-Building Primer 3. Stockholm (Sweden), 2017. 33 p. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/direct-democracy-primer.pdf> (датазвернення: 26.07.2019).

168. Bushey S. Guide to Recall: For Local Offices / Santa Clara County ; Registrar of Voters. Revised January 2018. 35 p. URL: https://www.sccgov.org/sites/rov/Info/Documents/Candidates_Recall%20Packet.pdf (датазвернення: 26.07.2019).

169. CabinetsetsdrillingreferendumApr 17 // ANSA : сайт. 11 February 2016. URL: <http://www.ansa.it/english/news/world/2016/02/11/cabinet-sets->

drilling-referendum-apr-17_43bb66e5-beba-41e6-b865-36cba72ee985.html (дата звернення: 26.07.2019).

170. Civil Society in the Age of Monitory Democracy / ed. by L. Trägårdh, N. Witoszek and B. Taylor. New York ; Oxford : Berghahn Books, 2013. 350 p. URL:

<https://books.google.com.ua/books?id=AOXWAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 26.07.2019).

171. Conducting Public Meetings and Public Hearings / Division of Local Government Series. Revised 2008 ; Reprint Date: 2012. (Local Government Technical Series / J. A. Coon). URL: https://www.dos.ny.gov/LG/publications/Conducting_Public_Meetings_and_Public_Hearings.pdf (дата звернення: 26.07.2019).

172. Consensus 2018. May 14–16, New York, Hilton Midtown. URL: <https://www.coindesk.com/events/consensus-2018/> (дата звернення: 20.07.2019).

173. Constitution of the Principality of Liechtenstein. Legal Service of the Gouvernement of the Principality of Liechtenstein, 2003. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/research/liechtenstein-constitution.pdf> (дата звернення: 26.07.2019).

174. Contractor S., Hamilton M., Lang A., Shapiro M. Information systems division: intrapersonal, meaning, attitude, and social systems Vol. 24 / ed.: W. B. Gudykunst. Thousand Oaks ; London ; New Dehli : Sage Publications, Inc., 2001. P. 17-50 URL: https://books.google.com.ua/books/about/Communication_Yearbook.html?id=_A8FPweRUvYC&redir_esc=y (дата звернення: 26.07.2019).

175. Cooter R. D., Gilbert M. A Theory of Direct Democracy and the Single Subject Rule. *Columbia Law Review*. 2010. Vol. 110, No. 3. P. 687–730. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/b17b/7427e8206214303cb5ff6c5566190f2b2498.pdf> (дата звернення: 26.07.2019).

176. CostituzioneDellaRepubblicaItaliana :
 entratainvigoredelprovvedimento: 1/1/1948 // Normattiva : el portale della legge
 vigente. URL: <http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:costituzione:1947-12-27!vig=> (дата звернення: 26.07.2019).

177. Coutinho D. R., Kira B., Lessa M. R., de Castro H. A. Participatory democracy and law-making in contemporary Brazil. *The Theory and Practice of Legislation*. 2017. Vol. 5, No. 3, Special Issue: South America. P. 225–243. DOI:<https://doi.org/10.1080/20508840.2017.1407073>.

178. Crosby M., Nachiappan, Pattanayak P. et al. BlockChain Technology: Beyond Bitcoin : *Sutardja Center for Entrepreneurship & Technology Technical Report*. October 16, 2015. 35 p. URL: <http://scet.berkeley.edu/wp-content/uploads/BlockchainPaper.pdf> (датазвернення: 25.07.2019).

179. De Conca S. Liquidfeedback and Gunter Teubner: Direct Democracy, “Social Constitution” and Web 2.0 // CeDEM 15 : Conference for E-Democracy and Open Government, 20–22 May 2015, Danube University Krems, Austria / P. Parycek, N. Edelmann (eds). Edition Donau-Universität Krems, 2015. P. 89–104. URL: https://www.researchgate.net/profile/Noella_Edelmann/publication/282567967_CeDEM15_Proceedings_of_the_International_Conference_for_E-Democracy_and_Open_Government_2015/links/585277e408ae95fd8e1d44d3/CeDEM15-Proceedings-of-the-International-Conference-for-E-Democracy-and-Open-Government-2015.pdf (датазвернення: 27.07.2019).

180. Direct Democracy : The International IDEAHandbook / lead writers and editors: V. Beramendi, A. Ellis, B. Kaufman, M. Kornblithetal. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2008. XIII, 241 p. URL: <http://www.eods.eu/library/IDEA.Direct-DemocracyEN.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

181. Drechsler W. The Estonian E-Voting Laws Discourse: Paradigmatic Benchmarking for Central and Eastern Europe. URL:

<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan009212.pdf>
(дата звернення: 27.07.2019).

182. Eestikodaniku hiskonna arengukontseptsiooni heakskiitmine : Vastuvõetud 12.12.2002 : [Затвердження концепції розвитку громадянського суспільства Естонії : прийнято 12.12.2002] // Riigi Teataja : сайт / Riigikantselei ; Justiitsministeerium. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/231276> (дата звернення: 26.07.2019).

183. Ferrajoli L. The crisis of democracy in the era of globalization. *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*. 2005. Vol. 39: Law and justice in a global society. P. 53–59. URL: <http://revistaseug.ugr.es/index.php/acfs/article/view/1027/1209> (дата звернення: 27.07.2019).

184. Frangakis N. Digital Democracy and Threats to Privacy. *ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ*. 2007. No 34. σελ. 459–470. URL: <http://www.dpa.gr/APDPXPortlets/htdocs/documentSDisplay.jsp?docid=107,241,39,188,125,42,141,120> (дата звернення: 26.07.2019).

185. Freeman J., Quirke S. Understanding E-Democracy : Government-Led Initiatives for Democratic Reform. *JeDEM – EJournal of EDemocracy and Open Government*. 2013. Vol. 5, No. 2. P. 141–154. DOI: <https://doi.org/10.29379/jedem.v5i2.221>.

186. Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages und Geschäftsordnung des Vermittlungsausschusses : Stand: März 2019. Berlin : Deutscher Bundestag, 2019. 200 s. URL: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/10080000.pdf> (дата звернення: 26.07.2019).

187. Gesetz vom 1. Oktober 1920, womit die Republik Österreich als Bundesstaat eingerichtet wird (Bundes-Verfassungsgesetz). URL: <http://www.verfassungen.at/at18-34/oesterreich20.htm> (дата звернення: 26.07.2019).

188. Hooghe M., Dejaeghere Y. Does the ‘Monitorial Citizen’ Exist? An Empirical Investigation into the Occurrence of Postmodern Forms of Citizenship in

the Nordic Countries. *Scandinavian Political Studies*. June 2007. Vol. 30, No. 2. P. 249–271. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00180.x>.

189. Il referendum in Italia: storia e norme – inTema n°2. URL: <https://blog.openpolis.it/referendum-italia-storia-norme> (дата звернення: 27.07.2019).

190. Jäske M. ‘Soft’ forms of direct democracy: Explaining the occurrence of referendum motions and advisory referendums in Finnish local government. *Swiss Political Science Review*. 2017. Vol. 23, No. 1. P. 50–76. DOI: <https://doi.org/10.1111/spsr.12238>.

191. Karamagioli, Evika & Hřebíček, Jiří & Legat, Rudolf & Schleidt, Katharina. (2010). Environmental Democracy via ICT; Public Participation via ICT Towards a Sustainable Environment. URL: https://www.researchgate.net/publication/232318337_Environmental_Democracy_via_ICT_Public_Participation_via_ICT_Towards_a_Sustainable_Environment (дата звернення: 27.07.2019).

192. Keane J. Monitory democracy? // Emergent Publics : ESRC Seminar Series / The Open University, Milton Keynes, 13th-14th March 2008. 37 p. URL: https://www.academia.edu/5531811/Keane_monitory_democracy (дата звернення: 27.07.2019).

193. Keane J. The Life and Death of Democracy. W. W. Norton & Company, 2009. 958 p.

194. Kobach K. W. The History of Direct Democracy in Switzerland. URL: <http://www.athene.antenna.nl/MEDIATHEEK/KOBACH-1.html> (дата звернення: 20.07.2019).

195. Krippendorff K. Paradigms for Communication and Development with Emphasis on Autopoiesis // Communication Theory. Eastern and Western Perspectives / ed. by D. L. Kincaid. San Diego ; New York : Berkeley et al. : Academic Press, 1987. P. 189–208.

196. Leitner E. Volksabstimmungen in Österreich. Eine Übersicht // Mehrdemokratie : сайт. 05.01.2017. URL: https://www.mehrdemokratie.de/fileadmin/pdf/ve_in_oesterreich.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

197. Ley 7/1985, de 2 de abril, Reguladora de las Bases del Régimen Local // Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado : сайт. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/1985/BOE-A-1985-5392-consolidado.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

198. Ley Orgánica 3/1984, de 26 de marzo, reguladora de la iniciativa legislativa popular: version vigente desde Abril 2015 // Junta Electoral Central : офіц. сайт ЦБК Іспанії. URL: <http://www.juntaelectoralcentral.es/cs/jec/ley?p=1379061545835&packedargs=ambito=1&annoLey=1984&numeroLey=3&tipoLey=4> (дата звернення: 27.07.2019).

199. Lincoln A. GettysburgAddress (19 November 1863). URL: <http://voicesofdemocracy.umd.edu/lincoln-gettysburg-address-speech-text/> (дата звернення: 27.07.2019).

200. Local Government Act (365/1995; amendments up to 325/2012 included) / Ministry of Finance, Finland. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1995/en19950365_20120325.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

201. Locke J. Second Treatise of Government / ed., with an Introduction, by C. B. Macpherson. Indianapolis ; Cambridge : Hackett Publishing Company, Inc, 1980, 148 p. URL: <https://english.hku.hk/staff/kjohnson/PDF/LockeJohnSECONDTREATISE1690.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

202. Maduz L. Direct Democracy. *Living Reviews in Democracy*. 2010. Vol. 2. 14 p. URL: <http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/Maduz-2010-DirectDemocracy.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

203. Margaret S. Archer. *Morphogenesis and Human Flourishing* / ed. M. S. Archer. Springer International Publishing AG, 2017. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-49469-2>.

204. Markwood C. Initiative and Referendum – Direct Democracy for State Residents / National Association of Counties Research Division. URL: <http://www.naco.org/sites/default/files/documents/Initiative%20and%20Referendum.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

205. Maskell J. Recall of Legislators and the Removal of Members of Congress from Office : CRS Report for Congress. January 5, 2012. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/RL30016.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

206. Matsusaka J. G. *Direct Democracy* // *The Encyclopedia of Public Choice*. Vol. II / ed. by C. K. Rowley, F. Schneider. New York ; Boston ; Dordrecht ; London ; Moscow : Kluwer Academic Publishers, 2004. URL: http://www-bcf.usc.edu/~matsusak/Papers/Matsusaka_DD_PC_Encyclopedia.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

207. McCarthy K. T. Blockchain«SmartContracts». *For The Defense*. March 2018. P. 12–15, 67. URL: <http://www.larsonking.com/files/FTD-1803-McCarthy.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

208. McKenzie B. Blockchain and laws. Are they compatible? / in collaboration with R3. 2017. 22 p. URL: https://www.bakermckenzie.com/en/-/media/files/expertise/fig/br_fig_blockchainsandlaws_jul17.pdf (дата звернення: 25.07.2019).

209. Merivaki T. Initiative, Recall, and Referendum. *American Governance*. Vol. 3. P. 71–76. URL: https://www.researchgate.net/publication/292762593_Initiative_Recall_and_Referendum (дата звернення: 27.07.2019).

210. Montesquieu C. L. *The Spirit of the Laws*, 1748 / transl. by T. Nugent, 1752. Kitchener : Batoche Books, 2001. 726 p. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

211. Municipal Home Rule : Consolidated Laws of New York // The New York State Senate. URL: <https://www.nysenate.gov/legislation/laws/MHR> (дата звернення: 27.07.2019).

212. Norme sui referendum previsti dalla Costituzione e sulla iniziativa legislativa del popolo : legge 25 maggio 1970, n. 352. URL: http://piattaformacostituzione.camera.it/application/xmanager/projects/piattaforma-costituzione/file/EventiCostituzione2007/cd_rom_studi/5_Referendum/Legge%20352.70.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

213. On e-democracy in the European Union: potential and challenges (2016/2008(INI)) : report : 16.2.2017 // European Parliament : офіц. сайт. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2017-0041+0+DOC+XML+V0//EN> (дата звернення: 27.07.2019).

214. Open Public Meetings Act. URL: <https://washingtoncog.org/open-public-meetings-act/> (дата звернення: 27.07.2019).

215. Pallinger Z. T. Direct Democracy – The Swiss Experience : Revised Version of a Paper presented at the International Conference on the Comparative Studies of Referendum, organized by Taiwan Thinktank, Taipei Taiwan, November 3rd, 2007 (Working Papers Liechtenstein Institute ; No. 14 / Department of Political Science). Department of Political Science, December 2007. 16 [20] p. URL: https://www.liechtenstein-institut.li/contortionist/0/contortionistUniverses/397/rsc/Publikation_downloadLink/LIAP_014_0.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

216. Progetti di legge. Iniziativa popolare // Camera dei deputati : офіц. сайт. URL: https://www.camera.it/leg18/141?tab=&selCostituzionali=&selIniziativa=Popolare&selTipologia=&selConclusi=&selInCorso=&tipoVis=&http_referer=http://www.camera.it/leg18/ (дата звернення: 27.07.2019).

217. Referendum 17/04/2016 // Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali: офіц. сайт. URL:

<http://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=F&dtel=17/04/2016&tpa=Y&tp=A&lev0=0&levsut0=0&es0=N&ms=S> (дата звернення: 27.07.2019).

218. Referendum contro le trivelle in mare. URL: <https://archive.is/20160319132700/http://www.notriv.com/2015/09/01/richiesta-referendum-ai-consigli-regionali-stop-ai-progetti-petroliferi-in-mare/> (дата звернення: 27.07.2019).

219. Reglamentdeparticipació ciutadana // AjuntamentdeBarcelona: сайт. https://ajuntament.barcelona.cat/participaciociutadana/sites/default/files/documents/reglament_participacio_catala.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

220. Riehm U., Böhle K., Lindner R. Elektronische Petitionssysteme : Analysen zur Modernisierung des parlamentarischen Petitionswesens in Deutschland und Europa. Berlin, 2013. 282 s. URL: https://books.google.com.ua/books?id=pjafRC_tKfMC&printsec=frontcover&hl=r#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 27.07.2019).

221. Rogers D. Monitory Democracy as Citizen-driven Participatory Planning: The Urban Politics of Redwatch in Sydney. *Urban Policy and Research*. 2016. Vol. 34, Iss. 3. P. 225–239. URL: <https://doi.org/10.1080/08111146.2015.1077804>.

222. Schechter D. L. California's Right of Removal : Recall Politics in the Modern Era. *California Politics & Policy*. December 2008. 25 p. URL: <http://www.fresnostate.edu/socialsciences/polisci/documents/CaliforniasRightofRemoval.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

223. Schiller T., Setälä M. Introduction // Citizens' Initiatives in Europe: Procedures and Consequences of Agenda-Setting by Citizens / T. Schiller, M. Setälä (eds.). Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2012. P. 1–14.

224. Schudson M. The Good Citizen : A History of American Civic Life. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1999. 390 p.

225. Shah S., Kanchwala Q., Mi H. BlockChainVotingSystem. URL: <https://www.economist.com/sites/default/files/northeastern.pdf> (дата звернення: 25.07.2019).

226. Smith G. Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation. New York : Cambridge University Press, 2009. 230 p.

227. Statuto Comunale // Comune di Suvereto Comune di Suvereto : Portale amministrazione trasparente. 16-12-2013. URL: https://suvereto.etrasparenza.it/archivio19_regolamenti_0_2835.html (дата звернення: 27.07.2019).

228. Statuto speciale per la valle d'aosta : legge costituzionale 26 febbraio 1948, n. 4. URL: <http://www.consiglio.vda.it/app/statuto> (дата звернення: 27.07.2019).

229. SuárezO. J. A. La Iniciativa de Agenda en América Latina y la Unión Europea : tesis doctoral. Madrid, 2017. 338 p. URL: <https://eprints.ucm.es/45558/1/T39404.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

230. The Constitution of the State of Colorado. URL: <http://www.jrmc2.com/PDF/ColoradoConstitution.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

231. The Constitution of the State of Florida : as revised in 1968 and subsequently amended November 2016. Publ. by Florida Department of State. URL: <http://dos.myflorida.com/media/693801/florida-constitution.pdf> (дата звернення: 27.07.2019).

232. The future of Law and eTechnologies / editors : T. Kerikmae, A. Rull. URL: https://books.google.com.ua/books?id=tmOhCwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 27.07.2019).

233. VabariigiValitsuseseadus = [Закон про уряд республіки] // RiigiTeataja : сайт / Riigikantselei ; Justiitsministeerium. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/1011049?leiaKehtiv> (дата звернення: 27.07.2019).

234. Walter S. TheBrexit Referendum and the Mass Politics of Disintegration. *International History and Politics Newsletter*. Winter 2017. Vol. 2, Iss. 2. P. 9–11. URL: <https://mk0apsaconnectbvy6p6.kinstacdn.com/wp->

content/uploads/sites/19/2018/04/IHAP-Newsletter-2.2-Winter-2017.pdf (дата звернення: 27.07.2019).

235. Water is a Human Right : сайт. URL: <https://www.right2water.eu/> (дата звернення: 27.07.2019).

236. Wojtasik W. Functions of Elections in Democratic Systems. *Political Preferences*. 2013. No. 4. P. 25–38. URL: https://www.researchgate.net/publication/255965201_Functions_of_Elections_in_Democratic_Systems (дата звернення: 27.07.2019).

ДОДАТКИ

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Михайлов М. Б. До питання про принципи безпосередньої демократії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 82–84.
2. Михайлов М. Б. Класифікація типових та нетипових форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 127–131.
3. Михайлов М. Б. Моніторингова демократія: поняття, зміст та місце в системі форм безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2018. № 1, ч. 2. С. 26–31.
4. Михайлов М. Б. Особливості морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 133–137.
5. Михайлов М. Б. Проблема суб'єктного складу безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2017. № 5, ч. 2. С. 30–35.
6. Михайлов М. Б. Электронная демократия в системе форм прямого народовластия. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 6. С. 110–115.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Михайлов М. Б. Безпосередня демократія як організаційно-правова основа взаємодії суспільства та держави. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини : тези доп. Всеукр. круг. столу* (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 183–186.
8. Михайлов М. Б. Пряма електронна демократія: сутність та проблеми конституційно-правового регулювання. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 20–21 лип. 2018 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.

9. Михайлов М. Б. Реалізація деяких форм безпосередньої демократії як складових правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 201–204.

10. Михайлов М. Б. Сутність, значення та конституційно-правовий статус нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Запоріжжя, 27–28 лип. 2018 р. Запоріжжя : Запорізь. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 21–24.

11. Михайлов М. Б. Шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання безпосередньої демократії в Україні. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства : Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 31 серп. – 1 верес. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 23–26.

12. Михайлов М. Б. Щодо еволюції форм безпосередньої демократії. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку : міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 3–4 серп. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 33–35.